

No. 18 / 2025

ISSN 1840-3859 (Print)

ISSN 1840-3867 (Online)

SOPHOS

ČASOPIS MLADIH ISTRAŽIVAČA / A YOUNG RESEARCHERS' JOURNAL

Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu

Scientific & Research Incubator
Faculty of Philosophy in Sarajevo

No. 18 / 2025

ISSN 1840-3859 (Print)
ISSN 1840-3867 (Online)

SOPHOS

ČASOPIS MLADIH ISTRAŽIVAČA / A YOUNG RESEARCHERS' JOURNAL

Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu

Scientific & Research Incubator
Faculty of Philosophy in Sarajevo

SOPHOS

Časopis mladih istraživača
Broj 18, Godina: 2025

Za izdavača
Nijaz Ibrulj

Lektor za bosanski, hrvatski i srpski
jezik
Selma Omerović

Lektor za engleski jezik
Davor Njegić

Lektor za francuski jezik
Dijana Kapetanović

UDK
Open Journal System Manager
Emina Kešan Tolomanoski

DTP
Amra Mekić

Kontakt informacije:

Znanstveno-istraživački inkubator
(ZINK)

Filozofski fakultet u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

Tel. +387 33 253 122

Fax. +387 33 667 874

Email: zink@ff.unsa.ba

URL: www.ziink.wordpress.com

SOPHOS je indeksiran u znanstvenim bazama podataka:

Index Copernicus International (ICI)
EBSCO
CEEOL
DIMENSIONS

Časopis Sophos dostupan je na: [https://
sophos.ff.unsa.ba/index.php/
e_sophos/index](https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/e_sophos/index)

Mišljenja iznesena u tekstovima
ne odražavaju nužno stavove
Redakcije i Uredništva.

A Young Researchers' Journal
No. 18, Year: 2025

Publisher represented by
Nijaz Ibrulj

Language editor for Bosnian,
Croatian, Serbian
Selma Omerović

Language editor for English
Davor Njegić

Language editor for French
Dijana Kapetanović

UDC
Open Journal System Manager
Emina Kešan Tolomanoski

DTP
Amra Mekić

Contact Information:

Scientific & Research Incubator
(ZINK)

Faculty of Philosophy in Sarajevo
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo

Bosnia and Herzegovina

Tel. +387 33 253 122

Fax. +387 33 667 874

Email: zink@ff.unsa.ba

URL: www.ziink.wordpress.com

SOPHOS is indexed and abstracted in the scientific databases:

Index Copernicus International (ICI)
EBSCO
CEEOL
DIMENSIONS

Journal Sophos is available at:
[https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/
e_sophos/index](https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/e_sophos/index)

The opinions expressed in the texts
do not necessarily reflect the views
of the Editorial Board or the Journal
Editors.



This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0
International License

Publisher

© Scientific & Research Incubator
University of Sarajevo – Faculty of Philosophy

Co-Publisher

ACADEMIA ANALITICA
Society for Development of Logic and Analytic Philosophy
in Bosnia and Herzegovina

Founding Editor

Nijaz Ibrulj

Editor-in-Chief

Jelena Gaković

Executive Editor

Tomislav Tadić

Editorial Staff

Kenan Šljivo	Omar Mahmutović
Vedad Muharemović	Adnan Hatibović
Tatjana Žarković	Kerim Sušić
Adnan Džafić	Muamer Džananović
Davor Njegić	Ivana Seletković

Editorial Board

Andrej Ule <i>University of Ljubljana (Slovenia)</i>	Senadin Lavić <i>University of Sarajevo (BiH)</i>
Werner Stelzner <i>University of Bremen (Germany)</i>	Hrvoje Jurić <i>University of Zagreb (Croatia)</i>
Jure Zovko <i>University of Zadar (Croatia)</i>	Volker Munz <i>University of Graz (Austria)</i>
Irene Lagani <i>University of Macedonia in Thessaloniki (Greece)</i>	Jan Wolenski <i>Jagiellonian University in Krakow (Poland)</i>
Iryna Khomenko <i>National Taras Shevchenko University of Kyiv (Ukraine)</i>	Andrew Schumann <i>University of Information Technology and Management in Rzeszow (Poland)</i>

Izdavač

© Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)
Filozofski fakultet u Sarajevu

Suizdavač

ACADEMIA ANALITICA
Društvo za razvoj logike i analitičke filozofije
u Bosni i Hercegovini

Urednik – Osnivač

Nijaz Ibrulj

Glavna urednica

Jelena Gaković

Izvršni urednik

Tomislav Tadić

Urednička redakcija

Kenan Šljivo	Omar Mahmutović
Vedad Muharemović	Adnan Hatibović
Tatjana Žarković	Kerim Sušić
Adnan Džafić	Muamer Džananović
Davor Njegić	Ivana Seletković

Urednički savjet

Andrej Ule <i>Univerzitet u Ljubljani (Slovenija)</i>	Senadin Lavić <i>Univerzitet u Sarajevu (BiH)</i>
Werner Stelzner <i>Univerzitet u Bremenu (Njemačka)</i>	Hrvoje Jurić <i>Sveučilište u Zagrebu (Hrvatska)</i>
Jure Zovko <i>Sveučilište u Zadru (Hrvatska)</i>	Volker Munz <i>Univerzitet u Gracu (Austrija)</i>
Irene Lagani <i>Makedonski univerzitet u Solunu (Grčka)</i>	Jan Wolenski <i>Jagiellonian Univerzitet u Krakovu (Poljska)</i>
Iryna Khomenko <i>Narodni univerzitet Taras Ševčenko u Kievu (Ukrajina)</i>	Andrew Schumann <i>University of Information Technology and Management in Rzeszow (Poljska)</i>

SADRŽAJ / CONTENTS

I Članci / Articles

Joachim Benet Rivière

Les maisons familiales rurales, une forme scolaire « poreuse » dans
l'enseignement professionnel français / Rural Family Houses: A "Porous"
School Form in French Vocational Education 11

Aldina Leto, Mirna Marković, Dženana Husremović

Provjera pouzdanosti i faktorske strukture skraćene focus-skale
organizacijske klime na uzorku IT profesionalaca u Bosni i Hercegovini /
Reliability and Factor Structure Assessment of the Shortened Focus Scale
of Organizational Climate in a Sample of IT Professionals in Bosnia
and Herzegovina 35

Omar Mahmutović

Scientia mensura i čovjek-u-svijetu / Scientia Mensura and
Man-in-the-World 61

Katarina Bošnjak Karadža

Separatist Narratives of Utopia: The Role of Boundary Phenomena in
Defining Idealized Space(s) / Separatistički narativi utopije: uloga
fenomena granice u definiranju idealiziranih prostora 85

Almina Selimbašić, Jelena Gaković

Umreženi i intersekcionalni: društveni pokreti u eri globalizacije i digitalnog
aktivizma / Networked and Intersectional: Social Movements in the Era of
Globalization and Digital Activism 113

Dijana Kapetanović

Srednjovjekovni francuski tekstovi: tradicija, digitalna transformacija
i urednički izazovi / Medieval French Texts: Tradition, Digital
Transformation and Editorial Challenges 141

Semir Halilović

The Nation –The Social (Re)Formation of the Human Being /
Nacija – Društveno preoblikovanje čovjeka 179

Anela Lemeš, Marina Ridić

The Workplace Reintegration of Female Cancer Survivors: Insights from Women's Experiences / Reintegracija žena koje su preživjele rak u radno okruženje: uvidi iz ženskih iskustava.....209

Adnan Fočo

Prevazilaženje nacionalnih konflikata u demokratskim društvima / Overcoming National Conflicts in Democratic Societies.....241

II Prijevodi / Translations**Karl Schlechta**

Umjetna inteligencija, filozofija, logika / KI, Philosophie, Logik
Preveo s njemačkog / Translated from German: Omar Mahmutović.....265

III Prikazi knjiga / Book Reviews**Selma Alispahić**

Tatjana Takševa (2025): Unforgetting and the Politics of Representation
(New York: Routledge, 222 str. / pages).....279

Omar Mahmutović

Ulf Hlobil, Robert B. Brandom (2024): Reasons for Logic, Logic for Reasons: Pragmatics, Semantics, and Conceptual Roles
(New York: Routledge, 354 str. / pages).....285

Jasmina Gerin Pelo

Rosi Braidotti (2022): Posthuman Feminism
(Cambridge: Polity Press, 307 str. / pages).....291

Omar Mahmutović

Tomislav Tadić (2025): Slavoluk filozofije: studija o krletki kulture
Kasima Prohića
(Sarajevo: Academia Analitica, 209 str. / pages).....297

Authors' Contact Information305

Uputstva autorima/autoricama.....307

Instructions to Authors309

Članci / Articles

Izvorni znanstveni članak /
Original scientific article
Primljen/Received: 8. 6. 2025.
Prihvaćen/Accepted: 15. 9. 2025.

UDK/UDC: 37:37.013(44)
DOI: 10.46352/18403867.2025.11

Les maisons familiales rurales, une forme scolaire « poreuse » dans l'enseignement professionnel français

Joachim Benet Rivière

University of Poitiers, Laboratoire Gresco

Résumé

L'article souligne que la forme scolaire dominante, caractérisée par un contrat didactique et des savoirs décontextualisés, évolue sous l'effet de l'émergence d'écoles dites alternatives en France. Les maisons familiales rurales (MFR), en intégrant des professionnels comme formateurs (appelés moniteurs) et en estompant les frontières entre temps et lieux d'apprentissage, illustrent une forme scolaire poreuse. Cette approche permet une circulation des savoirs où les savoirs pratiques et oraux priment sur les savoirs scripturaux. L'article propose de repenser la forme scolaire non comme un modèle figé, mais comme un ordre scolaire négocié, en interaction avec les conditions sociales de l'apprentissage. Les MFR offrent ainsi un exemple révélateur d'adaptation structurelle de la forme scolaire dans un contexte de formation professionnelle en alternance initialement au sein du milieu agricole.

Mots clés : forme scolaire, pédagogie de l'alternance, enseignement professionnel

Rural Family Houses: A “Porous” School Form in French Vocational Education

Abstract

This article highlights how the dominant school form—characterized by a didactic contract and decontextualized knowledge—is evolving under the influence of so-called alternative schools in France. The Maisons Familiales Rurales (MFR, or Rural Family Houses), by integrating professionals as trainers (referred to as moniteurs) and blurring the boundaries between times and places of learning, illustrate a porous school form. This approach enables the circulation of knowledge where practical and oral knowledge takes precedence over written, academic knowledge.

The article proposes reconsidering the school form not as a fixed model, but as a negotiated educational order, shaped in interaction with the social conditions of learning. The MFRs thus offer a revealing example of the structural adaptation of the school form in the context of vocational training through initial work-study programs rooted in the agricultural sector.

Keywords: school form, work-study pedagogy, vocational education

1.0 Introduction

Cet article se propose d'interroger les spécificités de la forme scolaire dans les formations professionnelles en alternance des maisons familiales rurales (MFR), une institution scolaire de l'enseignement professionnel agricole français apparue dans les années 1930. Il s'agit d'analyser comment une forme scolaire poreuse entre l'école et le travail se construit dans le contexte des MFR. Le concept de forme scolaire, élaboré par Guy Vincent (1980), désigne l'émergence de nouvelles relations sociales fondées sur un mode particulier de transmission des savoirs et savoir-faire, qui privilégie l'écrit au détriment de l'oral. L'école en constitue une de ses manifestations centrales. Ce modèle implique une séparation nette entre les lieux d'apprentissage et les autres sphères de la vie sociale, rompant ainsi avec les formes traditionnelles d'apprentissage par la pratique et l'oral, telles que le compagnonnage. Il suppose également une codification des apprentissages à travers des règles asymétriques entre enseignants et élèves.

En France, la prééminence de la forme scolaire s'est renforcée avec le mouvement de massification de l'école, désormais centrale dans les trajectoires socioprofessionnelles. Ce mode scolaire de socialisation s'est progressivement diffusé dans de nombreux espaces sociaux au-delà de l'école elle-même (Thin, Millet, 2018). Les centres de vacances et de loisirs ont été identifiés comme des espaces dans lesquels la forme scolaire s'est, par exemple, largement diffusée (Houssaye, 1998). Dans le contexte de massification de l'école, le concept de forme scolaire permet aussi d'éclairer les difficultés d'apprentissage, voire les ruptures scolaires (Thin, Millet, 2005), rencontrées par les élèves issus des classes populaires, souvent éloignés de ce mode de socialisation. Ceux-ci sont davantage ancrés dans une forme orale pratique des relations sociales (Lahire, Thin, Vincent, 1994), qui imprègne leur quotidien. Ils se trouvent ainsi en décalage avec une école définie comme un espace spécifique, structuré par la culture écrite, et cherchant à les soumettre à une autorité

légitime : celle de l'enseignant. Comme le précise Guy Vincent (1980), la forme scolaire des relations sociales peut être traversée par des résistances de la part d'individus socialisés à d'autres formes de relations sociales.

Olivier Maulini et Philippe Perrenoud (2005) précisent les contours de cette forme scolaire devenue dominante. Selon eux, elle suppose l'existence d'un contrat didactique, définissant la relation entre l'enseignant et ses élèves, au sein d'une institution dont la mission est l'instruction. Les pratiques d'enseignement doivent être distinctes des autres pratiques sociales. En d'autres termes, pour qu'il y ait forme scolaire, les interactions pédagogiques doivent se dérouler dans un lieu protégé, permettant au rapport pédagogique de jouir d'une certaine autonomie par rapport aux autres rapports sociaux. Les savoirs transmis doivent être décontextualisés, intégrés dans un apprentissage planifié, structuré par une « transposition didactique » (Reuter, 2023). Cet apprentissage exige un effort spécifique de la part des élèves et donne lieu à une évaluation permettant de mesurer leur progression.

Des travaux ont mis en évidence des évolutions de la forme scolaire, sous l'effet des politiques publiques éducatives, de l'émergence d'écoles dites « alternatives » en France et du développement du numérique. Un dossier coordonné par Julie Delalande et Diane Bedoin (2024) invite à réinterroger ce concept à la lumière des transformations des relations pédagogiques et de l'apparition de dispositifs dits inclusifs. Certaines pratiques, parfois impulsées par les acteurs éducatifs eux-mêmes, introduisent dans les établissements des formats pédagogiques qui s'écartent de la pédagogie traditionnelle, notamment en redéfinissant le rôle de l'enseignant, qui n'est plus uniquement dispensateur de savoirs. Parmi ces dispositifs, les classes dehors contribuent à déconstruire le cadre spatio-temporel classique de l'institution scolaire (Delalande, 2024). Elles introduisent des apprentissages fondés sur le jeu et le contact avec la nature, permettant aux élèves de s'approprier un environnement tel que la forêt. Ces expériences ne remettent cependant pas en cause la

domination de la forme scolaire ; elles participent plutôt à son élargissement à des sphères sociales historiquement éloignées de ce mode de socialisation. C'est notamment le cas des dispositifs d'inclusion scolaire à destination des élèves reconnus comme autistes, qui visent à articuler apprentissages et socialisation (André et Bedoin, 2024).

Plusieurs chercheurs ont proposé des modélisations pour penser la diversité des formes scolaires, en dépassant l'idée d'un modèle unique. Laurent Lescouarch (2024) distingue ainsi, aux côtés de la forme scolaire conventionnelle, une forme rénovée, caractérisée par des pratiques pédagogiques diversifiées, et une forme restructurée, fondée sur des apprentissages collaboratifs et coopératifs. Dans la continuité de ces tentatives d'adaptation de la forme scolaire aux publics hétérogènes, certains dispositifs de formation professionnelle constituent un terrain privilégié pour interroger plus radicalement ses frontières. Les formations professionnelles qui comprennent des temps de stage en entreprise ont été rarement interrogées à l'aune de ce concept (David, 2021, Minassian, 2021). Pourtant, les pratiques qu'on peut y retrouver sont susceptibles de remettre en partie en question la logique de séparation entre l'univers scolaire et les activités de travail puisqu'elles s'appuient sur l'expérience dans le monde professionnel. Ces hybridations de la forme scolaire posent la question de la persistance et de l'adaptabilité du modèle scolaire dans des contextes de formation professionnelle. On peut se demander en quoi les spécificités de ces dispositifs en alternance permettent-elles de repenser les frontières de la forme scolaire ?

Dans le prolongement de ces reconfigurations de la forme scolaire, certaines formations professionnelles en alternance offrent donc un exemple particulièrement révélateur d'une adaptation structurelle de cette forme. Cet article se propose ainsi d'analyser les spécificités de la forme scolaire dans ces formations au sein des MFR qui sont issues d'un mouvement d'éducation populaire valorisant des formes d'apprentissage par le faire et dans différentes sphères sociales, notamment dans les activités de travail. On peut qualifier cette forme scolaire de poreuse,

dans la mesure où les apprentissages s'effectuent en partie dans le cadre de ses activités de travail en dehors de l'espace scolaire, et parce que les savoirs issus de l'expérience se situent en haut dans la hiérarchie des savoirs dans ces institutions de formation. Cette forme ne se limite donc pas à une transmission des savoirs entre enseignants et élèves : un troisième acteur y occupe une place centrale, celui des maîtres de stage en entreprise. Si les principes généraux de la forme scolaire demeurent — notamment l'organisation intentionnelle des apprentissages —, ces formations introduisent une spécificité : des professionnels y interviennent comme formateurs, et la séparation entre les temps et les lieux d'apprentissage est moins marquée que dans les formations scolaires à temps plein. La première partie de l'article retrace les conditions d'émergence et de développement des formations en alternance des MFR en France au début du XXe siècle, afin de comprendre les origines de cette forme scolaire poreuse, qui s'est ensuite diffusée à l'international à partir des années 1960. La seconde partie analyse les effets de cette organisation sur la circulation des savoirs. L'étude des pratiques pédagogiques contemporaines révèle que les savoirs pratiques et oraux y restent privilégiés, tandis que les savoirs scripturaux sont relégués au second plan. Ces éléments permettent de repenser la forme scolaire non comme une forme figée, mais comme un dispositif négocié, en interaction avec les conditions sociales de l'apprentissage.

2.0 Cadre méthodologique

Cet article s'appuie sur une approche sociohistorique visant à retracer les évolutions des finalités éducatives et des modalités pédagogiques au sein des MFR, en lien avec les transformations de la forme scolaire dans le contexte des formations professionnelles en alternance. L'objectif est de comprendre comment ces dispositifs, historiquement situés à la croisée de la sphère scolaire et du monde professionnel, ont pu donner lieu à l'émergence d'une forme scolaire poreuse, caractérisée par une perméabilité des temps et des espaces. L'analyse repose sur un corpus

d'archives constitué à partir de fonds documentaires accessibles à la Bibliothèque nationale de France, au centre d'histoire du travail de Nantes (fonds de la Jeunesse Agricole Catholique) et au centre national pédagogique des MFR à Chaingy. Y figurent divers types de documents produits entre les années 1930 et les années 2010 : publications syndicales (notamment *Le Militant à l'action*), brochures pédagogiques destinées aux moniteurs (les formateurs dans les MFR), documents internes de formation, journaux associatifs tels que *La maison familiale* et *Le lien des responsables*, ainsi que des textes produits par les responsables de la formation continue des moniteurs. Cette démarche permet d'analyser les représentations portées par les acteurs de l'institution sur leur propre mission éducative, les rôles attribués aux moniteurs, et la place occupée par les savoirs dans ces dispositifs. En centrant l'analyse sur les discours institutionnels, cette méthode met toutefois l'accent sur des points de vue stabilisés ou dominants, au risque d'occulter les formes de dissonance ou les pratiques locales divergentes. La lecture historique, fondée sur l'analyse des productions institutionnelles, ne prétend pas à l'exhaustivité mais vise à éclairer les conditions d'émergence et de consolidation progressive d'une forme scolaire aménagée, dont les caractéristiques seront mises en perspective avec d'autres travaux sur la diversification des formes scolaires dans la suite de l'article.

La seconde partie de l'article s'appuie sur une enquête de terrain menée dans plusieurs MFR, visant à documenter les pratiques pédagogiques et à analyser la manière dont les savoirs pratiques et oraux sont mobilisés, transmis et reconnus dans le cadre des formations en alternance. Cette approche qualitative repose sur un dispositif combiné d'observations non participantes et d'entretiens semi-directifs, conçu pour comprendre les interactions pédagogiques et les représentations qu'en ont les acteurs. Le travail de terrain a consisté en plusieurs séjours d'observation au sein de MFR situées dans des territoires ruraux. Ces observations ont été menées pendant les temps de regroupement à la MFR, dans les salles de cours, les temps de vie résidentielle, et parfois en accompagnement sur

les lieux de stage. Elles ont permis d'objectiver les modalités concrètes de la circulation des savoirs entre les différents espace-temps de la formation. Un journal ethnographique a été tenu pour consigner les situations observées, en s'attachant aux interactions pédagogiques, aux supports mobilisés (oraux, écrits, matériels), et aux formes de légitimation des savoirs. En complément, des entretiens semi-directifs ont été réalisés avec des moniteurs, des directeurs d'établissement, ainsi qu'avec des élèves en formation. Ces entretiens portaient notamment sur les perceptions du rôle des savoirs acquis en stage, sur la place de l'oralité dans la formation, et sur les pratiques d'évaluation. Cette méthode permet d'accéder à la manière dont les acteurs eux-mêmes construisent du sens autour de la pédagogie de l'alternance. Une attention particulière a été portée à la façon dont les moniteurs des MFR articulent les exigences de la culture scolaire avec les savoirs issus de l'expérience. Cette démarche vise à interroger la manière dont ces pratiques pédagogiques contribuent, à la reconnaissance institutionnelle des savoirs pratiques et oraux, au sein d'une forme scolaire partiellement reconfigurée. Ce protocole d'enquête permet ainsi de prolonger l'analyse sociohistorique afin de discuter empiriquement la notion de forme scolaire poreuse, à partir de la façon dont les savoirs circulent entre l'école et l'entreprise.

3.0 Les MFR : une école alternative pour les paysans faite par les paysans

L'émergence des MFR s'inscrit dans un contexte législatif et social favorable au développement d'une éducation agricole pensée en rupture partielle avec les formes classiques de scolarisation (Benet Rivière, 2020). Dès l'entre-deux-guerres, plusieurs mesures étatiques facilitent la création de centres d'apprentissage agricole et d'études par correspondance portés par des syndicats paysans. Ces initiatives s'inscrivent dans une volonté de structurer une formation post-primaire ancrée dans le monde agricole, sans pour autant confier l'intégralité de cette mission

à l'institution scolaire publique. La Loi du 18 janvier 1929 permet aux parents exploitants agricoles de prendre comme apprenti leurs enfants en signant une simple déclaration d'apprentissage. Cette loi introduit un changement dans l'apprentissage agricole dans la mesure où elle délègue aux familles un pouvoir qui n'était détenu jusque-là par les instituteurs de l'enseignement primaire, qui avaient un quasi-monopole de la formation scolaire agricole. Ces lois permettent aux syndicats de créer des sections d'apprentissage afin de préparer les jeunes aux examens des cours agricoles par correspondance. Les cours par correspondance, qui sont une des dispositions de la loi de 1929, sont préparés par des jeunes encadrés par des moniteurs, qui sont employés par les syndicats paysans. Les premières MFR, qui sont des lieux de préparation des cours par correspondance, se créent sous l'égide des syndicats paysans, notamment le Syndicat Central d'Initiatives Rurales (SCIR) qui s'inscrit dans la filiation du mouvement du Sillon de Marc Sangnier. La première MFR est fondée à Lauzun dans le Lot-et-Garonne comme une section d'apprentissage du SCIR. Le SCIR, né en 1920, avait pour vocation, d'après le journal *La maison familiale* de faire surgir du milieu rural lui-même les « véritables chefs paysans » dont l'agriculture avait besoin pour prendre dans la nation la place qui lui revient : la première dans l'ordre de production. Ce syndicat a été créé par deux amis, tous deux fils de paysans catholiques : un instituteur laïc et un curé, l'Abbé Granereau.

Les militants jacistes racontent dans les journaux de leur mouvement comment ils ont réussi à ouvrir les centres de formation avec l'appui des prêtres de leur secteur (Benet Rivière, 2022). Dans *Militant à l'action*, on peut lire régulièrement des portraits élogieux de ces jeunes moniteurs qui ont réussi à implanter des MFR dans leur village. Ces moniteurs doivent gérer l'animation des groupes de jeunes en formation et non dispenser un enseignement. A la tête de petits groupes de militants qui se constituent, ils se présentent généralement comme des « aînés protecteurs » c'est-à-dire qu'ils jouent le rôle de conseillers des jeunes sans se présenter auprès d'eux comme des « enseignants ». Ils recrutent

eux-mêmes leurs premiers élèves, tous fils d'agriculteurs, en s'appuyant sur leur réseau d'interconnaissance villageoise, de leurs familles et des réseaux syndicaux. Ces campagnes d'adhésion les conduisent à rechercher des locaux pour accueillir les temps d'animation du groupe de jeunes. Ces locaux peuvent être prêtés par les municipalités lorsqu'elles sont favorables à l'enseignement privé. Ce qui fait la réussite de cette formule, d'après les témoignages des militants jacistes, c'est qu'elle trouve une certaine adhésion chez les agriculteurs locaux. En raison de leur recrutement local, les moniteurs auraient la capacité d'établir de bonnes relations avec les parents des jeunes et les acteurs agricoles qui peuvent ainsi soustraire leurs enfants de l'école publique ou en tout cas leur éviter le passage dans l'enseignement postscolaire agricole des instituteurs en leur proposant de poursuivre leur scolarité après le certificat d'études.

Le succès initial de la formule avant la Seconde Guerre Mondiale tient au fait qu'elle permet aux paysans d'assurer la scolarisation de leurs enfants en dehors de l'école publique et de ses normes éducatives perçues comme inadaptées, voire déconnectées des réalités agricoles. La figure du moniteur, recruté localement, joue ici un rôle important : ni instituteur au sens strict, ni simple encadrant, il incarne un « aîné » chargé de créer un espace éducatif situé à la frontière entre l'école, la famille et le travail. En mobilisant les réseaux militants catholiques et les ressources du monde rural, les MFR constituent un exemple précoce d'institution de formation dans laquelle les rôles d'enseignement sont distribués entre plusieurs figures – moniteurs, parents, maîtres de stage – et où l'apprentissage ne se limite pas à un lieu ou un temps dédié (Benet Rivière, 2020). Cette configuration rompt avec les principes de séparation et de décontextualisation caractéristiques du modèle scolaire classique : c'est en cela que les MFR incarnent, dès leur genèse, une forme scolaire poreuse, au sens d'un modèle éducatif traversé par les pratiques sociales extérieures au monde scolaire et les logiques professionnelles du monde agricole.

Les premières MFR sont donc conçues dès l'origine comme des écoles où s'articulent apprentissage à distance, encadrement de groupes

de jeunes par des moniteurs non enseignants, et formation pratique assurée par les pères de famille dans le cadre du travail agricole (Bonniel, 1982). En cela, elles se différencient radicalement des établissements agricoles publics dans lesquels on peut trouver un enseignement pratique de l'agriculture : ici, la responsabilité de la transmission des savoirs pratiques est entièrement déléguée aux parents, et le rôle des moniteurs est d'accompagner, d'animer, et non de dispenser des savoirs dans un cadre scolaire formel. Cette organisation de l'alternance repose sur une conception pédagogique alternative, fondée sur la proximité avec les milieux locaux, la reconnaissance des savoirs issus de l'expérience, et une forte participation des familles dans l'organisation de la vie quotidienne des MFR.

Le mouvement syndical à l'origine des MFR était surtout inquiet face au rôle grandissant des instituteurs publics dans la formation agricole. L'enseignement agricole des instituteurs était considéré par ces syndicats comme étant inadapté aux paysans. Ils veulent que leurs enfants échappent à une scolarité dans l'enseignement primaire au-delà du certificat d'études primaires. L'enseignement public est perçu comme la raison principale du départ des jeunes du milieu local qui se projettent dans d'autres métiers en étant au contact des instituteurs. Un des organes essentiels de l'État par lequel se sont propagées les notions élémentaires d'agriculture depuis le XIXe siècle, c'est, en effet, l'école primaire communale qui en garda le quasi-monopole jusque dans les années 1930. L'enseignement agricole primaire a d'abord servi d'instrument pour favoriser l'adhésion aux valeurs républicaines des couches paysannes. Son introduction dans les programmes de l'enseignement primaire a été présentée comme une solution à l'absentéisme scolaire : pour réduire la méfiance des paysans envers l'école, il faut leur proposer un enseignement qui s'appuie sur leurs centres d'intérêt. Les moniteurs MFR sont des militants engagés dans la défense de la paysannerie et attachés au milieu local, l'enseignement qu'ils dispensent ne doit pas provoquer la fuite des élèves hors du milieu agricole. Ces agents de formation doivent

être capables de dispenser un enseignement adapté aux particularités locales ; et surtout ils doivent s'effacer devant les parents dans le processus de transmission des connaissances techniques.

Le nouveau modèle d'enseignement agricole défendu par les militants de la JAC et les organisations agricoles attachées à une éducation agricole repose sur une collaboration étroite entre les moniteurs et les familles d'agriculteurs (Benet Rivière, 2016). Ces « instituteurs ruraux », tels qu'ils sont envisagés par la JAC, ne doivent pas reproduire le modèle scolaire classique, avec ses lieux dédiés à la pratique encadrée. Ils ne disposent pas de jardin d'expérimentation comme les instituteurs de l'enseignement postscolaire : l'apprentissage agricole doit se faire directement dans la ferme familiale, au contact du père. Si le moniteur peut organiser des visites collectives d'exploitations, celles-ci ont pour fonction de stimuler la curiosité des élèves sans se substituer à l'apprentissage par immersion dans le travail quotidien. Cette configuration traduit moins un rejet du modèle scolaire qu'une volonté d'en atténuer les effets de rupture, en proposant une forme d'éducation qui reste étroitement arrimée aux logiques de transmission familiale des savoirs professionnels. L'enjeu est bien de construire un compromis entre école et travail, dans lequel les savoirs s'acquièrent toujours en « regardant, écoutant et faisant ».

Dans les premières publications des MFR, les moniteurs apparaissent comme des médiateurs enracinés dans le territoire, chargés de dispenser un enseignement adapté au contexte local. Leur rôle reste cependant strictement encadré : ils ne doivent pas se substituer au père dans la transmission des savoirs pratiques. Cette délégation éducative repose sur une hiérarchie claire des autorités, où la légitimité du moniteur est conditionnée par sa capacité à reconnaître celle des pères de famille, agriculteurs. L'enseignement proposé dans les MFR vise ainsi moins à rompre avec la socialisation familiale qu'à l'accompagner sans la contredire, dans une forme de continuité. Il s'agit de former sans déraciner : l'institution scolaire se déploie dans un cadre spatial, social et temporel qui ne rompt pas avec l'ordre domestique et familial. Les jeunes peuvent

continuer à vivre dans leur ferme, s'y former et y revenir régulièrement, tout en accédant à une forme d'instruction agricole de base. L'ancrage local des moniteurs et la proximité sociologique avec les familles favorisent cette intégration du scolaire dans le familial, au point que les parents conservent un droit de regard sur les contenus enseignés.

Les MFR ne visent donc pas explicitement à transformer les logiques de transmission intergénérationnelle, mais favorisent une circulation régulée des savoirs entre les générations. Selon Jacques Bonniel (1982), l'une des ambitions fondatrices de ces centres de formation est précisément de limiter les potentiels conflits de savoirs professionnels entre pères et fils. Pour cette raison, la formation dispensée en centre doit être compatible avec les pratiques locales, et surtout validée par les détenteurs légitimes des savoirs, autrement dit les familles d'agriculteurs. Les contenus enseignés ne doivent pas venir perturber les équilibres de l'exploitation familiale. La structuration temporelle de la formation en alternance — une semaine sur trois à la MFR, le reste du temps à la ferme — incarne cette volonté de préservation de la famille paysanne. Ces établissements, initialement conçus comme des écoles d'hiver, fonctionnent de la Toussaint à Pâques, afin de ne pas désorganiser le travail agricole pendant les saisons les plus exigeantes. Les moniteurs doivent d'ailleurs agir avec prudence dans la définition des thèmes d'étude, en évitant que les familles y perçoivent une intrusion dans la gestion de leur ferme. La relation pédagogique se construit sur une vigilance permanente : il ne s'agit pas d'imposer un savoir externe, mais d'accompagner une explicitation progressive de savoirs implicites déjà transmis dans la sphère familiale agricole.

Cette posture de retrait n'empêche pas une transformation des rôles parentaux. Comme le note Jacques Bonniel (1982), l'entrée des jeunes en MFR redéfinit la place des parents dans l'apprentissage. Ces derniers se voient assigner une fonction pédagogique nouvelle : celle de co-formateurs, impliqués à la fois dans la transmission pratique et dans le pilotage

du projet éducatif. L'organisation associative des MFR — dirigée par les parents d'élèves, qui participent aussi matériellement à leur fonctionnement — renforce ce brouillage entre sphère familiale et sphère scolaire. Les familles nourrissent l'institution autant qu'elles en dépendent.

Dans ce contexte, la figure du moniteur ne se réduit pas à celle d'un enseignant : il intervient aussi dans les temps de vie résidentielle, participe aux veillées, accompagne les enfants dans leurs gestes quotidiens. Cette omniprésence vise à construire une alliance de confiance avec les parents, dont l'implication est une condition essentielle de la réussite du projet éducatif des MFR. Jacques Bonniel (1982) parle à ce sujet d'« astuce pédagogique de l'alternance » : maintenir la formation théorique à l'école tout en rassurant les familles sur le fait qu'elle ne s'éloigne pas de la pratique réelle. Les moniteurs sont ainsi chargés de faciliter la formalisation de savoirs empiriques plutôt que de les transmettre.

Malgré cette volonté affichée de continuité, les récits des prêtres jacistes témoignent de résistances face à ce modèle pédagogique de la part des agriculteurs. Certains parents perçoivent les moniteurs comme des figures menaçantes, notamment lorsque les contenus enseignés remettent en cause les habitudes de travail. Lorsque les jeunes, armés de nouvelles connaissances, souhaitent introduire des innovations dans la ferme familiale, cela peut engendrer des tensions : autour de l'usage des engrais, de l'achat de machines, ou encore de l'accès à des formes de loisirs nouvelles. Certaines MFR sont accusées de trahir leur projet initial en « scolarisant » excessivement la formation, en ignorant les familles ou en enseignant de manière trop détachée du réel vécu des élèves. Ces critiques révèlent l'instabilité de cette forme scolaire poreuse : tout déplacement trop marqué vers les codes scolaires classiques peut être perçu comme une rupture, menaçant le consensus fragile sur lequel repose ce modèle.

4.0 « La pédagogie de l'alternance » : entre perméabilité des frontières et valorisation de la forme orale pratique

Entre 1946 et 1950, les expérimentations pédagogiques menées par André Duffaure, futur directeur de l'Union nationale des maisons familiales rurales (UNMFREO), participent à la structuration d'un modèle éducatif fondé sur le primat de l'expérience professionnelle des élèves. L'introduction du cahier d'exploitation familiale (Duffaure, Robert, 1955), conçu comme un support d'observations et de réflexion sur les activités réalisées en entreprise, incarne une reconfiguration du rapport au savoir caractéristique de la forme scolaire poreuse qui se met en place dans les MFR. Ce cahier, rempli par le stagiaire à partir d'un plan d'étude, vise à guider ses questionnements et à structurer ses recherches d'informations en lien direct avec sa pratique professionnelle. À la MFR, ses idées sont ensuite reprises, organisées, puis partagées collectivement lors de séances de mise en commun. Ces temps de regroupement permettent de relier les expériences vécues à des apports d'ordre technique ou général, apportés par le moniteur. Ainsi, le savoir ne précède pas l'expérience : on peut même dire qu'il en découle, dans un processus de circulation entre le terrain professionnel, l'individu, le groupe et l'institution. Cet outil témoigne d'une modalité pédagogique où les frontières entre école et travail sont redéfinies, et où la transmission des savoirs repose sur l'oralité, l'échange, et la mobilisation de situations contextualisées — autant de traits constitutifs d'une forme scolaire que l'on peut qualifier de poreuse et qui est encore perceptible dans les pratiques actuelles dans les MFR. Sur le plan des pratiques pédagogiques, les moniteurs continuent d'utiliser ce support sous la forme d'un rapport de stage qui oblige les élèves à consigner les observations réalisées sur leur propre entreprise. Les jeunes y analysent les caractéristiques économiques de leur entreprise et les évolutions techniques envisageables, à partir de leurs propres observations, enrichies parfois de visites collectives réalisées avec les moniteurs dans des entreprises.

Même les disciplines générales comme le français ou les mathématiques prennent appui sur ces situations professionnelles. En conséquence, les moniteurs doivent articuler les contenus d'enseignement avec les activités pratiques des élèves.

Si les formations en alternance dispensées dans les MFR ont d'abord été conçues, dans les années 1930, comme une tentative d'adaptation de la forme scolaire aux conditions de vie et de travail des familles paysannes, elles ont depuis connu d'importantes transformations. Désormais, elles s'adressent à une grande diversité de publics, majoritairement éloignés du monde agricole, et préparent à un éventail de métiers ancrés dans les territoires ruraux : services à la personne, commerce, aménagement paysager, métiers liés à la nature ou à l'environnement. Malgré ces mutations, un socle commun de principes pédagogiques se maintient dans ces formations. Il repose sur une valorisation marquée des savoirs issus de la pratique, au détriment des savoirs plus théoriques et scripturaux. Ce renversement des hiérarchies traditionnelles dans la circulation des savoirs s'explique par la porosité structurelle de la forme scolaire propre aux MFR : leur organisation pédagogique, fondée sur l'alternance et l'ancrage local, continue de privilégier l'expérience concrète, le vécu professionnel et les formes orales d'apprentissage.

Le plan d'étude constitue encore aujourd'hui le centre de la pédagogie de l'alternance dans les MFR, héritier direct des premières expérimentations menées après-guerre. Ce dispositif illustre la logique de porosité propre à la forme scolaire qui s'y déploie : il organise une circulation des savoirs fondée sur une continuité entre les espaces d'apprentissage que sont l'entreprise, la famille et l'école. Le plan d'étude est co-construit par les élèves en classe, à partir de leur expérience en stage. Cette élaboration collective, encadrée par le moniteur en position d'animateur, repose sur la mise en mots de préoccupations concrètes : les élèves formulent eux-mêmes les questions, les organisent thématiquement et les valident en groupe. Ce travail préalable d'objectivation des attentes leur permet

de s'engager dans un questionnaire préparant leur période en entreprise. Le moniteur, dans ce processus, n'est pas le détenteur du savoir mais un simple médiateur des interrogations formulées par les élèves. Il les aide à structurer leurs questionnements, anime les échanges, favorise l'expression individuelle et collective sans imposer une logique didactique descendante. C'est dans cette posture d'accompagnement que se joue la spécificité pédagogique des MFR : la transmission ne précède pas l'expérience, elle en dépend. Au retour de stage, une série d'étapes s'enclenche : un entretien individuel avec le moniteur, une production écrite d'un document de synthèse, puis une mise en commun collective donnant lieu à des débats ou à des apports plus théoriques. Une visite en entreprise ou l'intervention d'un professionnel peut venir clore le cycle de travail autour d'un thème étudié. Ce va-et-vient entre terrain et centre de formation incarne une temporalité de l'apprentissage distincte de celle de la forme scolaire plus conventionnelle : les savoirs y sont produits dans l'après-coup de l'expérience, puis retravaillés en commun. Si les plans de formation définissent à l'avance les grands thèmes abordés dans chaque classe, les contenus précis sont toujours reconfigurés en fonction des vécus de stage, ce qui exige des moniteurs une capacité d'adaptation constante.

Dans ce mode de circulation des savoirs en MFR, le travail écrit occupe une place plutôt réduite : les élèves échangent principalement sur les savoirs professionnels de manière orale lorsqu'ils sont en lien étroit avec le travail et à propos des situations rencontrées lors des stages en entreprise. À l'inverse, dans les lycées agricoles (où les stages sont moins longs et ne couvrent pas la moitié de l'année contrairement aux MFR), la transmission des connaissances s'appuie davantage sur des supports écrits et des pratiques langagières scolaires plus classiques (Benet Rivière, 2020). En lycée agricole, l'accent est mis sur des savoirs plus théoriques et scientifiques, dans l'optique d'une poursuite d'études dans l'enseignement supérieur. En MFR, les moniteurs mettent aussi en avant un temps particulier dans les formations en alternance : les veillées.

Ces temps organisés dans le cadre de l'internat scolaire sont des espaces d'échanges des savoirs entre les élèves qui s'inscrivent dans la continuité des veillées paysannes.

Les cours observés dans les MFR mettent donc en évidence une circulation des savoirs différente de celle observée dans les lycées professionnels ou agricoles : les savoirs issus de l'expérience sont considérés comme plus importants que les savoirs plus théoriques, qui viennent en second temps pour étayer ou analyser les expériences vécues par les élèves. Ainsi, les moniteurs privilégient l'oralité car ils interrogent leurs élèves sur des situations concrètes, notamment lors des mises en commun lors des retours d'alternance. Il s'agit de temps d'échanges au cours desquels les élèves font un bilan de leurs expériences de stage, ils évoquent le contenu de leurs activités durant les stages et les difficultés éventuellement rencontrées. De plus, en lycée agricole, les élèves ont l'occasion d'expérimenter des savoirs scientifiques et techniques dans le cadre des exploitations agricoles qui leur sont rattachées dans l'enceinte de l'établissement. Ces expérimentations pratiques n'existent pas vraiment dans les MFR où ce sont les stages en entreprise qui constituent le principal lieu de transmission des connaissances professionnelles, avec les visites collectives en entreprise.

Pour Laure Minassian (2021), ce modèle pédagogique des MFR se rapproche de celui des centres de formation des apprentis, dédiés notamment à la préparation du Certificat d'Apprentissage Professionnel (CAP), qui sont ancrés dans une culture de métiers et développent une forme pratico-scolaire qui se trouve en cohérence avec la culture ouvrière. La voie de l'apprentissage se distingue ainsi de la forme scolaire classique par le fait que les apprentis doivent signer un contrat d'apprentissage et parce que la formation alterne entre temps en entreprise et temps dans le centre de formation. Laure Minassian (2021) les oppose aux lycées professionnels ou agricoles qui relèvent davantage d'une forme scolaro-technique car ils s'appuient sur une pédagogie permettant l'application directe des sciences. Les lycées professionnels et agricoles présentent donc un degré

de porosité moins élevé avec le monde professionnel que les CFA ou les MFR qui sont historiquement plus ancrés dans les mondes professionnels. C'est dans les temps de stage que s'acquièrent les savoir-faire professionnels, mais également les normes relationnelles comme le travail en équipe ou la relation avec le patron. Néanmoins, ce modèle pédagogique ne signifie pas une porosité totale avec le monde professionnel ; l'école garde en grande partie ses logiques propres, avec ses programmes et méthodes scolaires mais en interaction avec les contextes professionnels. Les moniteurs expriment d'ailleurs souvent la difficulté d'associer pleinement les maîtres de stage à la formation scolaire, de les rencontrer, et soulignent parfois leur manque d'implication dans l'encadrement des stagiaires, ce qui nuit à leur apprentissage.

En MFR, l'appel au vécu des stagiaires prend aujourd'hui un sens différent car il joue une fonction de remobilisation pour des élèves en difficulté scolaire. En effet, l'alternance apparaît, depuis les années 1980, comme une « seconde chance » dans des parcours scolaires marqués par des difficultés d'apprentissage (Benet Rivière, 2020). Les élèves interrogés n'ont, en effet, pas réussi à se maintenir dans l'enseignement traditionnel, et se sont réorientés en MFR après des situations d'échec, de redoublement ou de difficultés importantes, conduisant souvent à des conflits avec les enseignants. Ce qui renforce l'appel au vécu dans la formation et les outils pédagogiques qui assurent le lien avec les expériences, mais qui marque aussi une rupture avec l'enseignement classique. En effet, les élèves, généralement issus des milieux populaires, sont distants vis-à-vis de la forme scolaire des relations sociales, et sont même sur une posture défensive voire hostile face aux exigences scolaires traditionnelles qui leur sont demandées par les moniteurs, notamment pour réaliser les devoirs à la maison durant les périodes où ils sont en entreprise. Pendant leur stage, les élèves sont, en effet, censés effectuer des exercices scolaires distribués par les moniteurs dans les matières générales et scientifiques. Pour expliquer la non réalisation de ces travaux scolaires, les élèves utilisent l'argument selon lequel ils ne

disposeraient pas du temps nécessaire pour faire les exercices demandés. Mais ces exercices scolaires ne sont pas vraiment leur priorité. Pour les moniteurs interrogés, le manque de temps est un prétexte qu'ils utilisent pour justifier l'absence de travail scolaire. Le rapport aux savoirs pratiques légitimé par les MFR dans le cadre des pratiques pédagogiques valorise plutôt leurs activités en stage au détriment des travaux plus scolaires, ce qui constitue une source de motivation pour se maintenir dans la formation.

Cette légitimité de l'entreprise qui apparaît comme le lieu central de l'acquisition des savoirs professionnels place les moniteurs dans un rôle secondaire d'accompagnateur et de médiateur entre les élèves, les maîtres de stage et les familles. Les élèves doivent collecter des informations et restituer leurs observations du travail professionnel dans le cadre de leur rapport de stage. Des carnets de bord permettent de faciliter les échanges entre ces différents acteurs et soutenir leur implication dans la formation : les maîtres de stage peuvent y indiquer les éventuelles difficultés rencontrées, tout comme les jeunes en stage. L'émergence de cette fonction de remobilisation scolaire dans les formations en alternance des MFR n'a fait que renforcer la place de ces outils instaurés pour faciliter ces échanges. L'alternance, qui réduit de moitié le temps de présence en classe du fait des stages en entreprise, est une source de motivation pour les élèves ; les MFR apparaissent comme des écoles qui ont un moindre degré de scolarisation, c'est-à-dire comme des écoles qui permettent de passer moins de temps à l'école. Les pratiques pédagogiques renforcent ce rejet de l'école à temps plein en valorisant les savoirs issus de leurs expériences pratiques.

Une critique, qui est monnaie courante, chez les moniteurs de MFR, est faite à l'école en général : l'école classique transmettrait des savoirs trop généraux et abstraits, et qui seraient peu applicables dans les réalités professionnelles. Ces agents de formation adhèrent à un modèle pédagogique dans lequel l'institution scolaire occupe une place moindre

car ils reconnaissent l'entreprise comme le principal lieu d'apprentissage. Ils ne se considèrent pas comme les acteurs de premier plan dans la formation de leurs élèves ; il s'agit pour eux, des maîtres de stage. Leur adhésion majoritaire à un rôle que l'on peut qualifier de périphérique montre une forme de décentralisation des savoirs légitimes en dehors de l'espace scolaire. Leur représentation de l'école et de leur fonction professionnelle est liée à leur propre parcours scolaire, marqué également par des difficultés voire des échecs notamment lors de la préparation des concours d'enseignement, et leurs parcours professionnels et personnels. Ils sont donc, en règle générale, hostiles à l'école à temps plein, car ils ne reconnaissent pas la valeur des savoirs abstraits et scientifiques qui sont secondaires dans leur esprit. L'alternance dans les MFR ne constitue pas vraiment un simple dispositif technique avec des outils et des méthodes spécifiques (cahiers d'exploitation ou rapport de stage, mise en commun des savoirs professionnels, carnet de bord, veillées, etc) mais bien une modalité de la reconfiguration de la forme scolaire.

5.0 Conclusion

Malgré l'évolution des publics et des contenus des savoirs dispensés dans les formations professionnelles en alternance, le modèle pédagogique qui s'y déploie reste profondément marqué par une organisation spécifique de la transmission des savoirs. Ce qui perdure, c'est une forme scolaire singulière qui accorde une place centrale aux savoirs pratiques et oraux, au détriment des savoirs plus scientifiques et scripturaux. Ce primat de l'expérience s'explique par la porosité structurelle de la forme scolaire propre aux MFR : la configuration de ces établissements, à l'interface entre école, entreprise et famille, produit un mode d'apprentissage qui brouille les frontières traditionnelles entre les sphères de socialisation. L'analyse des pratiques pédagogiques observées dans ces établissements montre que le travail écrit y occupe une place secondaire. Les apprentissages s'appuient d'abord sur des situations vécues en stage,

discutées de manière orale lors des retours en centre de formation. Les échanges pédagogiques prennent la forme de mises en commun, où les élèves sont invités à relater, commenter et analyser leurs expériences professionnelles. À travers ces temps collectifs, les moniteurs adoptent une posture d'écoute et de relance, privilégiant l'oralité comme vecteur de construction du savoir. Le savoir théorique, quant à lui, intervient en second temps, pour donner du sens à des expériences déjà intégrées. En ce sens, les pratiques pédagogiques observées aujourd'hui dans les MFR illustrent la persistance d'une forme scolaire poreuse : un modèle d'enseignement professionnel construit autour de la continuité entre les espaces, qui valorise la pratique, et trouve une forme d'adhésion chez les publics en raison de leurs trajectoires sociales souvent fragilisées par la rencontre avec la forme scolaire classique au cours de leur cursus antérieur. Finalement, cette forme scolaire poreuse semble plus ajustée aux aspirations des jeunes populaires malmenées par l'école classique. Mais on pourrait se demander si, en se fondant sur les expériences professionnelles, souvent en relation avec celles des parents, elles ne contribuent pas à leur tour à un phénomène de reproduction sociale des professionnels des milieux populaires en laissant peu de place à des logiques d'émancipation de leur classe sociale. D'autres dispositifs pédagogiques pourraient témoigner de cette forme scolaire poreuse et valoriser de la même façon des savoirs populaires peu légitimes au sein de l'école.

Bibliographie

1. André, A., Bedoin, D. (2024) : Quand l'inclusion inversée tend à bousculer la forme scolaire en école maternelle. *Recherches en éducation*, (56).
2. Benet Rivière, J. (2022) : Pour une sociohistoire de la pédagogie de l'alternance dans les maisons familiales rurales. *Phronesis*, 11(1), 57-74.
3. Benet Rivière, J. (2020) : Les maisons familiales rurales, un lieu de remédiation scolaire. *Formation emploi*, 151(3), 45-64.
4. Bonniel, J. (1982) : L'enseignement agricole et la transformation de la paysannerie. Les maisons familiales rurales. Doctoral dissertation, thèse de doctorat en sociologie sous la direction de Guy Vincent, Lyon II.
5. David, P. (2021) : Pratiques d'enseignement en formation professionnelle initiale: entre forme scolaire et socialisation professionnelle. *Éducation et sociétés*, 46(2), 77-93.
6. Delalande, J., Bedoin, D. (2024) : Édito-Interroger la forme scolaire: pour quoi faire?. *Recherches en éducation*, (56).
7. Delalande, J. (2024) : L'école dans la forêt. L'exemple d'un projet pédagogique porté par une attention à l'expérience des enfants. *Recherches en éducation*, (56).
8. Duffaure, A., Robert, J., Cousinet, R. (1955) : *Une méthode active d'apprentissage agricole: les cahiers de l'exploitation familiale*. EAM.
9. Houssaye, J. (1998) : Le centre de vacances et de loisirs prisonnier de la forme scolaire. *Revue française de pédagogie*, 95-107.
10. Maulini, O. Perrenoud, P. (2005) : La forme scolaire de l'éducation de base : tensions internes et évolutions. Dans O. Maulini et C. Montandon., *Les formes de l'éducation : variété et variations* (p. 147-168). De Boeck Supérieur.
11. Lahire, B., Thin, D., & Vincent, G. (1994) : *L'Éducation prisonnière de la forme scolaire ? Scolarisation et socialisation dans les sociétés industrielles*, Presses universitaires de Lyon.
12. Lescouarch, L. (2024) : Dépasser la forme scolaire pour penser une nouvelle systémique d'apprentissage: de la variation à la rupture. *Recherches en éducation*, (56).

13. Millet, M., Thin D. (2005) : *Ruptures scolaires : l'école à l'épreuve de la question sociale*. Paris : PUF, Le lien social.
14. Minassian, L. (2021) : *L'enseignement professionnel entre promotion et relégation. Une approche sociologique*. Louvain-La-Neuve : Academia-L'Harmattan.
15. Reuter, Y. (2023) : Quelques débats en didactiques autour du concept de forme scolaire. *Raisons éducatives*, 27(1), 51-72.
16. Thin, D., Millet, M. (2018) : Guy Vincent (1933-2017). *Revue française de sociologie*, 59(2), 187-189.
17. Vincent, G. (1980) : *L'École primaire française. Étude sociologique*. Lyon, Presses universitaires de Lyon/Maison des sciences de l'homme.

Izvorni znanstveni članak /
Original scientific article
Primljen/Received: 15. 10. 2025.
Prihvaćen/Accepted: 9. 12. 2025.

UDK/UDC: 331.103:004(497.6)
DOI: 10.46352/18403867.2025.35

Provjera pouzdanosti i faktorske strukture skraćene focus-skale organizacijske klime na uzorku IT profesionalaca u Bosni i Hercegovini

Aldina Leto

University "Džemal Bijedić" of Mostar, Faculty of Education

Mirna Marković

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Dženana Husremović

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Abstract

Cilj ovog istraživanja bio je ispitati psihometrijske karakteristike skraćene FOCUS-skale organizacijske klime na uzorku zaposlenih u IT sektoru u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je provedeno u dvije faze. U prvoj fazi, pilot-studija je obuhvatila 116 ispitanika, a primijenjene su ajtem analiza, analiza pouzdanosti i eksploratorna faktorska analiza (EFA). Sve čestice su pokazale zadovoljavajuće metrijske karakteristike, dok je pouzdanost iznosila $\alpha = .88$ za cijelu skalu, što ukazuje na visoku pouzdanost. Također i pouzdanosti za svaku subskalu su bile visoke, podrška ($\alpha = .86$), inovacije ($\alpha = .92$), ciljevi ($\alpha = .84$) i pravila ($\alpha = .78$). Eksploratorna faktorska analiza potvrdila je četverofaktorsku strukturu skale, pri čemu su faktori podrška, inovacije, ciljevi i pravila zajedno objasnili 68.33% ukupne varijanse. U drugoj fazi provedena je konfirmatorna faktorska analiza (CFA) na neovisnom uzorku od 334 ispitanika. Rezultati CFA su pokazali dobru prilagodbu predloženom četverofaktorskom modelu (CMIN/df= 1.76; CFI= .96; TLI= .95; RMSEA= .068). Rezultati istraživanja potvrđuju da skraćena verzija FOCUS-skale, nakon uklanjanja tri čestice s lošim metrijskim karakteristikama zadržava validnost i pouzdanost u procjeni organizacijske klime u IT sektoru Bosne i Hercegovine. Rezultati podržavaju korištenje ovog instrumenta za precizno mjerenje dimenzija podrške, inovacija, ciljeva i pravila, čime se doprinosi razumijevanju i unapređenju organizacijske klime u savremenim organizacijama poput IT sektora.

Ključne riječi: organizacijska klima, FOCUS-skala, podrška, inovacije, ciljevi, pravila, IT sektor

Reliability and Factor Structure Assessment of the Shortened Focus Scale of Organizational Climate in a Sample of IT Professionals in Bosnia and Herzegovina

The aim of this research was to examine the psychometric properties of the shortened FOCUS organizational climate scale on a sample of employees in the IT sector in Bosnia and Herzegovina. The research was conducted in two phases. The first phase, a pilot study, included 116 participants and involved item analysis, reliability analysis, and exploratory factor analysis (EFA). All items demonstrated satisfactory psychometric properties, with overall scale reliability of $\alpha = .88$, indicating high internal consistency. Subscale reliabilities were also high: support ($\alpha = .86$), innovation ($\alpha = .92$), goals ($\alpha = .84$), and rules ($\alpha = .78$). The exploratory factor analysis confirmed the four-factor structure of the scale, with the factors of support, innovation, goals, and rules jointly explaining 68.33% of the total variance.

In the second phase, confirmatory factor analysis (CFA) was conducted on an independent sample of 334 participants. The CFA results indicated good fit to the proposed four-factor model (CMIN/df = 1.76; CFI = .96; TLI = .95; RMSEA = .068). The findings confirm that the shortened version of the FOCUS scale, after removing three items with poor psychometric properties, maintains validity and reliability for assessing organizational climate in the IT sector in Bosnia and Herzegovina. The results support the use of this instrument for precise measurement of the dimensions of support, innovation, goals, and rules, thereby contributing to a better understanding and improvement of organizational climate in modern organizations such as those in the IT sector.

Keywords: organizational climate, FOCUS scale, support, innovation, goals, rules, IT sector

1.0 Uvod

Organizacijska klima ima dugu historiju proučavanja i istraživanja koja proizlazi iz industrijske i organizacijske psihologije i organizacijskog ponašanja. S obzirom da se organizacijska klima temelji na percepciji članova organizacije, jako često se smatra individualnim konstruktom. Prema Schneideru (1985), većina studija koje su koristile termin “klima” do 1980-ih odnosile su se na interpersonalne prakse koje odražavaju društvenu klimu, a ne organizacijsku klimu. U ovom kontekstu, govor o društvenoj klimi odnosi se na skup formalnih i neformalnih politika i aktivnosti koje su karakteristične za način na koji se radnici opisuju, pored odnosa koji se uspostavljaju između nadređenih i podređenih.

Prema Bogdanoviću (2003) organizacijska klima predstavlja nematerijalni resurs svake organizacije i čini dio socijalne klime, budući da organizacija predstavlja oblik socijalne grupe. James i Jones (1974, prema Bogdanoviću, 2003) naglašavaju klasifikaciju između klime kao organizacijskog svojstva s jedne strane i kao individualnog svojstva s druge strane. Oni klimu kao organizacijsko svojstvo nazivaju organizacijskom klimom, a klima koja je individualno svojstvo za njih predstavlja psihološku klimu. Tragom toga, smatra se da se organizacijska klima zasniva na agregiranim percepcijama zaposlenika u organizaciji, dok se pojam psihološke klime koristi u istraživanjima gdje su individualni opisi jedinica analize, bez težnje ka organizacijskom nivou interpretacije (Bogdanović, 2003).

Bogdanović (2003) objašnjava kako se do mjere organizacije klime dolazilo na dva načina. Prvi način je predstavljao mjerenje organizacijskih svojstava kao psiholoških varijabli i u skladu s takvim pristupom klima je predstavljala zbroj varijabli koji podrazumijevaju stav prema radu, a odnose se na kompozitni rezultat zadovoljstva na poslu, zadovoljstva vođama, plaćom, radnim kolegama, zaokupljenosti poslom, samopoštovanjem. Ove varijable kao kompozitni rezultat predstavljaju organizacijsku klimu kroz prizmu psihološke klime. Organizacijska klima se mjerila na različite načine i različitim instrumentima, tako da je istraživačima bilo

otežano raditi, jer je i sama razmjena podataka kao i usporedba rezultata bila otežavajuća (Sušan, 2005). Upravo iz tog razloga stvorila se potreba za konstruisanjem instrumenta o organizacijskoj klimi. Centar za organizacijsku psihologiju Sveučilišta u Leuvernu proveo je projekat koji je uključio mnoge istraživače iz Europe, uključujući države poput Hrvatske, Mađarske, Italije, Francuske, Grčke, Nizozemske, Portugala, Rumunije, Slovenije i Španjolske. Cilj je bio da se konstruira instrument za mjerenje organizacijske klime i kulture. Razvijeni instrument temeljio se na teoriji suparničkih vrijednosti, ali i na postojećem upitniku organizacijske klime (Sušan, 2005). Projekat je nazvan FOCUS grupa, prema engleskoj kratici *First Organizational Climate/Culture Unified Survey* (Sušan, 2005). Prva faza konstruisanja upitnika odnosila se na formulisanje čestica, kojih je prvobitno bilo 258. Te čestice odnosile su se na deskriptivni dio FOCUS upitnika, namijenjen za mjerenje organizacijske klime, a sadržajno se sastojao od četiri facete. Drugi dio upitnika odnosio se na evaluativni dio, namijenjen za mjerenje organizacijske kulture, a također je uključivao četiri facete. Nakon toga, upitnik je poslan svim istraživačima koji su uključeni u projekat kako bi instrument preveli na svoj maternji jezik. Poslije prijevoda, instrument je primijenjen na zaposlenicima različitih organizacija, u različitim državama Europe, kako bi se provjerile metrijske karakteristike mjernog instrumenta. Istraživanje je obuhvatilo 844 ispitanika, a nakon toga je provedena eksploratorna faktorska analiza kako bi se provjerila pouzdanost skala. Rezultati su pokazali dobre metrijske karakteristike modela koji uključuje facete podrške i pravila, ali ne i facete ciljeva i inovacije. Tako su uklonjene određene čestice koje su remetile faktorsku valjanost i pouzdanost skala. Nakon svih faza za konstrukciju upitnika, verzija za deskriptivni dio koji je mjerio organizacijsku klimu sadržavao je 40 čestica, a evaluativni dio koji je mjerio organizacijsku kulturu 35 čestica. Također je potrebno naglasiti da je i ova skala od 40 čestica revidirana te da ona ukupno sadrži 16 čestica (Sušan, 2005).

Bogdanović (2003) objašnjava da se drugi način mjerenja organizacijske klime ogleda u interaktivnom pristupu organizacijskih i situacijskih

obilježja koji je poznat kao Quinn-Rohrbaughov specijalni model organizacijske učinkovitosti (Quinn, Rohrbaugh, 1983), a odnosi se na organizacijska obilježja iz kojeg je proizašao i model suparničkih vrijednosti.

1.1 Model suparničkih vrijednosti (Quinn, Rohrbaugh, 1983)

Sedamdesetih godina prošlog stoljeća objavljeno je mnogo radova o organizacijskoj klimi koji su ukazivali na nedostatke ranijih istraživanja. Upravo u to vrijeme istraživači su počeli proučavati klimu kao važan faktor uspjeha i učinkovitosti organizacije (Polona, 2010). Tako su 1983. godine Quinn i Rorhbaugh razvili specijalni model organizacijske efikasnosti (Slika 2). Model je razvijen u okviru empirijskih istraživanja s ciljem ispitivanja organizacijske uspješnosti, pri čemu je korištena Campbellova lista od trideset pokazatelja uspješnosti organizacije koji se razlikuju s obzirom na općenitost, operacionalizaciju i stepen udaljenosti od strane definicije uspješnosti organizacije (Campbell, 1977, prema Sušan, 2005). Kasnije je ta lista smanjena na sedamnaest kriterija. Kriteriji uspješnosti sortirani su u odnosu na tri međusobno ortogonalna kontinuumu ili vrijednosne dimenzije (Sušan, 2005):

- Prva dimenzija – usmjerenost (fokus) organizacije – odnosi se na orijentaciju organizacije ka unutrašnjim procesima i članovima (internalna orijentacija), odnosno prema organizacijskoj okolini (eksternalna orijentacija).
- Druga dimenzija – organizacijska struktura – odnosi se na tendenciju organizacije ka centralizaciji i integraciji (visok stepen kontrole), odnosno ka decentralizaciji i diferencijaciji (visok stepen fleksibilnosti).
- Treća dimenzija – organizacijska sredstva i krajnji ishodi – odnosi se na naglasak koji organizacija stavlja na ključne procese (npr. planiranje, postavljanje ciljeva) s jedne strane, te na finalne ishode poput produktivnosti, s druge strane.

Bitno je naglasiti da se treća dimenzija u originalnom modelu jednostavno izgubila. Ova redukcija modela se objašnjava kroz težnju pojednostavljenja modela, ali i rezultatom empirijskih provjera modela suparničkih vrijednosti, gdje se potvrđuje dvodimenzionalni model. Prema Bogdanoviću (2023), kombinacijom ovih dimenzija dobivena su četiri oblika organizacijskog ponašanja, a to su:

- *Human Relations Model* – naglašava moral i koheziju, a primarni cilj jeste da se razvije ljudski potencijal. Ovaj model predstavlja podršku.
- *Open System Model* – naglašava vještine i fleksibilnost, a primarni cilj je postići rast i potencijal organizacije. Ovaj model predstavlja inovacije.
- *Internal Process Model* – prema kojem su naglašeni informisanje i komunikacija, a primarni cilj se ogleda u stabilnosti i kontroli. Model podrazumijeva pravila.
- *Relation Goal Model* – naglašava se planiranje i postizanje ciljeva, a primarni cilj se ogleda u proizvodnosti i djelotvornosti. Ovaj model predstavlja ciljeve.

U svakom kvadrantu modela se naglašavaju određeni kriteriji efikasnosti, odnosno određene vrijednosti kojima organizacija teži (Sušanj, 2005). S obzirom na to da svaki pojedini element unutar modela ima na drugoj strani svoga konkurenta ili "suparnika" cijeli je predložen teorijski model nazvan pristupom suparničkih vrijednosti (Sušanj, 2005). Ovdje se ponajprije misli na to da kriteriji efikasnosti u dijagonalnim kvadrantima modela inicijalno nose suprotne, konkurirajuće ili sukobljene poruke: organizacija je uspješna, ako je fleksibilna i adaptibilna, a ujedno treba biti stabilna i kontrolisana; uspješna organizacija istovremeno naglašava brigu o zaposlenicima, ali i postavljanje i postizanje radnih ciljeva (Sušanj, 2005). Model suparničkih vrijednosti se upravo zbog svoje sveobuhvatnosti vrlo brzo počeo koristiti ne samo u svrhu objašnjenja konstrukta efikasnosti, već i za određenje drugih fenomena

organizacijske psihologije. Model je nastojao pokazati načine na koje teoretičari i istraživači koriste kriterije pri opisivanju uspješnosti poslovanja same organizacije. Najvažniju primjenu i ekstenziju model suparničkih vrijednosti doživljava u području organizacijske kulture, međutim, nalazi nekih eksploratornih istraživanja iz područja organizacijske klime interpretirani su u skladu s temeljnim elementima ovog modela, a odnose se na podršku, inovaciju, ciljeve i pravila (DeCock i sar., 1986, prema Sušan, 2005).

1.2 Elementi organizacijske klime

► Podrška

Model suparničkih vrijednosti (Quinn i Rohrbaugh, 1983, prema Sušan, 2005), podršku kao element organizacijske klime tumače kroz percepciju prisutnosti razvoja ljudskih potencijala, stil rukovođenja koji je orijentisan na ljude koje karakterizira podržavajuća atmosfera, verbalna, neformalna i dvosmjerna komunikacija, te radna klima koja se opisuje kao “topla”. U takvom okruženju preovladavaju harmonija i kohezivnost, tolerišu se razlike, prisutni su česti neformalni kontakti, timski rad i kooperacija (Sušan, 2005).

Prema Yuklu (2012) pod podrškom se podrazumijeva briga za potrebe zaposlenih, pažljivo slušanje njihovih problema, pružanje pomoći u stresnim situacijama i pri zahtjevnim zadacima, kao i iskazivanje povjerenja u njihove sposobnosti da uspješno rješavaju i najteže zadatke.

U recentnijoj literaturi se navodi da je pružanje podrške zaposlenicima od izuzetne važnosti, te da pružanje podrške vodi manjem stresu na radnom mjestu. Osim toga, takva ponašanja, prvenstveno nadređenih, a zatim i kolega doprinose generiranju novih ideja među zaposlenicima. Dakle, ukoliko je klima podržavajuća potiče se i inovativnost zaposlenih (Mansoor i sar, 2021).

► Inovacija

Kada je u pitanju inovacija kao element organizacijske klime, ona se odnosi na percepciju o tome koliko je organizacija usmjerena na traženje novih, inovativnih načina rada, ulaganje u razvoj i nove proizvode, istraživanje tržišta te korištenje nepredvidivih poslovnih prilika (Sušan, 2005). Društveni kontekst u organizaciji, a posebno organizacijska kultura i klima, ključni su za organizaciju i njezine članove kako bi išli u korak sa zahtjevima koji se stavljaju pred njih. Menadžeri igraju ključnu ulogu u ovom kontekstu, budući da mogu podržati stvaranje organizacijske klime kroz poticanje inovacija (Watts i Henderson 2006), koju karakterizira otvorenost za nove ideje i uzajamna podrška (Ekvall, 1996). Takva organizacijska klima ne samo da može poboljšati organizacijsku inovativnost, već također pozitivno utječe na dobrobit pojedinca (Rasulzada i Dackert 2009).

► Ciljevi

Za uspjeh organizacije, ključno je postavljanje jasnih i precizno definisanih ciljeva poslovanja, te odgovarajuća organizacijska struktura. Ciljevi kao element organizacijske klime se odnose na percepciju stepena u kojem je u organizaciji prisutno nagrađivanje prema rezultatima rada, natjecanje u cilju postizanja boljih rezultata rada, jasnoća ciljeva i mjera za procjenu radne uspješnosti, te informacije o radnim zadacima (Sušan, 2005). Suparničke vrijednosne orijentacije u organizacijama, vezane za ciljeve, manifestiraju se kroz usmjerenost na strogo pridržavanje pravila i procedura, odnosno instrukcija za rad, zatim stilovima rukovođenja koji su orijentisani na zadatke i rezultate, komunikaciji koja je verbalna, u većoj mjeri silazna te cilju usmjerena i karakteristikama klime koja je racionalna. U takvom okruženju, naglasak se stavlja na rezultate i postignuća, uspješnost se pažljivo prati, odluke se donose oprezno, a organizacijski resursi nastoje se koristiti maksimalno efikasno (Sušan, 2005).

► Pravila

Pravila, kao element organizacijske klime, odnose se na percepciju zaposlenika o prisutnosti jasno utvrđenih postupaka i procedura, pisanih uputa za rad, dosljednog pridržavanja pravila (uključujući i od strane rukovodstva), hijerarhijske komunikacije, te stabilnosti i predviđivosti radnih aktivnosti (Sušan, 2005).

U okviru modela suparničkih vrijednosti, pravila se definiraju kao konstrukt organizacijske klime u kojem dominiraju kontinuitet i konsolidacija, formalan i direktivan stil rukovođenja, te komunikacija koja je uglavnom neverbalna, silazna i formalna. Ovakvu klimu karakterizira “hladna” radna atmosfera, naglašena struktura autoriteta i formalni odnosi, pri čemu se praćenju procedura često pridaje veća važnost od samog sadržaja posla. Dodatno, proces donošenja odluka u ovakvom kontekstu često je usporen (Sušan, 2005).

2.0 Metodološki okvir

Cilj istraživanja. Primarni cilj ovog istraživanja jeste ispitati psihometrijske karakteristike skraćene FOCUS-skale organizacijske klime, s fokusom na njenu faktorsku strukturu, internu konzistentnost i osnovne deskriptivne statistike. Istraživanje je sprovedeno na zaposlenima u IT sektoru u Bosni i Hercegovini.

Učesnici. U svrhu provjere psihometrijskih karakteristika skraćene FOCUS-skale organizacijske klime, prvo je provedena pilot-studija na uzorku od 116 zaposlenih u IT industriji u Bosni i Hercegovini. Na ovom uzorku izvršena je analiza pojedinačnih čestica (ajtem analiza), procjena pouzdanosti putem Cronbach α koeficijenta, te eksploratorna faktorska analiza (EFA) kako bi se utvrdila latentna struktura skale.

Po završetku pilot-faze, nastavljeno je prikupljanje podataka s ciljem provođenja konfirmatorne faktorske analize (CFA), kojom se ispituje adekvatnost prethodno identifikovanog modela. Za potrebe CFA ko-

rišten je nezavisan uzorak od 334 ispitanika. Učesnici iz pilot-studije nisu bili uključeni u ovaj uzorak, čime je osigurana nezavisnost dviju analitičkih faza.

U pilot-uzorku, od 116 učesnika bilo je 68 muškaraca (58,6%) i 48 žena (41,4%). Kada je riječ o starosnoj strukturi, najveći broj ispitanika bio je mlađi od 30 godina (47,4%), dok je samo jedan učesnik imao između 51 i 60 godina (0,9%). U starosnoj grupi od 31 do 40 godina bilo je 46 učesnika (39,7%), a između 41 i 50 godina bilo ih je 14 (12,1%).

U glavnom uzorku koji je korišten za CFA učestvovalo je 334 ispitanika od kojih je 189 muškaraca (56,6%) i 145 žena (43,4%). Na pitanje o godinama starosti, najviše učesnika navelo je da ima 26 i 27 godina, (9,6% učesnika). Najmlađi učesnici imali su 20 godina (0,6%), a najstariji 56 godina (0,6%). Većina ispitanika bila je u dobi između 23 i 44 godine, dok je prosječna starost iznosila 30,21 godinu.

Mjerni instrument. Skraćenu FOCUS skalu organizacijske klime konstruirao je Zoran Sušanj (2005) prema modelu suparničkih vrijednosti i na temelju opširnije skale FOCUS upitnika. Upitnikom se mjere četiri konstrukta organizacijske klime, *podrška* (npr. "Koliko često dobivaš podršku za lične probleme"), *inovacije* (npr. "Koliko često organizacija traži nova tržišta"), *ciljevi* (npr. "Koliko često se mjeri vaša radna uspješnost") i *pravila* (npr. "Koliko često je moguće dobro predvidjeti radne aktivnosti"). Svaki konstrukt sadrži po četiri čestice, što znači da skala sadrži ukupno šesnaest čestica. Riječ je o skali Likertovog tipa koja sadrži šest stepeni (od 1 – nikad, do 6 – uvijek) na kojoj ispitanici procjenjuju u kojoj mjeri se slažu sa svakom od navedenih tvrdnji. Sve dimenzije skale kod Sušnja (2005) pokazale su visoke vrijednosti pouzdanosti: *podrška* ($\alpha = .94$), *inovacije* ($\alpha = .85$), *ciljevi* ($\alpha = .95$), *pravila* ($\alpha = .93$).

Postupak. Istraživanje je provedeno u dvije uzastopne faze. Prva faza obuhvatila je pilot-studiju koja je realizovana u januaru 2024. godine na uzorku od 116 zaposlenih u IT sektoru u Bosni i Hercegovini. Prije početka prikupljanja podataka, izvršena je procjena jezične i sadržajne

jasnoće formulacija čestica, kao i preglednost upitnika i uputstava za njegovo ispunjavanje. Podaci su prikupljeni putem online upitnika, koji je distribuiran organizacijama koje nisu bile uključene u glavni uzorak, kako bi se izbjeglo moguće preklapanje ispitanika između istraživačkih faza.

Druga faza istraživanja sprovedena je u periodu od maja do jula 2024. godine, na namjernom uzorku zaposlenih u IT sektoru u Bosni i Hercegovini. Organizacije su prethodno identifikovane putem web pretrage, nakon čega su kontaktirane telefonski radi pribavljanja saglasnosti za učešće. Po dobijanju odobrenja, organizacijama je poslan link upitnika kreiranom putem Google Forms platforme.

Pored toga, upitnik je distribuiran i putem poslovne mreže LinkedIn, primjenom tehnike uzorkovanja snježne grude, pri čemu su inicijalni učesnici bili zamoljeni da upitnik proslijede kolegama iz iste struke.

Svi učesnici su prije ispunjavanja upitnika bili informisani o svrsi istraživanja, načinu obrade podataka, te uvjetima učešća. Jasno je naglašeno da je učešće u istraživanju potpuno dobrovoljno, da su svi prikupljeni podaci anonimni i povjerljivi, te da će se koristiti isključivo u istraživačke svrhe. Popunjavanjem upitnika učesnici su dali informisani pristanak za učešće u istraživanju.

3.0 Rezultati

3.1 Ajtem analiza

U okviru prve faze analize, provedena je ajtem analiza s ciljem procjene osnovnih psihometrijskih karakteristika čestica skraćene FOCUS-skale organizacijske klime. U Tabeli 1 su prikazane minimalne i maksimalne vrijednosti, srednje vrijednosti (M), standardne devijacije (SD), korelacije svake čestice s ukupnim rezultatom (rit), vrijednosti koeficijenta alfa ako bi se čestica uklonila, te mjere normalnosti distribucije, koeficijent zakrivljenosti (skewness) i spljoštenosti (kurtosis).

Srednje vrijednosti čestica kretale su se u rasponu od 2,82 do 4,49, što ukazuje na relativno umjereno slaganje ispitanika s ponuđenim tvrdnjama, bez izraženih ekstremnih tendencija odgovaranja. Standardne devijacije ukazuju na zadovoljavajući nivo varijabilnosti odgovora, pri čemu su najviše varijacije zabilježene kod čestica koje se odnose na kompetitivnost među zaposlenima ($SD \approx 1,5$).

Nadalje, ajtem analiza pokazala je da tri čestice imaju loše korigovane korelacijske koeficijente ($kor.r_{it} < ,300$), a to su čestice: “*Koliko često ljudi dobivaju podršku/pomoć za lične probleme?*” ($kor.r_{it} = -.079$), koja pripada subskali podrške, zatim “*Koliko često komuniciranje protječe samo po hijerarhijskoj liniji?*” ($kor.r_{it} = .207$), koja pripada subskali pravila te čestica “*Koliko često se događaju promjene radnih zadataka?*”, koja pripada subskali inovacija ($kor.r_{it} = .195$). Ove čestice isključene su iz dalje analize (Field, 2009). Analiza normaliteta raspodjele rezultata pokazala je da su vrijednosti indeksa spljoštenosti i indeksa zakrivljenosti unutar prihvatljivog raspona -2 do 2 (Tabachnick i Fidel, 2012), što implicira normalnu distribuciju rezultata na ovoj skali.

Tabela 1.

*Deskriptivni prikaz ajtem analize i normalnosti distribucije čestica skraćene
Skale organizacijske klime (FOCUS, Sušanj, 2005)*

Čestice	Ajtem analiza					Normalnost distribucije		
	Min.	Max.	M	Sd.	Kor(rit)	α ako se ajtem obriše	Skew	Kurt
Koliko često ljudi dobivaju podršku/pomoć za lične probleme?	1	6	3.66	1.306	-.079	.825	.094	-.798
Koliko često ljudi dobivaju podršku nadređenih za napredovanje	1	6	3.80	1.307	.369	.798	.090	-.805
Koliko često ljudi dobivaju podršku/pomoć za lične probleme?	1	6	3.66	1.306	-.079	.825	.094	-.798
Koliko često ljudi dobivaju podršku nadređenih za napredovanje	1	6	3.80	1.307	.369	.798	.090	-.805
Koliko često su rukovodioci spremni slušati osobne probleme radnika?	1	6	3.39	1.400	.304	.804	.225	-.535
Koliko često se pokušavaju rješavati konflikti među ljudima?	1	6	3.59	1.492	.357	.799	.245	-.948
Koliko često se događaju promjene radnih zadataka?	1	6	3.75	1.193	.195	.882	.186	-.474
Koliko često organizacija traži nova tržišta?	1	6	4.15	1.422	.605	.780	-.393	-.758

Koliko često organizacija traži pogodne prilike za nove poslove?	1	6	4.49	1.411	.624	.779	-.643	-.538
Koliko često organizacija traži nova tržišta za nove proizvode/usluge?	1	6	4.41	1.352	.694	.775	-.513	-.590
Koliko često se mjeri Vaša radna uspješnost?	1	6	3.72	1.277	.623	.781	-.239	-.666
Koliko često rukovodstvo koristi međusobno takmičenje radnika u svrhu boljih rezultata rada?	1	6	2.82	1.586	.449	.792	.410	-1.119
Koliko često Vaša nagrada zavisi od Vaše radne uspješnosti?	1	6	3.72	1.552	.567	.782	-.279	-.972
Koliko često se djelatnici takmiče međusobno s ciljem postizanja boljih rezultata rada?	1	6	2.83	1.385	.510	.788	.455	-.682
Koliko često je moguće dobro predvidjeti radne aktivnosti?	1	6	3.46	1.153	.450	.793	-.101	-.710
Koliko često su instrukcije za rad date u pisanom obliku?	1	6	3.68	1.342	.388	.796	-.055	-.641
Koliko često komuniciranje protječe samo po hijerarhijskoj liniji?	1	6	3.42	1.286	.207	.808	.038	-.670
Koliko često se posao izvodi u skladu s utvrđenim postupcima?	1	6	3.93	1.109	.319	.802	-.212	-.046

Napomena. (Min.=minimalan skor, max=maksimalan skor, M=aritmetička sredina, Sd.=standardna devijacija, Skew.=Skjunis (asimetričnost),

Kurt.=Kurtozis (zakrivljenost), Kor(rit)=korigovani koeficijent korelacije).

Dobivena pouzdanost unutarnje konzistencije u našem istraživanju je na cjelokupnoj skali $\alpha = .88$, podrška ($\alpha = .86$), inovacije ($\alpha = .92$), ciljevi ($\alpha = .84$), pravila ($\alpha = .78$) (Tabela 2).

Tabela 2.

Pouzdanost skraćene Skale organizacijske klime (FOCUS, Sušanj, 2005)

Pouzdanost	Parametri	
	Broj čestica	Cronbach α
Glavno istraživanje		
Podrška	3	.86
Inovacije	3	.92
Ciljevi	4	.84
Pravila	3	.78
Pouzdanost na cijeloj skali	13	.88

Napomena. Parametri ukazuju na zadovoljavajuću pouzdanost mjerne skale (Hinton i sar., 2004).

3.2 Eksploratorna faktorska analiza

Ispitivanje faktorske strukture skraćene FOCUS-skale organizacijske klime provedeno je primjenom eksploratorne faktorske analize metodom glavnih osi. Cilj analize bio je identificirati latentne dimenzije koje stoje u osnovi odgovora ispitanika na skali te odrediti broj faktora koji najbolje objašnjavaju strukturu podataka.

Prije same faktorske analize ispitani su preduvjeti za njeno provođenje. Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) mjera prikladnosti uzorka iznosila je 0,781, što ukazuje na dobru prikladnost uzorka za faktorsku analizu. Također, Bartlettov test sferičnosti bio je statistički značajan ($\chi^2(120) = 865.828$, $p < 0.001$), što potvrđuje da postoji dovoljan broj značajnih korelacija među varijablama, opravdavajući primjenu faktorske analize (Tabela 3).

Za određivanje broja faktora korišten je Kaiser-Guttmanov kriterij, prema kojem se zadržavaju faktori s vrijednostima karakterističnog ko-rijena (eigenvalue) većim ili jednakim 1. Na osnovu tog kriterija iden-tificirana su četiri faktora. Prvi faktor objašnjava 33,38% ukupne vari-janse, drugi 15,75%, treći 11,58%, a četvrti 7,61%. Ukupno, ova četiri faktora zajedno objašnjavaju 68,33% varijanse, što predstavlja zadovo-ljavajući nivo objašnjenja varijabilnosti za psihološka mjerenja, posebno s obzirom na skraćenu verziju upitnika (*Tabela 4*).

Dobiveni rezultati ukazuju na višedimenzionalnu strukturu FO-CUS-skale, gdje četiri faktora značajno doprinose razumijevanju laten-tnih konstrukata organizacijske klime među ispitanicima. Faktorska ana-liza pokazuje da skala ima dobru strukturalnu validnost te je prikladna za daljnju primjenu i interpretaciju u istraživanju organizacijske klime.

Tabela 3.
KMO i Bartlett-ov test

Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		.781
Approx. Chi-Square	865.828	
Df	120	
Sig.	.000	

Tabela 4.

Prikaz vrijednosti karakterističnih korijena i postotak objašnjene varijanse za ekstrahirane faktore

Faktor	Inicijalne vrijednosti			Ekstrahirane sume kvadrata		
	Karakte- ristični korijen	Postotak varijanse	Kumulativni postotak varijanse	Karakte- ristični korijen	Postotak varijanse	Kumulativni postotak varijanse
1	4.673	33.377	33.377	4.673	33.377	33.377
2	2.205	15.751	49.128	2.205	15.751	49.128
3	1.621	11.582	60.710	1.621	11.582	60.710
4	1.066	7.614	68.325	1.066	7.614	68.325
5	.989	7.062	75.386			
6	.764	5.455	80.841			
7	.599	4.281	85.122			
8	.523	3.734	88.856			
9	.440	3.143	91.999			
10	.361	2.576	94.575			
11	.281	2.010	96.585			
12	.178	1.268	98.853			
13	.159	1.134	100.000			

Ekstrahirana faktorska struktura upotrebom modela glavnih komponenti i kosokutne rotacije daje zadovoljavajuću faktorsku strukturu skraćene FOCUS-skale koja je u skladu s faktorskom strukturom predloženom i dobijenom od strane autora Sušnja (2005). Sve predložene čestice se kao i kod autora ekstrahiraju u određeni faktor. Ovakvi rezultati potvrđuju teorijsku opravdanost skraćene FOCUS-skale i njenu sposobnost da pouzdano mjeri različite dimenzije organizacijske klime među IT profesionalcima u Bosni i Hercegovini.

Čestice: “Koliko često organizacija traži nova tržišta?”, “Koliko često organizacija traži pogodne prilike za nove poslove?”, “Koliko često organizacija traži nova tržišta za nove proizvode/usluge?”, ekstrahirale su se u faktor koji je autor skale nazvao *inovacije*.

Čestice: “Koliko često ljudi dobivaju podršku nadređenih za napredovanje?”, “Koliko često su rukovodioci spremni slušati lične probleme radnika?” i “Koliko često se pokušavaju riješiti konflikti među ljudima?” ekstrahiraju se u jedan zajednički faktor koji je nazvan *podrška*.

Čestice koje glase: “Koliko često se mjeri Vaša radna uspješnost?”, “Koliko često rukovodstvo koristi međusobno takmičenje radnika u svrhu boljih rezultata rada?”, “Koliko često Vaša nagrada ovisi od Vaše radne uspješnosti?” i “Koliko često se djelatnici takmiče s ciljem postizanja boljih rezultata rada?” ekstrahiraju se u zajednički faktor koji je prema autoru nazvan *ciljevi*.

Čestice: “Koliko često je moguće dobro predvidjeti radne uspješnosti?”, “Koliko često su instrukcije za rad date u pisanom obliku?” i “Koliko često se posao izvodi u skladu s utvrđenim postupcima?” ekstrahiraju se u zajednički faktor nazvan *pravila*.

Tabela 5.

Rotirana matrica faktorskih opterećenja za skraćenu FOCUS-skalu organizacijske klime (Sušanj, 2005)

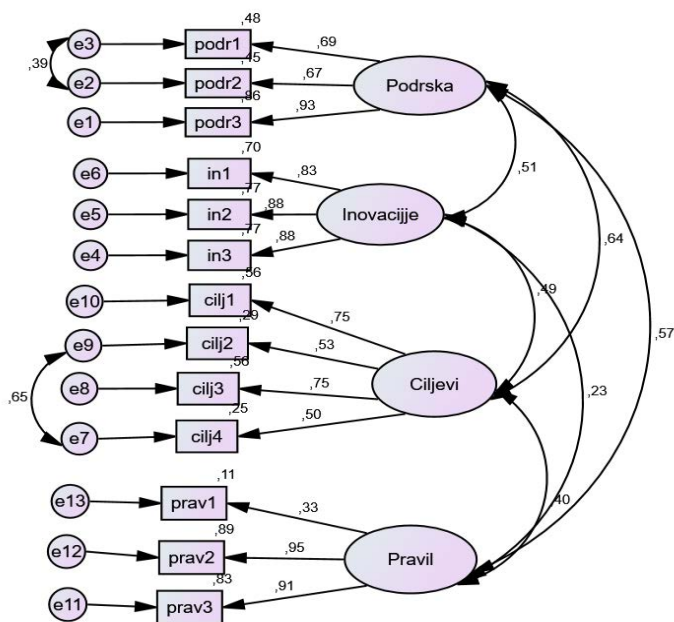
	Inovacije	Podrška	Ciljevi	Pravila
Koliko često organizacija traži nova tržišta?	.921			
Koliko često organizacija traži pogod- ne prilike za nove poslove?	.905			
Koliko često organizacija traži nova tržišta za nove proizvode/ usluge?	.858			
Koliko često se pokušavaju rješavati konflikti među ljudima?		.843		
Koliko često su rukovodioci spremni slušati osobne probleme radnika?		.773		
Koliko često ljudi dobivaju podršku nadređenih za napredovanje?		.514		

Koliko često rukovodstvo koristi međusobno takmičenje radnika u svrhu boljih rezultata rada?	.900	
Koliko često se djelatnici takmiče međusobno s ciljem postizanja boljih rezultata rada?	.847	
Koliko često Vaša nagrada zavisi od Vaše radne uspješnosti?	.751	
Koliko često se mjeri Vaša radna uspješnost?	.604	
Koliko često se posao izvodi u skladu s utvrđenim postupcima?		.807
Koliko često je moguće dobro predvidjeti radne aktivnosti?	.316	.671
Koliko često su instrukcije za rad date u pisanom obliku?		.654

Napomena. Sve čestice imaju zadovoljavajuća faktorska opterećenja ($> .30$).

3.3 Konfirmatorna faktorska analiza

U konfirmatornoj faktorskoj analizi našeg istraživanja postavljen je model sa zadana četiri faktora (podrška, inovacije, ciljevi i pravila). Indeksi slaganja početnog modela ukazuju na potrebu uključivanja modifikacijskih indeksa. Nakon inkorporacije modifikacijskih indeksa dobio je prihvatljiv model (Bollen, 1989, Bryne, 1994, Hu i Bandler, 1990, Kline, 1998), (Slika 1, Tabela 6). Prema nestandardiziranim i standardiziranim regresijskim koeficijentima sve čestice su statistički značajne ($p=.001$) te su standardizirani regresijski koeficijenti visoki što upućuje na visoka faktorska zasićenja kako u pilot-analizi tako i u glavnom istraživanju (Tabela 7).

Slika 1.*Strukturalni model skraćene FOCUS-skale organizacijske klime***Tabela 6.***Prikaz indeksa slaganja dobivenih na testiranom modelu u konfirmatornoj analizi kratke Skale organizacijske klime (FOCUS, Sušanj, 2005)*

Model	Indeksi					
	CMIN/df	<i>p</i>	CFI	IFI	TLI	RMSEA
	1.765	.000	.968	.968	.953	.068

Napomena. CMIN/df(eng. Relative chi square)=Relativni hi kvadrat, CFI(eng. Comparative fit index)=Komparativni indeks uklapanja, IFI(eng. Incremental Fit Index)=, TLI(eng. Tucker Lewis indeks)=Tuker Lewisov indeks, RMSEA(eng. Root mean square error of approximation)= Srednja greška aproksimacije.

Tabela 7.

*Nestandardizirani i standardizirani regresijski koeficijenti skraćene
Skale organizacijske klime (FOCUS, Sušanj, 2005)*

		Parametri				
Čestice	Faktori	b	S.E.	C.R.	<i>p</i>	β
podr3	<--- Podrška	1.000				.94
podr2	<--- Podrška	.782	.088	8.940	.001	.70
podr1	<--- Podrška	.744	.086	8.650	.001	.68
in3	<--- Inovacija	1.020	.062	16.383	.001	.91
in2	<--- Inovacija	.958	.063	15.252	.001	.87
in1	<--- Inovacija	1.000				.88
cilj4	<--- Cilj	.532	.111	4.812	.001	.56
cilj3	<--- Cilj	1.000				.96
cilj2	<--- Cilj	.461	.100	4.593	.001	.50
cilj1	<--- Cilj	.895	.099	9.052	.001	.94
prav3	<--- Pravila	1.000				.79
prav2	<--- Pravila	1.166	.129	9.015	.001	.73
prav1	<--- Pravila	.980	.102	9.611	.001	.79

Napomena. b= nestandardizirani regresijski koeficijenti, S.E. =standardna pogreška, C.R. =Kritični omjer, β =standardizirani regresijski koeficijenti

4.0 Zaključak

Rezultati istraživanja pokazali su da skraćena FOCUS-skala organizacijske klime posjeduje dobre psihometrijske karakteristike i potvrđenu četverofaktorsku strukturu na uzorku zaposlenih u IT sektoru u Bosni i Hercegovini. Na osnovu dobivenih rezultata može se zaključiti da skraćena verzija FOCUS-skale, nakon isključivanja triju čestica s nezadovoljavajućim metrijskim karakteristikama, predstavlja pouzdan i validan instrument za procjenu organizacijske klime u IT sektoru u Bosni i Hercegovini. Njena vremenska ekonomičnost, teorijska utemeljenost i empirijska potvrda čine je pogodnom za primjenu u istraživačke, ali i

praktične svrhe, posebno u dijagnostici, evaluaciji i razvoju organizacijske klime.

Eksploratorna faktorska analiza identificirala je četiri latentna faktora: inovacije, podrška, ciljevi i pravila, koji zajednički objašnjavaju 68,33% ukupne varijanse, što predstavlja zadovoljavajući nivo za psihološka mjerenja. Struktura faktora u velikoj mjeri se poklapa s onom koju je inicijalno predložio autor skale, čime je potvrđena njena teorijska konzistentnost i primjenjivost u drugom kulturnom kontekstu.

Rezultati konfirmatorne faktorske analize dodatno su podržali validnost predloženog modela. Dobiveni indeksi slaganja modela ($CFI = .968$; $TLI = .953$; $RMSEA = .068$) ukazuju na dobro uklapanje modela u podatke. Sve čestice pokazale su statistički značajna i visoka faktorska opterećenja, što govori u prilog konvergentnoj validnosti skale. Također, sve subskele pokazale su visoku internu konzistenciju, s Cronbach α vrijednostima u rasponu od .78 do .92.

Na osnovu dobivenih rezultata može se zaključiti da je skraćena verzija FOCUS-skale pouzdan i validan instrument za procjenu organizacijske klime u IT sektoru u Bosni i Hercegovini. Njena vremenska ekonomičnost, teorijska utemeljenost i empirijska potvrda čine je pogodnom za primjenu u istraživačke, ali i praktične svrhe osobito u dijagnostici, evaluaciji i razvoju organizacijske klime.

Iako rezultati ovog istraživanja pružaju značajne uvide u psihometrijske karakteristike skraćene FOCUS-skale organizacijske klime u IT sektoru Bosne i Hercegovine, određena metodološka ograničenja trebaju biti uzeta u obzir pri interpretaciji nalaza. Prvo, istraživanje je provedeno na prigodnom uzorku zaposlenih u IT sektoru, što ograničava mogućnost generalizacije rezultata na širu populaciju zaposlenih u drugim sektorima. Nadalje, iako je korištenje dvaju nezavisnih uzoraka za EFA i CFA predstavljalo važan korak ka provjeri validnosti skale, svi podaci su prikupljeni metodom samoprocjene, što može dovesti do subjektivnih pristranosti u odgovorima ispitanika, poput efekta socijalne poželjnosti.

Istraživanje je provedeno prema krossekvencijalnom dizajnu, što znači da nije moguće procijeniti stabilnost faktorske strukture i prediktivnu valjanost skale kroz vrijeme. Buduća istraživanja trebala bi koristiti longitudinalne ili krossekvencijalne pristupe kako bi se dodatno ispitali ti aspekti.

Konačno, iako su statistički pokazatelji ukazali na dobru strukturalnu valjanost i pouzdanost skale, korisno bi bilo dodatno ispitati konvergentnu i divergentnu validnost instrumenta kroz korelacije s drugim relevantnim konstruktima, kao što su zadovoljstvo poslom, angažovanost i organizacijska predanost.

Bibliografija

1. Bogdanović M. (2003): Dijagnosticiranje organizacijske klime (Diagnosing Organizational Climate). *Ekonomski pregled*, 54 (9-10) 829- 856.
2. Bollen, K.A. (1989): *Structural equations with latent variables*. John Wiley and Sons.
3. Byrne, B. M. (1994): *Structural equation modeling with EQS and EQS/Windows: Basic concepts, applications, and programming*. Newbury Park, CA: Sage.
4. Ekvall, G. (1996): Organizational climate for creativity and innovation. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(1), 105–123.
5. Field, A. (2009): *Discovering Statistics Using SPSS*. 3rd Edition. Sage Publications Ltd., London.
6. Hinton P.R., Brownlow C., McMurray I., Cozens B. (2004): *SPSS Explained*. Routledge Taylor and Francis Group. London and New York.
7. Hu, L., Bentler, P. M. (1999): Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1–55.
8. Kline, R. B. (1998): *Principles and practice of structural equation modeling*. Guilford Press.
9. Quinn, R. E., Rohrbaugh, J. (1983): A Spatial Model of Effectiveness Criteria: Towards a Competing Values Approach to Organizational Analysis. *Management Science*, 29(3), 363–377.
10. Mansoor, A., Farrukh, M., Wu, Y., Abdul Wahab, S. (2021): Does inclusive leadership incite innovative work behavior? *Human Systems Management*, 40(1), 93–102.
11. Polona F. (2010): Organizacijska klima v okviru protislovnih vrednot (Organizational Climate within Conflicting Values). [Završni rad, Univerzitet na fakultetu za menadžment, Koper]. Slovenija.
12. Rasulzada, F., Dackert, I. (2009): Organizational Creativity and Innovation in Relation to Psychological Well-Being and Organizational Factors. *Creativity Research Journal*, 21(2-3), 191–198.

13. Schneider, B. (1985): Organizational Behavior. *Annual Review of Psychology*, 36, 573-611.
14. Sušanj, Z. (2005): Organizacijska klima i kultura: konceptualizacija i empirijsko istraživanje (Organizational Climate and Culture: Conceptualization and Empirical Research). Jastrebarsko: Naklada Slap.
15. Tabachnick, B. G., Fidell, L. S. (2012): *Using Multivariate Statistics* (6rd Edition). Pearson.
16. Yukl, G. (2012): Effective Leadership Behavior: What We Know and What Questions Need More Attention. *Academy of Management Perspectives*, 26(4), 66–85.
17. Watts, S., Henderson, J. C. (2006): Innovative IT climates: CIO perspectives. *The Journal of Strategic Information Systems*, 15(2), 125–151.

Izvorni znanstveni članak /
Original scientific article
Primljen/Received: 2. 10. 2025.
Prihvaćen/Accepted: 10.12.2025.

UDK/UDC: 167/168 Sellars, W.
DOI: 10.46352/18403867.2025.61

Scientia mensura i čovjek-u-svijetu

Omar Mahmutović

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Abstract

Ovaj rad istražuje epistemološki i ontološki projekt Wilfrida Sellarsa u svjetlu njegove distinkcije između znanstvene i manifestne slike svijeta, ali i Sellarsov pokušaj njihove sinteze. U središtu analize nalazi se Sellarsova formulacija “čovjek-u-svijetu”, koja upućuje na potrebu povezivanja naturalističke i normative dimenzije subjekta. Kritički se razmatra teza *scientia mensura* te se pokazuje da Sellars, iako argumentira iz pozicije znanstvenog realizma, inzistira na normativnoj autonomiji jezika, značenja i racionalnosti. To inzistiranje se derivira iz Sellarsove ambicije sinoptičke i stereoskopske vizije svijeta koji on postavlja kao zadatak pred filozofiju.

Ključne riječi: Sellars, znanstveni realizam, naturalizam, normativnost

Scientia mensura and man-in-the-world

This paper explores the epistemological and ontological project of Wilfrid Sellars in light of his distinction between the scientific and manifest images of the world, as well as his attempt to synthesize them. At the center of the analysis is Sellars' formulation of the “man-in-the-world” which points to the need to reconcile the naturalistic and normative dimensions of the subject. The paper critically examines the thesis of *scientia mensura*, showing that although Sellars argues from a position of scientific realism, he insists on the normative autonomy of language, meaning, and rationality. This insistence stems from Sellars' ambition to construct a synoptic and stereoscopic vision of the world, which he places as a task before philosophy.

Keywords: Sellars, scientific realism, naturalism, normativity, man

Uvod

Topika ovog znanstvenog rada jeste segment Sellarsove filozofije koji se kroz analizu kritičke i relevantne literature sagledava kao jedan od ključnih.¹ Segment o kojem je riječ jeste zapravo pokušaj filozofskog utemeljenja onoga što je svojevremeno Sellars zvao sinoptičkom vizijom. Ono što to podrazumijeva jeste supozicioniranje dualizmu koji je Sellars konceptualno i interpretativno postavio. Radi se o takozvanom “sukobu manifestne i znanstvene slike svijeta” koji Sellars uviđa prije svega kao epistemološki problem kroz semantičku optiku. Postulat koji je naveden u samom naslovu “scientia mensura” predstavlja jednu tezu koja se eksplicira iz Sellarsovog filozofiranja o mjestu znanosti, gdje ona ontološki i epistemološki preuzima primat u kazivanju samog svijeta i o samom svijetu, ali da se Sellars zadržao na tome, ne bi imao mjesto u povijesti filozofije kakvo mu zasigurno s pravom danas pripada. Sellars, njegujući jednu naturalističku poziciju čiji je derivat onoga što će on braniti zapravo znanstveni realizam, istovremeno analizira i traži mjesto onome što je normativno u ljudskoj praksi s naglaskom na jezičke norme i prakse. Time će se kroz interpretaciju Sellarsovih tekstova mnogi komentatori i savremenici složiti da je Sellarsova filozofija jedan pokušaj sistema, jedan od posljednjih možda u toj mjeri ambicioznih filozofskih projekata te jedan alternativan pravac razmišljanja kada je u pitanju analitička filozofija, filozofija nauke, filozofija uma kao i epistemologija, posebno u kontekstu američke filozofije. U tom smislu, čovjek-u-svijetu nije samo biće sa svojim fizičkim i neurofiziološkim osobinama, svojom naturalističkom bazom i ontogenetskom strukturom već je i biće norme. Na koji način se može govoriti o naturaliziranju normativnog ostaje

¹ Wifrid Stalker Sellars (1912-1989) bio je uticajan i američki filozof poznat po doprinosima epistemologiji, filozofiji jezika, filozofiji uma, logici i filozofiji znanosti. Sin poznatog filozofa Roya Wooda Sellarsa, predavao je na nekoliko uglednih američkih univerziteta, uključujući Yale, Minnesota i Pittsburgh. Bavio se logikom, epistemologijom, filozofijom uma. Kritikom mita “datog”, afirmacijom znanstvenog realizma, predstavljanjem funkcionalističke semantike izvršio je nemjerljiv utjecaj na razvoj moderne filozofske misli.

poseban filozofski problem koji je Sellars pokušao sintetizirati unifikacijom manifestne i znanstvene slike svijeta u jedan optimalan okvir iz kojeg se treba misliti čovjek i čovjekov svijet. Taj optimalan okvir će De Vries nazvati “potpunom istinom”:

“Drugo, upućivanje na ‘potpunu istinu’” podrazumijeva da bi slika trebala biti i ontološki i ideološki potpuna – ontološki potpuna u tom smislu da joj ne bi trebalo dodavati nove osnovne objekte kako bi ispunila svoju ulogu posredovanja u našim interakcijama sa svijetom; ideološki potpuna u tom smislu da istine nadilaze same objekte.” (De Vries, 2016, 50)

Postavljanjem te distinkcije te pokušajem njenog prevladavanja, Sellars će uspostaviti jednu koherentističku epistemologiju i predstaviti jednu funkcionalno-inferencijalističku verziju semantike koja će velikim dijelom odrediti post-pozitivističku filozofiju dvadesetog stoljeća.

U središtu Sellarsove filozofije nalazi se ambicija da se izgradi filozofski okvir orijentiran na očuvanje znanstvene ozbiljnosti, a koji ujedno zahvata normativnu teksturu ljudskog iskustva. Kritika “mita o datosti” pritom artikulira poziciju u kojoj se epistemološko i ontološko ne razdvajaju, nego se međusobno impliciraju: spoznaja je od početka konstituirana unutar normativne mreže koja omogućava samo prepoznavanje činjenica kao činjenica, te pojmova i inferencijalnih odnosa. Upravo je ta dvostruka usmjerenost Sellarsove misli ka naturalizaciji subjekta, ali bez redukcije njegove racionalnosti omogućila brojne kasnije teorijske razvojne pravce, naročito unutar filozofije jezika i uma. Kako Peter Olen ističe:

“Wilfrid Sellars nije bio samo jedan od posljednjih sistemskih filozofa dvadesetog stoljeća, već i danas ostaje relevantan s obzirom na svoj utjecaj na razvoj analitičke filozofije u Americi i inozemstvu. Sellars je razvio utjecajne argumente za odbacivanje datosti u epistemologiji, jedinstven prikaz nepojmovnog sadržaja, zagovaranje znanstvenog realizma te funkcionalistički pristup značenju - sve to je u posljednjih 30 godina privuklo značajnu pažnju.

Štaviše, Sellarsova koncepcija normativnosti koja podrazumijeva da normativna objašnjenja jezika, djelovanja i subjekta uključuju sui generis dimenziju jezika, onu koja se čini ‘nadređenom’ naturalističkim opisima subjekta bila je posebno utjecajna, motivirajući danas raširene inferencijalističke i konceptualističke teorije o svemu: od jezika i materijalne inferencije do značenja i svijesti (Brandom 1994; McDowell 1994).” (Olen, 2016, 1)

Fokus ovoga rada jeste kritički osvrt na Sellarsovu tezu “čovjeka-u-svijetu” koja predstavlja filozofski okvir u kojem znanost i normativna racionalnost nisu suprotstavljene, nego su dvije komplementarne perspektive jedinstvene slike stvarnosti, realizma (naturalizma) i pragmatizma koje se ne mogu svesti jedna na drugu, ali moraju biti povezane kako bi se sačuvala i deskriptivna i normativna utemeljenost ljudskog saznanja.

1.0 Pretpostavke Sellarsove epistemološke pozicije

Prisjećajući se poznatih riječi Petera Strawsona da u filozofskom bazenu nema plićaka, tako i u kontekstu Sellarsove filozofije postoji potreba za opreznim pristupom u analizi i interpretaciji. Da bi se uopće razumjela pozicija, odnosno potreba za analizom sukoba ili sudara manifestne i znanstvene slike svijeta, tome je prethodilo ono što se u povijesti filozofije i u literaturi često navodi kao kritika mita datog. Na tragu onoga što O’Shea zove eksplanatornom epistemologijom Wilfrida Sellarsa (O’Shea, 2007, 2) Sellars će govoriti o tome na način da ne trebamo samo uzeti jabuku u ruku, nego je i čitavu pojesti. Ta metafora ukazuje na važnost Sellarsove filozofske ambicije. Kritika mita datog, iako ne centralna tema ovog rada, jeste vrlo važna premisa iz koje polazi pravi značaj onoga što će Sellars pokušati unutar svoje filozofije s pretenzijom ka sinoptičkoj viziji.

U suštini, Sellars je htio redefinirati samu arhitekturu filozofije: epistemologiju, ontologiju i filozofiju jezika na temeljima koji su kompatibilni sa znanošću, ali ne redukcionistički. Njegov napad na “mit datog”

je primjer intervencije u tradicionalnu epistemologiju, a njegovo utemeljenje značenja u pravilima (a ne u iskustvu *per se*) anticipira cijeli niz kasnijih filozofija jezika i uma.

Postoji više pristupa tumačenju Sellarsovih prividno suprotstavljenih stavova. Jedan pristup je odbacivanje jedne strane njegovog filozofskog projekta, kao što čini Brandom, koji u svojoj monografiji (2015) negira Sellarsovo opredjeljenje za znanstveni realizam. Drugi pristup, karakterističan za autore poput Paula Churchlanda, Ruth Millikan i Jaya Rosenberga, ne odriče se važnosti normativnosti u Sellarsovoj misli, ali nastoji te norme uklopiti u širi znanstveni i naturalistički okvir.

Pred problemom opisivanja onoga što je ljudska racionalnost i problemom kako objasniti prirodu čovjeka, Sellars će izričito navesti da “čovjek nikad ne može biti čovjek dok se ne suoči sam sa sobom.” (Sellars, 1963, 6)

Taj pokušaj prevladavanja dviju naizgled suprotstavljenih slika svijeta, u kojoj jedna oslikava o onome što je postavljeno “pred um”, a druga oslikava ono što “um sam pred sebe postavlja” jeste Sellarsova ambicija da se razriješe problemi prije svega klasičnog empirizma, ali ponajviše varijante fenomenalizma Ayera na koji se Sellars često referira te da se zapravo otvori prostor za jednu “transcendentalnu lingvistiku” ili “transcendentalni naturalizam”. Te sintagme već same od sebe oslikavaju jake kantijanske temelje Sellarsove filozofije, jer on sam i navodi da je “filozofija bez povijesti filozofije ako ne slijepa, onda barem glupa.” (Sellars, 1997, 3) iako će Richard Rorty sam navesti da je takav stav podijelio čitalačku publiku Wilfrida Sellarsa.

Veliki dio Sellarsove filozofije pretpostavlja da naše pojmovne prakse imaju za cilj opisati svijet koji postoji neovisno o njima. Ključni primjer je njegova poznata razlika između manifestne i znanstvene slike čovjeka-u-svijetu, pri čemu u ontološkom smislu prednost daje znanstvenoj slici. Ovu distinkciju Sellars razvija u djelu *Filozofija i znanstvena slika čovjeka*, gdje ističe da je savremeni filozof suočen s izazovom pomirenja dviju sveobuhvatnih slika stvarnosti: one manifestne, koja obuhvata

samo ono što je opažljivo i uključuje egzistencijalni aspekt čovjekovog samorazumijevanja, i one znanstvene, koja ide izvan okvira neposrednog iskustva.

Znanstvena slika uvodi teorijske entitete koje ne možemo opažati, kako bi objasnila pojave nedostupne manifestnom okviru uključujući i pitanje odnosa naših pojmovnih sistema prema svijetu. Sellars ih zove postulacionim entitetima. Iako obje slike polažu pravo na potpuno objašnjenje stvarnosti, one se ne mogu lako stopiti u jedinstvenu viziju: nijedna se ne može bez ostatka prevesti ili svesti na drugu. Sukob između njih posebno je vidljiv u problemu osjetilnih kvaliteta. Manifestna slika smatra ih homogenima: svaka čestica obojene stvari također je obojena dok znanstvena slika, zasnovana na mikročesticama koje same nisu obojene, to ne može prihvatiti.

Jedna od ključnih tačaka u savremenoj filozofiji jezika i uma jeste odnos između prirodnog i normativnog. Taj odnos, često oblikovan kao dihotomija između onoga što se može objasniti kauzalno i onoga što se mora razumjeti kroz norme, čini osnovu problematizacije značenja, intencionalnosti i znanja. Sellarsovo rješenje ove dihotomije zasniva se na bifokalnom pristupu jezičko-pojmovnoj djelatnosti: s jedne strane, ona se razumijeva *sub specie norma*, kao praksa podložna pravilima, standardima i kriterijima; s druge, *sub specie causa*, kao prirodna pojava podložna objašnjenju uzročno-posljedičnim vezama. Upravo ovaj “dvostruki život jezičkih elemenata” omogućava Sellarsu da istovremeno očuva normativnu dimenziju mišljenja i njegovu ukorijenjenost u prirodnom poretku, čime se otvara prostor za integrirano razumijevanje značenja, istine i saznanja.

Luca Corty će to isto navesti:

“Rješenje koje predlaže Sellars sastojalo bi se u bifokalnom razmatranju jezičko-pojmovne aktivnosti: *sub specie norma*, kao djelatnosti podložne normativnim standardima i kriterijima, i istovremeno *sub specie causa*, kao prirodnog elementa podložnog kau-

zalnom objašnjenju (u svom eseju Seibst će ovu koncepciju prikladno označiti kao ‘dvostruki život jezičkih elemenata’, str. 248). Prema O’Shei, ovo stanovište može pokazati da vrijedi u cjelini za Sellarsove poglede na prirodu značenja, intencionalnosti, znanja i istine.” (Corty, 2019, 217)

Kontroverzan aspekt Sellarsovog naučnog realizma leži u njegovom zahtjevu da samo znanstveni vokabular ima ovlaštenje davati istinite opise stvarnosti. Iako pragmatist može prihvatiti da teorijski pojmovi referiraju na stvarne entitete, Sellars ide dalje, tvrdeći da se svakodnevni, manifestni način opisivanja svijeta mora odbaciti kao pogrešan. On to formulira kroz dvije povezane teze: prvo, da manifestna i znanstvena slika ulaze u sukob jer obje teže biti potpuna istina o čovjeku i svijetu, što nije moguće; i drugo, da je u opisu svijeta znanstvena slika nužno nadređena manifestnoj. Još jedna napetost javlja se u poimanju subjekta: manifestna slika vidi ih kao odgovorne aktere, a taj pojam nema nikakav ekvivalent u znanstvenom okviru, ali ga nije moguće naprosto odbaciti. Pretpostavke za tu poziciju su stvorene u Sellarsovoj kritici mita datosti.

Rorty navodi:

“Dok su Quineove *“Dvije dogme”* pomogle srušiti racionalistički oblik fundacionalizma napadajući razliku između analitičkih i sintetičkih istina, *“Empirizam i filozofija uma”* je pomogao srušiti empiristički oblik fundacionalizma napadajući razliku između onoga što je “dato umu” i onoga što um “dodaje”. Sellarsov napad na Mit o datosti bio je odlučujući potez u odvrćanju analitičke filozofije od fundacionalističkih motiva logičkih empirista. Time su otvorene sumnje u samu ideju epistemologije i u stvarnost problema o kojima su filozofi raspravljali pod tim nazivom.” (Sellars, 1997, 5.)

U osnovi kritike mita o datosti nalazi se ideja da opažanje, u svom pravom smislu, čini posebne neverbalne epizode koje se same po sebi smatraju pouzdanim izvorima znanja. Njihova vjerodostojnost, prema toj zamisli, prenosi se na naše verbalne ili poluverbalne iskaze kada ih

izgovaramo u skladu sa semantičkim pravilima jezika. U epistemološkoj tradiciji, “dato” se upravo odnosi na ono što nam takve samopotvrđujuće epizode navodno neposredno pružaju. (Sellars, 1997, 77)

Sellarsova kritika mita datosti i njegovo opredjeljenje za znanstveni realizam dva su međusobno povezana aspekta njegove filozofije, koji zajedno određuju njegovu epistemološku i ontološku poziciju. Odbacivanjem mita datosti, Sellars dovodi u pitanje ideju da postoji neposredna, neproblematična spoznajna osnova u obliku “datog” osjetilnog sadržaja. Znanje, po njegovom mišljenju, uvijek posreduje unutar konceptualnih i jezičnih okvira, što znači da epistemološka sigurnost ne može počivati na nekoj vrsti nekonceptualnog temelja. Upravo iz ove kritike Sellars izvodi motivaciju za znanstveni realizam: ako nema “datog” koje bi garantovalo istinitost naših spoznaja, onda je kriterij njihove valjanosti sposobnost teorijskih sistema, ponajprije onih znanstvenih da objasne i sistematiziraju iskustvo u cjelini. Na taj način, znanstvena slika dobija ontološku prednost jer se jedina pokazuje kao sposobna da obuhvati neovisni svijet, dok manifestna slika, iako nužna za praktičnu orijentaciju i normativno razumijevanje subjekta, nema istu deskriptivnu težinu. Tako Sellars spaja kritiku empirističkog fundacionalizma s afirmacijom znanstvenog realizma: eliminacijom mita datosti otvara se prostor za poimanje znanosti kao ontološkog mjerila.

2.0 Znanost, jezik i praksa

Zadatak filozofije, kako Sellars kaže u jednom od svojih najcitiranijih pasusa, jeste da “apstraktno formulirano razumije kako su stvari u najširem mogućem značenju tog pojma povezane jedna s drugom u najširem mogućem smislu tog pojma.” (Sellars, 1963, 1)

U svojim Matchette predavanjima iz 1971. godine, pod naslovom “Struktura znanja”, Sellars je to izrazio ovako:

“Idealni cilj filozofiranja jeste da postanemo refleksivno kod kuće u punoj složenosti višedimenzionalnog konceptualnog sistema

u okviru kojeg patimo, mislimo i djelujemo. Kažem ‘refleksivno’ jer postoji smisao u kojem smo, samom činjenicom vođenja neispitanog, ali konvencionalno zadovoljavajućeg života, već kod kuće u toj složenosti. Tek kada okusimo jabuku kojom nas iskušava filozof-zmija, počinjemo posrtati na poznatom i osjećati onaj progoniteljski osjećaj otuđenja koji svaka nova generacija njeguje kao svoje jedinstveno vlasništvo. To otuđenje, taj jaz između sebe i vlastitog svijeta, može se prevazići jedino time što ćemo pojesti jabuku do kraja; jer nakon prvog zalogaja nema povratka u nevinnost. Postoji mnogo umirujućih sredstava, ali samo jedan lijek. Možemo filozofirati dobro ili loše, ali moramo filozofirati.”

Sellarsov realizam je naučni realizam. Njegova osnovna tvrdnja glasi da “imati dobar razlog za prihvatanje teorije znači imati dobar razlog za vjerovanje da entiteti koje teorija postulira zaista postoje” (PHM, 91). Dakle, opravdanost za teoriju u kojoj se postulira postojanje stvari tipa *k* ujedno opravdava iskaz “Postoje *k*”. Prihvatanje naučne teorije ne znači samo vjerovanje u postojanje entiteta, već im se pripisuje ontološki prioritet nad svakodnevnim intuicijama. Pitanje ostaje: šta predstavlja dobar razlog za prihvatanje teorije?

Za Sellarsa je teorijsko rezonovanje neraskidivo povezano s praktičnim. Prihvatiti teoriju je čin, akcija vođena namjerom:

“Hoću da učinim A (u okolnostima C)”.

Argument koji završava namjerom je praktični argument. Razmišljanje o prihvatanju teorije uključuje i teorijske i praktične razloge; zaključak praktičnog argumenta je namjera da se određena teorija prihvati ili odbije. Dobar razlog za prihvatanje teorije, a samim tim i vjerovanje u postavljene entitete, jeste postizanje određenog cilja uz pomoć teorije koja nam u tome pomaže. Cilj filozofije jeste u tom kontekstu da osvijetli vlastito *znati-kako*. (Sellars, 2007, 369)

Sellarsov naučni realizam nije izolirano stajalište već ključni element njegovog filozofskog sistema. On je osnova njegovog pristupa

umu i mentalnim entitetima, kao što pokazuje “mit o Jonesu” (EPM, XIV-XVI), gdje se misli i senzacije uvode kao kvazi-teorijski entiteti. Uspjeh ove teorije u objašnjavanju ljudskih izjava i ponašanja pruža dobar razlog za vjerovanje u postojanje tih entiteta.

Realizam je također prisutan u Sellarsovom tumačenju Kanta i njegovoj teoriji iskustva, gdje se kvazi-prostorne i kvazi-vremenske strukture postavljaju kako bi se objasnilo naše iskustvo prostora i vremena. Prema Sellarsu, Kant već sadrži elemente naučnog realizma, jer njegovo objašnjenje funkcioniranja ljudskog uma zahtijeva pretpostavku kognitivnog pristupa stvarima -po-sebi. O’Shea će u tom kontekstu navesti sljedeće:

“Upravo je taj sveobuhvatni i trajni Sellarsov projekt – projekt odbrane kantovskog shvatanja naše pojmovne spoznaje, a istovremeno pokušaj da se to isto shvatanje naučno naturalizira – ono što, po mom mišljenju, predstavlja primarni izvor kasnijih razilaženja puteva onih koji su snažno bili pod utjecajem njegovog rada.” (O’Shea, 2016, 6)

U srži debate jeste status i način analize jezika, ali ne bilo kojeg jezika. Zapravo, Sellars kada govori o jeziku, ponajviše misli na ono što je svojevremeno zvao “empirijski smislenim jezicima”, tj. jezicima koji utjelovljuju znanje o svijetu i koji se koriste za djelovanje u ovom svijetu. Time čovjek jeste u svijetu na način da koristi jezik koji taj isti svijet fundira, te kako Heidegger naglašava: jezik je ipak kuća bitka.

Sellarsova distinkcija nas prirodno vodi ka razgraničenju između manifestne i naučne slike svijeta. Manifestna slika svijeta odnosi se na naš svakodnevni, intuitivni i iskustveno utemeljeni način predstavljanja stvarnosti, u kojem entiteti, uzroci i zakoni bivaju shvaćeni kroz neposredno opažanje i kulturno-praktične norme. S druge strane, naučna slika svijeta gradi se na teorijskim strukturama, eksperimentima i matematičkim modelima koji često odstupaju od svakodnevnih intuicija, postavljajući entitete i procese koji nisu direktno dostupni neposrednom iskustvu. Sudar između ovih dviju slika nije anomalija, već konstanta epistemološkog

napora: dok manifestna slika pruža ontološku i normativnu osnovu za svakodnevno djelovanje, naučna slika traži rigoroznu dosljednost i pouzdanost u predviđanju i objašnjenju fenomena.

Willem A. de Vries sumira to na jednostavan način:

“Osnovna razlika između njih jeste u tome što naučna slika ide hrabro naprijed postulirajući empirijske, ali neopažljive entite-
te kao teorijske pretpostavke u objašnjenju toka stvari. Nasuprot
tome, manifestna slika – slika pomoću koje su ljudi došli do svi-
jesti o sebi kao čovječanstvu-u-svijetu i koja je dominirala našim
shvatanjem svijeta milenijima – uglavnom je (premda ne i strogo)
konzervativna.” (De Vries, 2016, 48)

Sellars ističe da prihvatanje naučne slike ne znači odbacivanje ma-
nifestne, već njihovo refleksivno usklađivanje - naučna teorija može
reinterpretirati ili rekonceptualizirati entitete manifestne slike, dajući
im koherentniji epistemološki status, dok istovremeno manifestna slika
pruža početne smjernice i praktične ciljeve kojima se naučna istraživa-
nja moraju prilagoditi. On ističe:

“Prema ovom stavu, teorijski ekvivalenti svih karakteristika mani-
festne slike bili bi podjednako nestvarni, a filozofska koncepcija čo-
vjeka-u-svijetu bila bi ispravna ona koja priznaje manifestnu sliku i
pozicionira naučnu sliku unutar nje kao pojmovni alat koji čovjek
koristi u svojoj funkciji kao znanstvenika” (Sellars, 2007, 400)

Interakcija manifestnog i naučnog svijeta čini osnovu svake teorij-
ske i praktične artikulacije, u kojoj se razumijevanje svijeta formira kroz
trajno usklađivanje iskustvenog horizonta i sistematske teorijske reflek-
sije. U središtu jedne i druge slike svijeta jeste vokabular koji diktira
konsekvence svoje upotrebe unutar jedne ili druge slike svijeta. Jedna
i druga mogu se pozicionirati unutar sinoptičke vizije bez sukoba. (Se-
llars, 2007, 402)

2.1 Sellars i pragmatizam

Realizam, iako široka filozofska pozicija, određuje se prema osnovnim principima sadržaja – što je neophodno prihvatiti da bi se neko smatrao realinom. Pragmatizam, s druge strane, nastaje kao pozicija pojedinih autora u drugoj polovini 19. stoljeća, prije svega C. S. Peircea, a zatim W. Jamesa i J. Deweya, s povremenim doprinosima autora poput C. I. Lewisa. Nakon sredine 20. stoljeća, novi autori poput Rortya, Brandoma i Huw Pricea obnovili su termin “pragmatizam” ili “neopragmatizam”. Za razliku od realizma, pragmatizam nije definiran kroz jasne doktrine već kao specifičan pristup filozofskim pitanjima; James je naglašavao da je to metoda, a ne zbirka gotovih učenja. Pitanje o Sellarsu kao pragmatisti je važno u kontekstu ove topike jer postoje različiti načini na koji se mogu povezati Sellarsova učenja o naturalizmu, znanstvenom realizmu s nominalizmom, inferencijalizmom i okvirno njegovim semantičkim učenjima. Pitanje pragmatičke prirode Sellarsove filozofije se nameće kroz analizu i interpretaciju Sellarovih originalnih tekstova zbog toga što je teško klasificirati Sellarsa u povijesti filozofije na homogen i eksplicitan način.

Identifikacija pragmatiste stoga nije jednostavna: dok se kod realista može provjeriti slaganje s osnovnim načelima, kod pragmatista kriteriji ovise o historijskim interpretacijama i primjeni pojma od strane samih autora. Danas se pragmatizam dijeli na “klasični” i “neopragmatizam”, oba usko povezana s konkretnim misliocima, ali postoje nastojanja da se definira kroz univerzalna načela. Rorty i Brandom, primjerice, uključuju u zamišljeni pragmatistički diskurs i autore koji se sami nisu tako nazivali, poput Kanta, Hegala, Quinea, Sellarsa i Davidsona.

Osnovna ideja pragmatizma jeste da su značajne samo one karakteristike pojmova i distinkcija koje imaju praktične posljedice. Peirceova maksima to jasno izražava: značenje pojma određuje se kroz predviđene praktične efekte objekta naše predodžbe. Pragmatisti stoga ne traže “suštinu” pojmova poput istine, znanja ili stvarnosti, već ispituju njihovu

ulogu u ljudskom djelovanju i interakciji sa svijetom. Pitanje glasi: čemu pojam služi i kakvu praktičnu funkciju ostvaruje?

Pragmatizam naglašava prirodnost ljudskog ponašanja i pojmovne aktivnosti, povezanu s ciljevima i adaptacijom, slično kao što Darwinova teorija prirodne selekcije zahtijeva razmatranje funkcionalnosti i konteksta svojstava. No, korištenje vokabulara nije samo stvar navike, jer takva formulacija prema Deweyu “gura kola ispred konja”.

Dva ključna koraka pragmatista su: prvo, fokus na naše pojmove, a ne stvari same; drugo, analiza funkcije i upotrebe tih pojmova, bez oslanjanja na pretpostavljene semantičke odnose između pojma i stvarnosti. Pragmatizam stoga odbacuje apstraktne, praktično odvojene filozofske koncepte, poput istine koja bi bila nedostupna čak i uz usavršene teorije.

U kojem smislu je Sellars pragmatist? Williams tvrdi sljedeće:

“Sada i Rorty i Brandom prepoznaju Sellarsa kao presudan utjecaj na njihov pragmatizam, posmatrajući njegovu inferencijalističku semantiku kao visoko razvijen oblik antireprezentacionalističkog pristupa značenju. Međutim, Sellars staje na stranu klasičnih pragmatičara i nudi epistemološko – zapravo u širokom smislu peirceovsko – shvatanje istine kao “semantičke izrecivosti”. Ali, za razliku od klasičnih pragmatičara, on smatra da se iz ideje istine-kao-korespondencije mogu izvući važni uvidi, što ga navodi da svoje epistemološko shvatanje istine dopuni teorijom jezičkog “odslikavanja.” (Williams, 2016, 224)

Prema Brandomu (2015), Sellars nikada nije otvoreno podržao pragmatizam, jer se nikada nije sam nazivao pragmatistom. Umjesto toga, sebe opisuje terminima “materijalista”, “naučni realista” ili “naturalista”, što nema direktnu vezu s pragmatizmom. Iako je Sellars iznosio i kritičke primjedbe na pragmatizam (NAO, 1; SLRG, §49; LRB §5), te kritike nisu nužno odbacivanje pragmatizma u cjelini, već kritika određenih elemenata, primjerice empirističkog aspekta kod C. I. Lewisa (Olen, 2015). Sellars sam priznaje da prihvata pragmatistički dio Lewisove

konceptije, dok odbacuje empiristički. Također, Sellars u svom tekstu *Pojedina razmatranja o jezičkim igrama* navodi iduću kvalifikaciju:

“Sada bih tvrdio da je pragmatizam, sa svojim naglaskom na jeziku (ili pojmovnom) kao instrument, obuhvatio izuzetno važan uvid, uvid koji je, međutim, pragmatistima često bio pogrešno shvaćen kao analiza pojmova “znači” i “istinit je”. Naime, riječ je o kategoričnoj grešci (prema korisnoj terminologiji Rylea) nuditi definiciju “S znači p” ili “S je istinit” u terminima uloge koju S ima kao instrument u ponašanju usmjerenom na rješavanje problema. S druge strane, ako se tvrdnja pragmatista preformuliše kao teza da jezik koji koristimo ima mnogo intimniju povezanost s djelovanjem nego što smo ranije sugerirali, te da je ta povezanost intrinzična njegovoj strukturi kao jezika, a ne samo “upotreba” kojoj je “slučajno podvrgnut”, pragmatizam zauzima svoj pravi značaj kao revolucionarni korak u zapadnoj filozofiji.” (Sellars, 2007, 40)

Sellars u uvodu knjige *Naturalizam i ontologija* (NAO, 1) također priječuje da je pragmatizam imao lošu reputaciju u njegovoj filozofskoj “kući” zbog toga što je bio “samo metoda, bez rezultata”, što odjekuje Jamesovom karakterizacijom pragmatizma (James, 1995). Ipak, takve kritike često prate pozitivne ocjene određenih aspekata pragmatizma, pokazujući da u Sellarsu postoji pragmatistički sadržaj, bez obzira na to prihvata li on etiketu “pragmatist”. Razlog zašto je to važno spomenuti jeste upravo u intenciji svekolikog razumijevanja Sellarsove filozofske pozicije i konteksta u kojem je filozofski djelovao i na koji način se Sellarsovo mišljenje pozicioniralo. Pragmatizam, u tom smislu, posebno instrumentalizam Johna Deweyja ostaje jedan način mišljenja koji nije do kraja inkompatibilan sa Sellarsovim učenjima. Ono što je zajednički imenitelj tim teorijama jeste mjesto prirodno-matematičkih znanosti i konstrukcija ontologije svijeta iz vokabulara i metavokabulara koji su intrinzični i ekstrinzični u datom kontekstu njihove analize. Dewey navodi:

“Značaj jezika kao nužnog, na kraju, dovoljnog uslova postojanja i prenošenja ne čisto organskih aktivnosti i njihovih posljedica leži u činjenici da je on, s jedne strane, strogo biološki način ponašanja, koji izrasta putem prirodne neprekidnosti iz ranijih organskih aktivnosti, dok, s druge strane, prisiljava pojedinca da zauzme stanovište drugih pojedinaca i da misli i istražuje sa stanovišta koje nije strogo lično, već je zajedničko onima koji su učesnici ili “stranke” u zajedničkom poslu.” (Dewey, 1962, 99)

Sellars i Dewey dijele do nekog stepena pragmatističku orijentaciju u kojoj se odbacuje poimanje znanja kao pasivnog odraza stvarnosti, pri čemu obojica naglašavaju normativnu i funkcionalnu dimenziju mišljenja. Kod Deweyja se ta perspektiva razvija kroz pojmove iskustva i eksperimentalne inteligencije, dok Sellars, u okviru analitičke tradicije, reinterpreтира iste motive kroz svoju inferencijalističku semantiku i koncepciju jezičkih praksi kao nosilaca značenja i znanja. Na taj način, Sellars se može razumjeti kao onaj koji Deweyjev pragmatizam prevodi u terminologiju i metodološke okvire savremene analitičke filozofije, pritom ga povezujući s problemima epistemologije i filozofije jezika.

2.2 Manifestna i znanstvena slika svijeta

Na koji način stvari jesu povezane jedna s drugom i koja je uloga naših perceptivnih dispozicija i jezičke prakse, koja je uvijek praksa “vođena obrascima” što jeste jedna od važnih Sellarsovih pozicija koju tematizira u poznatom tekstu *Pojedina razmatranja o jezičkim igrama* nije pitanje samo semantičke analize nego Sellarsov pokušaj odgovora na jedno od pitanja koje je preokupiralo njegovu filozofsku znatiželju, a ono glasi: na koji način prevladati jaz između čovjeka i njegovog svijeta? Na koji način se to otuđenje može postaviti u pravi okvir vlastitog razriješavanja, odnosno kako “otuđenje, taj jaz između samoga sebe i svog svijeta” za koji on misli da se može prevazići jedino “jedenjem jabuke do srži” to jest, dalju istrajnu i sistemsku refleksiju u kojoj “nijedna intelektualna prepreka nije zabranjena”. (Sellars, PSIM, 1)

Filozofski projekt da se zahvati sinoptička vizija, odnosno “kako sve stoji zajedno” u koji Sellars ulaže napore jeste ono što će biti motivirano Kantovim regulativnim idealom uma. (Sellars, PSIM, 2-3). Međutim, najveći izazov jedne takve sinoptičke filozofske optike jeste u dualizmu dva pojmovna okvira koje on zove manifestnom i znanstvenom slikom čovjeka-u-svijetu:

“Postoji jedna vrsta naučnog zaključivanja koju (manifestna slika) po stipulaciji, ne uključuje, naima ona koja podrazumijeva postuliranje neprimjetnih entiteta i principa koji se na njih odnose, kako bi se objasnilo ponašanje primjetnih stvari (...) I zaista, ono što sam nazvao ‘naučnom’ slikom čovjeka-u-svijetu i suprotstavio ‘manifestnoj’ slici možda bi se bolje moglo nazvati postulacionom ili teorijskom slikom.” (Sellars, PSIM, 7)

Na taj način se definira problem onoga što Sellars naziva čovjek-u-svijetu. Manifestna slika čovjeka-u-svijetu se analizira kao okvir kroz koji se čovjek susreće sa sobom. (Sellars, 2007, 374)

Epistemološki zahtjev koji iz toga proizlazi jeste da se pokušaju obuhvatiti domene čovjekovog samorazumijevanja u kontekstu ne samo neposrednog čulnog iskustva i sređivanja istog nego i položaja čovjeka u svijetu koji ima perceptivnu dispoziciju, ali i norme kojima se povodi. Upravo u tome Sellars vidi veliki filozofski problem na koji želi da ponudi neku vrstu razriješnja. Ono što je u kontekstu normativnog važno jeste to da ono nije samo derivat navike kao što su neki njegovi savremenici sugerirali, nego da je ono vođeno pravilima. Upravo u tom smislu ono ponašanje koje je vođeno pravilima svoju analizu pronalazi u jezičkom ponašanju koje je zapravo ništa više do razumijevanja i konzumiranje obrazaca neke vrste ponašanja.

Međutim, kao što je ranije navedeno, odnos između manifestnog i znanstvenog svijeta nije svodiv samo na to da te dvije optike čine dva različita pola jednog oslikavanja svijeta nego na koji se način može sintetizirati teorijska struktura koja je implicitna iz njih pa samim time i

normativna struktura ljudske prakse. Brandom će upravo iz tih Sellarsovih postavki njemu pripisivati inferencijalističku dimenziju iako je Sellars izbjegavao takvo samoodređenje svoje filozofije. Sellars uočava da svaka “igra” podrazumijeva početnu tačku – poziciju u kojoj se može naći bez prethodnog kretanja ka njoj. On se stoga pita da li i jezičke igre sadrže takve početne pozicije. Čini mu se da upravo “rečenice motrenja” imaju tu ulogu: one su mjesta unutar jezičke igre koja se zauzimaju neposredno, a ne dolaskom iz drugih jezičkih pozicija. (Sellars, 1954, 209)

Jaroslav Peregrin u kontekstu inferencijalističkog čitanja Sellarsa postavlja pitanje:

“Koliko god ovakvo proširivanje pojma inferencije bilo prosvjetljujuće, ostaje pitanje može li se ono shvatiti kao išta više od metafore. Već smo govorili o “tranzicijama” koje, prema Sellarsu, čine okosnicu svakog jezika: “tranzicijama ulaska u jezik” (*Language Entry Transitions*), “unutarjezičkim pomacima” (*Intra-linguistic Moves*) i “tranzicijama izlaska iz jezika” (*Language Exit Transitions*). Ono što smo sada zapravo učinili jeste da smo termin inferencija zamijenili terminom tranzicija; time smo postigli generalizirano značenje pojma “inferencija” koje nam omogućava da kažemo kako su značenja čak i empirijskih riječi inferencijalne uloge. Možemo li se ovdje pozvati na Sellarsovo pokroviteljstvo?” (Peregrin, 2014, 34)

Sellarsovo razlikovanje manifestne i znanstvene slike svijeta ukazuje na to da se jezičko posredovanje stvarnosti uključuje strukturu tranzicija kroz koje se te slike formiraju i međusobno uslovljavaju. Manifestna slika obezbjeđuje normativni okvir pojmovnog djelovanja, dok znanstvena artikuliše ontološke pretpostavke svijeta. Povezanost među jezičkim pozicijama oblikuje se kroz različite oblike prelaza, uključujući i one koji nisu rezultat formalnog zaključivanja. Iz tog konceptualnog sklopa proizilazi pojam čovjeka-u-svijetu kao pojmovnog bića čije se iskustvo ostvaruje kroz normativno posredovane tranzicije između empirijskog i teorijskog registra.

Sellars detektira *originalnu sliku* kao jedan povijesno-filozofski modus u kojem se entiteti svijeta pojavljuju primarno kao osobe, a ne kao ličnosti lišeni objekti, čime se postavlja epistemološki horizont unutar kojeg subjekt već implicitno operira normativno i pojmovno. Primarni sadržaj manifestne slike čovjeka-u-svijetu, utemeljen u kontinuitetu perenijalne filozofije artikulira subjekte čija je intersubjektivna prisutnost determinirajući faktor za konstituciju pojmovnog i normativnog okvira epistemološke dispozicije. Tranzicija prema znanstvenoj slici svijeta, koju Sellars konceptualizira kroz pojam *depersonalizacije*, ne implicira metamorfozu ontološkog statusa objekata u funkcionalne elemente prirodnih zakonitosti, već predstavlja epistemološki preduvjet za integraciju pojmovno-normativnih relacija unutar rigoroznog sistema. U tom depersonaliziranom horizontu subjekt stječe koherentan okvir kroz koji artikulira *samog-sebe-u-svijetu*, pri čemu njegova epistemološka pozicija ostaje uvjetovana mrežom normativno strukturiranih relacija koje omogućavaju simultanu integraciju empirijskog iskustva, teorijskih konstrukcija i pojmovnog odnosa kako prema svijetu tako prema sebi samom. (Sellars, 2007, 377-386) Perenijalna tradicija filozofije koja je projektirala manifestnu sliku svijeta kroz povijest mišljenja je prepoznavała sebe kao dio totaliteta, posebno kroz Descartesov dualizam *res cogitans et res extensa*. Međutim, prema Sellarsovim riječima, a kasnije i prema Brandomovoj rekonstrukciji Hegelove filozofije ekspliciranoj u knjizi *A Spirit of Trust : A Reading of Hegel's Phenomenology*, ipak će se Hegelova filozofija pozicionirati unutar povijesti filozofije kao ona koja prepoznaje kolektivne obrasce determiniranja individualne svijesti:

“Tek u doba Hegela prepoznata je suštinska uloga grupe kao posredujućeg faktora u ovom uzročnom procesu, i iako nam je lako uvidjeti da su imanencija i transcendencija konceptualnih okvira u odnosu na pojedinog mislioca društveni fenomen i pronaći priznanje ove činjenice u samom obliku naše slike čovjeka u svijetu, tek u devetnaestom stoljeću ova osobina manifestne slike čovjeka, ipak, bila je nedovoljno uzeta u obzir.” (Sellars, 2007, 384)

3.0 Znanost kao mjera svih stvari

Sellarsova pozicija naučnog realizma najpoznatije je izražena u njegovoj tvrdnji da je “nauka mjera svih stvari.” U periodu kada je on iznosio svoje najvažnije filozofske ideje, naučni realizam još uvijek nije bio uobičajeno stanovište u filozofiji. Instrumentalističko tumačenje naučnih teorija, koje su zastupali brojni logički empiristi, tada je bilo dominantno u filozofiji nauke. Iako se kod Poppera realizam pojavljuje kao tema, on nikada ne zauzima središnje mjesto njegovog promišljanja. Kasnije, s pojavom Kuhnove *Strukture naučnih revolucija*, socijalno-konstruktivistički pristupi nauci izlaze u prvi plan. U tom kontekstu, razumljivo je da se Sellarsova rasprava o naučnom realizmu u velikoj mjeri fokusira na kritiku i razotkrivanje slabosti onoga što danas nazivamo antirealističkim interpretacijama nauke.

Postavlja se pitanje: kako se Sellarsovo nastojanje da nauci prizna poseban status u ontološkim pitanjima razlikuje od pristupa savremenog naučnog realizma? Da li je znanstvena slika zapravo samo “sinoptički alat?” (Sellars, 2007, 406)

Sellars, naime, ne pokušava svoju poziciju potkrijepiti pozivanjem na povijesni razvoj nauke. Jedini primjer iz povijesti na koji se iznova vraća jeste Boyle–Charlesov zakon i Van der Waalsov zakon o kompresiji gasova (npr. u djelima *TE*, *LT* i *EPM*). Ipak, taj primjer ima prvenstveno ilustrativnu, a ne dokaznu funkciju: on pokazuje Sellarsovu razliku između empirijskih generalizacija i teorijskih zakona, kao i važnost ovih potonjih za objašnjenje. Sellars ga spominje bez dublje analitičke razrade.

Zbog toga je jasno da je Sellarsova strategija opravdanja povlaštene uloge nauke u ontologiji bitno drugačija od one koju koristi savremeni naučni realizam. Iako se kod Sellarsa može naći mjesto i za pojam uspjeha, ono nije isto kao u današnjim realistima. U osnovi, Sellars ne pristupa naučnim teorijama kroz empirijsku analizu njihove uspješnosti, niti im pristupa isključivo kao empirijskim objektima. Naprotiv, kako će

kasnije biti pokazano, njegova se argumentacija kreće na transcendentnom i pojmovnom nivou. On ističe:

“Dakle, kada shvatimo da pitanje nije “Da li je razumno uključiti materijalne operacije u jezik?”, nego “Koje materijalne operacije je razumno uključiti?”, također uviđamo da pitanje nije “Da li je razumno davati ‘objašnjenja’ empirijskih činjenica?”, nego “Koje objašnjenje empirijskih činjenica je razumno dati?” Postaje nam jasno da se problem odnosi na temelje na kojima se može opravdati odluka da se koristi – tj. da se učimo – ovaj jezik, a ne onaj drugi može biti opravdan.” (Sellars, 2007, 53)

Uspješna praktična primjena zauzima ključno mjesto u Sellarsovom razumijevanju idealno adekvatnog konceptualnog okvira, kako je to već istaknuto u prethodnom poglavlju. Ipak, način na koji Sellars određuje odnos između uspjeha i istine značajno se razlikuje od onoga što nalazimo u savremenim verzijama naučnog realizma. Potonje pristupe najčešće karakterizira oslanjanje na klasičnu korespondentnu teoriju istine, prema kojoj je istina shvaćena kao svojstvo iskaza koji odgovara stanju stvari u svijetu.

U okviru tog pristupa, istinitost ili približavanje istini određenog jezičkog sistema često se tumači kao objašnjavajući faktor: pretpostavlja se da je upravo istinitost ta koja omogućava da teorije imaju druga svojstva, poput uspješnosti u predviđanju empirijskih pojava. U Sellarsovom okviru, istina se razumije kao pragmatička funkcija jezika kojom se označava opravdana asertibilnost određenih iskaza, dok se odbacuje shvatanje istine kao inherentnog ontološkog svojstva rečenice. Sellars tvrdi:

“Ključno za razumijevanje naučnog rasuđivanja jest spoznaja da je pojam jezika koji omogućuje iznošenje empirijskih činjenica, a ne sadrži nikakve materijalne operacije, podjednako kimeričan.” (Sellars, 2007, 53)

Sama činjenica da su određene jezičke strukture pravilno asertibilne može objasniti neke aspekte našeg jezičkog i kognitivnog ponašanja, ali ne može poslužiti kao objašnjenje njihove uspješnosti. Ako između istine i uspjeha uopće postoji eksplanatorni odnos, on prema Sellarsu funkcionira u obrnutom smjeru: upravo činjenica da primjena određenih jezičkih struktura rezultira uspjehom objašnjava zašto ih smatramo opravdano asertibilnima. Iz tog razloga, Sellarsova odbrana posebnog statusa znanosti ne može se temeljiti na zaključku o istinitosti ili istini-bliskosti naučnih teorija kao najboljem objašnjenju njihove uspješnosti, kako to često čine savremeni realisti.

Razlika postoji i na nivou općih teorijskih interesa. Savremeni naučni realizam obično nastoji predstaviti nauku kao progresivan i konvergentan proces koji se postepeno približava istini. Iako Sellars pokazuje određeni optimizam prema takvoj ideji, ona nije centralna tema njegovih filozofskih analiza. U njegovim tekstovima ne nalazimo razrađene rasprave o sukcesiji teorija, njihovoj konvergenciji ili pojmu približne istinitosti.

Znanost kao mjeru svih stvari, što je teza ovog znanstvenog rada, kod Sellarsa ne karakterizira samo produkcija i sistematizacija pojmovnih resursa u skladu s principima koje već implicitno moramo prihvatiti; takav opis ne reducira nauku na formalnu aktivnost isključivo u okviru intralingvističkih operacija, niti je odvaja od njenih klasično priznatih elemenata od vremena Naučne revolucije, vremena suočavanja vjerovanja s empirijskim iskustvom. Pojemna aktivnost, kako je Sellars konceptualizira, obuhvata tri modaliteta tranzicije: intralingvističke, odnosno prijelaze unutar jezika poput zaključivanja; *interlingvističke* gdje kauzalni utjecaj nepojmovnih faktora pokreće pojmovne reakcije; izlazne tranzicije, u kojem namjere i planirane akcije posreduju prelazak iz pojmovnog u praktično djelovanje. (Sellars, 2007, 37-38) Znanost u njenom širem Sellarsovom značenju uključuje cjelokupan spektar ovih pojmovnih tranzicija, postulira *ordo rerum* a ne ograničava se isključivo na intralingvističke prijelaze.

Zaključak

Zaključno, analiza Sellarsovog epistemološkog i ontološkog projekta pokazuje da njegova distinkcija između manifestne i znanstvene slike svijeta nije tek konceptualna dijagramacija, već epistemološki i normativno relevantan okvir za razumijevanje položaja subjekta. Sellarsova formulacija čovjek-u-svijetu naglašava inherentnu potrebu za povezivanjem naturalističke dimenzije spoznaje s normativnom autonomijom jezika i značenja, pri čemu racionalnost subjekta ostaje fundamentalno involvirana u mreži normativno strukturiranih odnosa. Krićka razrada teze *scientia mensura* potvrđuje da, iako Sellars argumentira iz pozicije znanstvenog realizma, njegova filozofija ne reducira znanstvenu sliku na instrumentalnu funkciju, nego omogućava sinoptičku i stereoskopski koordiniranu viziju svijeta u kojem čovjek treba sebe-samog-prepoznati. Znanstvena i manifestna slika svijeta koje Sellars uvođi kao eksplanatorne okvire u dijagnozi osnovnih filozofskih problema pretpostavljane su jedna drugom: jedna čije vrijeme tek treba doći, a druga koja se svoje pozicije ne može lako odreći. One su tu filozofski da postave jaz između čovjeka i njegovog svijeta koji se konzekventno prevladava. U tom prevladavanju, znanost, prema Sellarsu ima konačnu riječ iako je ideja o dezintegraciji manifestne slike svijeta jednaka dezintegraciji čovjekovog svijeta.

U središtu ovog rada nalazi se Sellarsova teza o jezićkim tranzicijama: spoznaja uključuje višestruke modalitete: interlingvistićke, ekstralingvistićke i intralingvistićke. Ove tranzicije pokreću se kauzalnim utjecajima, operacijama zaključivanja i namjernim akcijama subjekta, čime se uspostavlja mreža normativno uređenih relacija u kojoj *samog-sebe-u-svijetu* može biti artikuliran.

Bibliografija

1. Brandom, R. (1994). *Making it Explicit: Reasoning, Representing, and Discursive Commitment*. Harvard University Press.
2. Brandom, R. (2015). *From Empiricism to Expressivism*. Harvard University Press.
3. Brandom, R. (2019). *A Spirit of Trust: A reading of Hegel's Phenomenology*. Harvard University Press.
4. Corty, L. (2019). Between causes and reasons: Sellars, Hegel (and Lewis) on "sensation." *International Journal of Philosophical Studies*, 27(3), 422–447.
5. De Vries, W. A. (2005). *Wilfrid Sellars*. Routledge.
6. Dewey, J. (1962). *Logika: Teorija istraživanja*. Nolit.
7. O'Shea, J. (Ed.). (2016). *Sellars and his Legacy*. Oxford University Press.
8. O'Shea, J. (2007). *Wilfrid Sellars: Naturalism with a Normative Turn*. Polity.
9. Peregrin, J. (2014). *Inferentialism: Why Rules Matter*. Palgrave Macmillan.
10. Rorty, R. (1979). *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton University Press.
11. Sellars, W. (1963). Philosophy and the Scientific Image of Man. In R. Colodny (Ed.), *Science, perception, and reality* (pp. 35–78). Humanities Press / Ridgeview.
12. Sellars, W. (1968). *Science and Metaphysics: Variations on Kantian themes*. Routledge & Kegan Paul.
13. Sellars, W. (1997). *Empiricism and the Philosophy of Mind*. Harvard University Press.
14. Sellars, W. (2007). *In the Space of Reasons: Selected essays of Wilfrid Sellars*. Harvard University Press.
15. Sellars, W. (2017). *Naturalism and Ontology*. Ridgeview Publishing Company

Izvorni znanstveni članak /
Original scientific article
Primljen/Received: 15. 10. 2025.
Prihvaćen/Accepted: 9. 12. 2025.

UDK/UDC: 316.334.56
DOI: 10.46352/18403867.2025.85

Separatist Narratives of Utopia: The Role of Boundary Phenomena in Defining Idealized Space(s)¹

Katarina Bošnjak Karadža

University of Sarajevo, Faculty of Architecture

Abstract

One of the most potent and genre-wide literary phenomena is the concept of utopia, an *atemporal non-place* where the perfect society lives. History of utopian thinking and writing showed that the notion of perfection is relative and grounded in real-life socio-spatial and temporal context. Utopias are manifold, yet, they are often very similar, even across different historical, geographical and cultural contexts. They can be deemed as radical critiques, yet they rarely renounce or reconsider archetypal narratives that in everyday life actually led to the crisis that was the impetus for their creation. Moreover, they are often rooted in exclusionary visions and practices, and nurture separatist narratives. This paper examines the manifestations of the mentioned separatist narratives through insight into features of various utopian city concepts in literary and architecture, in the realm of their interconnected toposphere, sociosphere and ethosphere.

Keywords: utopia, boundary, toposphere, sociosphere, ethosphere

Separatistički narativi utopije: uloga fenomena granice u definiranju idealiziranih prostora

Jedan od najmoćnijih i žanrovski rasprostranjenih književnih fenomena je koncept utopije — atemporalno *nemjesto* u kojem obitava savršeno društvo. Povijest utopijskog promišljanja i pisanja pokazala je da je ideja savršenstva relativna i

¹ Parts of this paper are contained within author's PhD dissertation: "INHERENTNOST FENOMENA GRANICE U PROCESU ODREĐIVANJA URBANITETA. Poseban osvrt na transformacije u relaciji: grad-društvo-granica" (2025) / "INHERENCE OF THE BOUNDARY PHENOMENON IN THE PROCESS OF DETERMINING URBANITY. Special overview of transformations in the relationship: city-society-boundary" (2025).

ukorijenjena u stvarnim socio-prostornim i vremenskim kontekstima. Utopije su mnogostruke, no često vrlo slične, čak i u različitim povijesnim, geografskim i kulturnim kontekstima. Mogu se smatrati radikalnim kritikama, no rijetko odbacuju ili preispituju arhetipske narative, koji su u svakodnevnom životu zapravo doveli do krize koja je potaknula njihovo stvaranje. Štaviše, često su ukorijenjene u isključivim vizijama i praksama, njegujući separatističke narative. Ovaj rad proučava manifestacije navedenih separatističkih narativa uvidom u obilježja različitih koncepata utopijskog grada u književnosti i arhitekturi, a u okviru njihovih međusobno povezanih toposfera, sociosfera i etosfera.

Ključne riječi: utopija, granica, toposfera, sociosfera, etosfera

1.0 Introduction

One of the most potent and genre-wide literary phenomena is the concept of utopia, an *atemporal non-place* where the perfect society lives. History of utopian thinking and writing showed that the notion of perfection is relative and grounded in real-life socio-spatial and temporal context. Utopia is an abstract (urban) scheme produced as a reaction to anomies, post-disaster and/or post-war transitions – an escapist answer to societal failures. Utopistic answer to a crisis reconstructs how people *live* space, by splitting reality into the external world and the internal one – *idolum* (Mumford, 2008, p. 12), the world of ideas, shared beliefs and meanings that shape the human perception of world, technology, environment and society itself².

Utopias are manifold, yet, they are often very similar, even across different historical, geographical and cultural contexts. They can be deemed as radical critiques, yet they rarely renounce or reconsider archetypal narratives that in everyday life actually led to the crisis that was the impetus for their creation. Moreover, they are often rooted in exclusionary visions and practices, and nurture separatist narratives. One could argue that this is the reason why the boundary between utopia and dystopia is blurred and easily crossed. In essence, utopia as a way of thinking is ubiquitous in architectural thought and urban visions.

This paper aims to examine the manifestation of the mentioned separatist narratives through insight into features of various utopian city concepts in literary and architecture, within the interconnected realms of the toposphere, sociosphere, and ethosphere.

To explore these intertwined spheres, it is essential to analyze how the separatist narratives are spatially and symbolically encoded. Literature,

² Lewis Mumford (1965) made a distinction between utopias of escape, which retreat from the real world's problems, and utopias of reconstruction, which aim to reshape the world and socio-spatial environment to better the human potential. That implies not only a different society, fostering new system of values, beliefs and relationships, but also a more or less defined space where new customs are played out.

in particular, provides a rich ground for such analysis, as utopian texts frequently construct idealized urban environments that function as both critique and alternative to prevailing sociopolitical conditions. These imagined cities serve not only as spatial metaphors but also as socio-ethical blueprints, making them pivotal in articulating the underlying impulses of separatist thought.

2.0 Utopian Toposphere – Spatial Organization of Utopian Cities

Utopian concepts in literature follow the thematic thread of the city, which hosts the new social order. These cities are conceived as a more or less defined space through various natural and man-made physical and social constraints that guide the social activity and create the stage where the old social order is criticized and the new one played out. The space is used as a setting for “symbolic expression of the perfection of the new society” (Lynch, 1981, p. 58). That perfection is established in the sterile image of an isolated society, undisturbed by external, even internal attacks or influences. Plato justifies this as the establishment and critical examination of the conditions necessary to sustain the cohesion of the community, in the absence of any overt external force, such as war (Mumford, 2008, p. 38). Geographical setting of utopian cities mirrors this notion by setting them on an island (Thomas More’s *Utopia*, Plato’s *Atlantis*, Sir Francis Bacon’s *New Atlantis*, or Aldous Huxley’s *Island*), surrounded by mountains and hills (James Hilton’s *Shangri-La*), or built on isolated mountains (Tommaso Campanella’s *City of the Sun*). The topographical setting and the physical delineation of city limits further underscore the isolationist character of the utopian community, which is often depicted as retreating behind concentric walls in certain utopian models (Figures 1, 2, 3).



Figure 1. *Campanella's City of the Sun*³—It is surrounded by seven circles of walls, relying on the narrative of defense – “It is so built that if the first circle were stormed, it would of necessity entail a double amount of energy to storm the second; still more to storm the third; and in each succeeding case the strength and energy would have to be doubled; so that he who wishes to capture that city must, as it were, storm it seven times. For my own part, however, I think that not even the first wall could be occupied, so thick are the earthworks and so well fortified is it with breastworks, towers, guns, and ditches.” (Campanella, 1929, p. 8).

³ Author: Sébastien Lorenzini, 2018/2019, available at: https://www.epfl.ch/labs/lapis/wp-content/uploads/2019/09/LAPIS_VETU19_CIVITAS-SOLIS_ENG.pdf

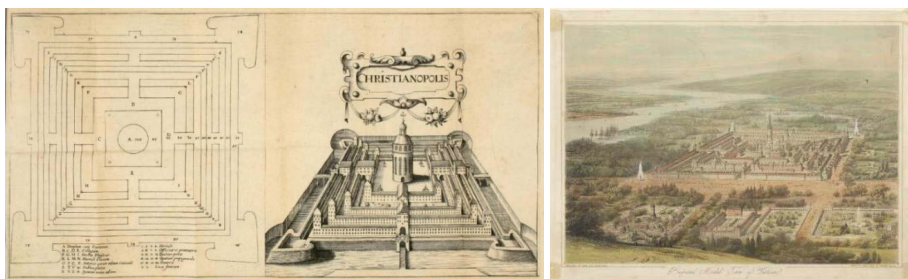


Figure 2. *Christianopolis*_Johann Valentin Andreae (1619) (left) situates his utopia on an island enclosed by a wall, forming a rectangular perimeter of 700 feet⁴. **Figure 3.** *Victoria*_James Buckingham (Buckingham, Childs, & Bell, 1849) (right) proposes a very similar urban footprint of his utopia two centuries later.

Aside from delineating the *mise-en-scène* of this isolated, perfect society, the motive for fortification and entrance control was security—from both attacks and disease⁵. These motifs reflect the author's lived context, marked by poverty, illness, and war, and represent an attempt to “recreate familiar surroundings in some alien land” (Lynch, 1981, p. 359). This includes hiding unpleasant sights and sounds, excluding unwanted people, and constructing a spatial order where one group dominates another (Ibid.). Such a scenario appears inevitable, given the separationist spatial narrative employed to depict utopian societies. The language of geographical isolation and enclosure serves to immobilize utopia in a static image

⁴ The fundamental unit of the city consists of workers who live in equality and reject wealth (Mumford, 1965, p. 80). Accordingly, *Christianopolis* is divided into zones, based on the type of production that takes place within each area. *Christianopolis* can be seen as a precursor to the Ebenezer Howard's *Garden City* concept (Mumford, 1965, p. 81), anticipating later urban planning ideals that emphasize spatial order, self-sufficiency, and integration of work, residence, and nature.

⁵ Plato ties justice to the limitation of desires by emphasizing the importance of achieving a basic physical standard of living. He argues that an unjust state arises from the increase in desires and surpluses, which generates the need for territorial expansion at the expense of neighboring states, ultimately leading to external conflict (Mumford, 1965, p. 35). Within his *Utopia*, Thomas More outlines justified reasons for war, among which is the occupation of territory (Ibid., p. 70). This suggests that the visualization of utopia is inseparable from the visualization of its physical integrity, defined by clearly demarcated territorial boundaries. The concept of a demarcated and fortified perfect city is deeply rooted in eschatological utopian representations found within the Abrahamic religions, as well (Bošnjak, 2020).

(Servije, 2005, p. 284) – denying the fundamentally human impulse to question socio-spatial arrangements and to respond to their (il)logics, a process that may lead to internal social unrest. Therefore, we might argue that the spatial framework authors use to construct utopian social orders is inherently uncanny or flawed, as its existence in a frozen present can offer contentment only to those positioned at the intellectual and/or social apex within that order. Those not positioned at the top are often portrayed as naturally unfit for such a role – a formulation that has historically underpinned and legitimized discriminatory practices.

Classical utopias rarely developed their spatial setting beyond what was previously described. They typically situate the utopia within a specific geographical image, define its physical boundaries and then shift focus to the social relationships that unfold within this spatial framework. However, they often establish fundamental urban principles and architectural themes that serve to reinforce the envisioned utopian way of life⁶. These principles tend to be nostalgic, drawing inspiration from traditional cities such as Athens. The rigid alignment of identical houses along straight streets that intersect at right angles, for instance, emphasizes the ideal of equality among citizens—an approach prevalent in utopian socialist thought, such as that of Robert Owen. Alternatively, some utopias adopt a depiction of the city as a symbolic whole, enclosed in self-sufficiency, representing a microcosm that seeks to encapsulate

⁶ Lynch (1981, p. 363) identifies instances in which utopian writers emphasize the desired perception and qualities of urban space, including “visual harmony, memorability, the expression of continuity or of grandeur orientation and a clear image, strong sequential experience, contrast, complex coherence, human scale, a sense of the natural site, good views or the concealment of something unpleasant. Occasionally, deeper symbolic issues are cited, such as the sacredness of places, celebration and ritual, the sense of history or of the cosmos, the sense of home.” Some writers are inspired by the qualities typically associated with city centers—such as power, vitality, and diversity— others idealize rural or suburban areas as spaces capable of fostering utopian calm and ease (William Morris’s *News from Nowhere*, Ebenezer Howard’s *Garden Cities of Tomorrow*, and Frank Lloyd Wright’s *Broadacre City*, which is a simple derivation of open suburbia), idealizing blurring the lines between urban and rural way of life.

the totality of the world within itself, while neglecting the details of individual dwellings (Servije, 2005, p. 286). Nostalgic romanticization of space and lifestyle point to temporal boundaries, manifesting itself as a regression into the belief that the past was better and that the future should be resisted or postponed. This regression often stems from fears related to the failure of communitarian ideals in society. In contrast, utopian futurists – often architects and urban planners – followed a different trajectory, focusing primarily on the physical environment rather than the social one. This emphasis on the material realm allowed them to explore technology, innovation, and aesthetic complexity more freely, which resulted in physical proposals as “works of art, within which the social structure remains unchanged, or perhaps has been forgotten”⁷ (Lynch, 1981, p. 363). While classic utopias focused on static image and lack of influences and change, futurists fantasized about impermanence and transience, questioning the relationships of cities and boundaries.

In projects such as *Walking City* and *Plug-in City* (Figures 4, 5), members of the Archigram group envisioned a nomadic mode of living as an antithesis to suburbanization. They deliberately disregarded the city’s territorial rootedness and the accompanying traditional organization of functions, instead attributing a dimension of mobility to the city as a whole. Furthermore, they questioned the permanence of the city as a geographical category and of its built structures, employing temporary components to explore new forms of habitation and the spatial transformation between the urban and rural environments, and vice versa.

⁷ Eugene Henard’s proposals for traffic level separations and underground cities, Tony Garnier’s new design for industrial town, Le Corbusier’s *Radiant City*, N. A. Miliutin’s *Linear City*, Ebenezer Howard’s *Garden City*, to name a few.

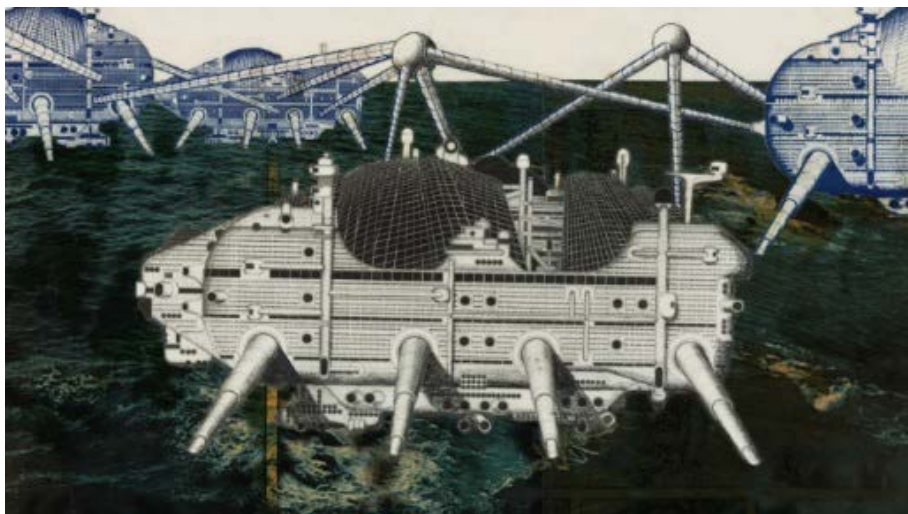


Figure 4. *Walking City*⁸—Ron Herron envisioned a city existing in a dystopian future, set in a New York devastated by nuclear war. The mobile city was conceived as a multitude of giant, semi-autonomous robots that could interconnect, when necessary, each containing all the essentials for a group of people to survive. However, the networking of these nearly self-sufficient units was crucial for the exchange of goods and mobility of people. Essentially, Herron proposed a model of urban development that could occur anywhere, offering more effective protection for inhabitants than traditional static cities, which rely on defensive perimeters. Urban planning principles, particularly those concerning the networking of cities and settlements, are not entirely rejected; rather, a new dimension of independence is introduced by challenging the possibility of a complete transformation of the broader socio-spatial context.

This can be understood as a form of mobile enclave, whose internal socio-spatial characteristics could have been compellingly examined in relation to spatial governance, governmental structures, ideological frameworks, and the perception of public space. However, this examination is absent.

⁸ Source: <https://archigram.net>, retrieved: 12.10.2023.

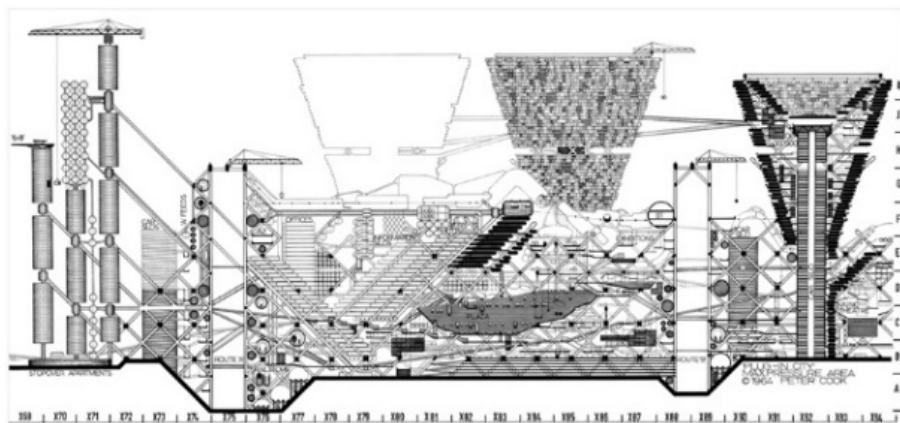


Figure 5. *Plug-in City*⁹—This is not a city in the conventional sense, but a constantly evolving megastructure that imitates urban functions—encompassing housing, transportation, and other services—situated on giant cranes that enable continuous spatial transformation in response to the changing needs of its users. Peter Cook combines the concepts of extreme flexibility and spontaneity with prefabricated modules, wherein the entire planning process is delegated to the inhabitants themselves. A fixed, pre-defined base (infrastructure) establishes the basic boundaries of the city and outlines the potential directions for the formation of internal boundaries, which in turn become expressions of transformations occurring across social levels.

⁹ Source: <https://archigram.net>, retrieved: 12.10.2023.

The questioning of the city and its boundaries was also central to the *No-Stop City* project (1971) by Archizoom Associates (Figure 6).

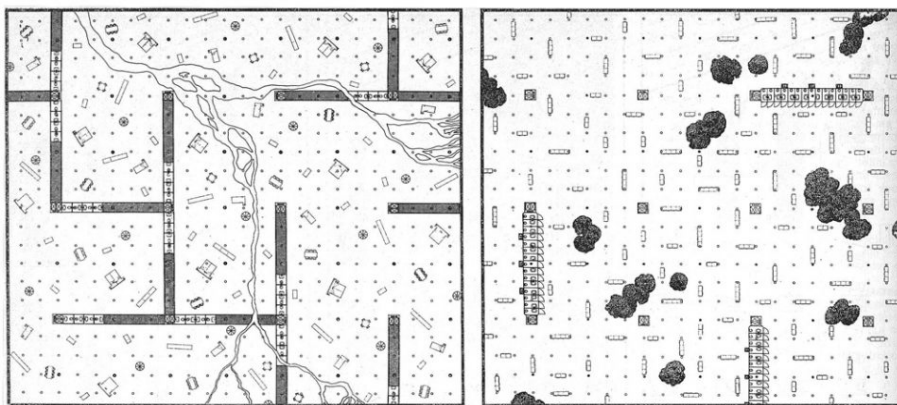


Figure 6. *No-Stop City*¹⁰—This is a critical utopia that posits the city as an organically developed, constructed, and reconstructed space, with the potential for infinite expansion, entirely driven by the desires and needs of its inhabitants. Conceived as an endless grid interrupted only by natural barriers, it is structured by walls that impose order upon the natural landscape, which is inhabited occasionally and temporarily by a transient population. Utopia here functions as an emancipatory instrument through which society frees itself from its own alienation, within an entirely anonymous space that allows individuals to be anyone, anywhere.

¹⁰ Source: <https://speculativeedu.eu/the-radical-design-movement/>, retrieved 12. 10. 2023.

Furthermore, it is important to mention Rem Koolhaas's collage of drawings, known as *Exodus, or the Voluntary Prisoners of Architecture* (1972), which presents an imaginary scenario for the contemporary metropolis (Figure 7).

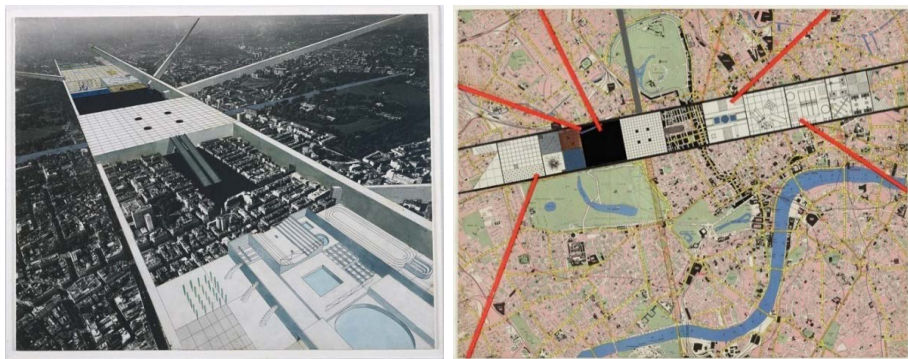


Figure 7. *Exodus, or The Voluntary Prisoners of Architecture*¹¹—*Exodus* is conceived as a longitudinal, walled city that cuts through the urban fabric of London, creating a new urban culture driven by political subversiveness. This scenario illustrates a process of urban division into two distinct entities—mirroring the real-life division of Berlin—where one side is perceived as “good” and the other as “bad.” The population of the “bad” side begins to flee toward the “good” side, resulting in a scale of urban exodus which, if left unchecked, would lead to a doubling of the population in the “good” part and desolation in the “bad” one. In response, the authorities of the “bad” side construct a wall around the “good” side, aiming to prohibit further access. Koolhaas envisions an architectural element (used for destructive purposes) as a mirror of positive intentions: division, isolation, inequality, aggression, and destruction are here reimagined as components of an architectural struggle against undesirable living conditions though typically perceived as negative aspects of the Wall. Consequently, the inhabitants within this structure come to embrace it, becoming its voluntary prisoners—free within confinement (Koolhaas et al., 1972).

To summarize, spatial organization and the attitude towards the spatial boundaries of utopian cities reflects a fundamental preoccupation with separation and control. These spatial narratives, whether classical enclosed cities or experimental visions of movement and impermanence, physically manifest the aspirations that stem from author's respective socio-political contexts and their stance of it. Yet, while space sets the

¹¹ Source: ©Rem Koolhaas, MoMA Collection

stage, it is ultimately the social order enacted within that stage which defines the essence of utopia. Thus, the next chapter turns to the utopian sociosphere, examining how utopian spatial forms organize relationships, regulate behaviour, reinforce collective values and support particular structures, norms and hierarchies.

3.0 Utopian Sociosphere – Social Organization of Utopian Cities

Majority of classical utopian writings ponder about social order and relationships, using spatial organization as the backdrop for social shift and desired power relations. Utopian writers challenge existing societal conditions to propose *appropriate* social boundaries that, according to them, could establish and sustain an happy, healthy society, often disregarding the question of balance between individual freedom and social order. Plato, the writer of first utopia (before the word *utopia* even existed), examined the ideal physical standard of life as one characterized by a modest society in which individual desires for wealth accumulation are minimized. Such moderation, he argued, prevents the expansion of the utopian city at the expense of the environment and reduces the likelihood of war (Mumford, 2008, p. 35). Plato also established *biological* limits by setting the maximum population of his utopian community at 5,040 citizens¹², a number based on certain algorithmic properties (Ibid.: 37). This population limit was to be maintained through a combination of eugenics (see: Servije, 2005, p.289), regulation of marriage and reproduction, land ownership and inheritance policies,

¹² The concept of limiting population size was a prominent theme in early 20th-century urban thought. The *Garden City* movement, for instance, advocated for the development of satellite towns surrounding a central city, separated by green belts and capped at a population of 32,000 residents. Ebenezer Howard, a key figure in this movement, drew inspiration from Edward Bellamy's utopian novel *Looking Backward*. In 1904, Raymond Unwin and Barry Parker designed the first *Garden City* in the United Kingdom – Letchworth. However, despite its original intentions, Letchworth ultimately became unaffordable for blue-collar workers, housing middle class workers, implicating insidious class boundaries revealed upon the realization of utopian visions.

the relocation of surplus population to colonies, and *weeding out* the sick and the weak.

Within this, one can discern certain principles characteristic of a totalitarian regime, which, beyond the biological regulation of the population, also involve a stratification into distinct social classes - namely, a ruling elite, a military class tasked with the protection of the city, and a labor class responsible for supporting the former two. Utopian constructs often establish hierarchical structures under the guise of equality, which subsequently give rise to exclusive and discriminatory practices. For instance, Plato correlated each social stratum with a particular human virtue, thereby constructing a hierarchical model of society¹³. This model reveals certain internal contradictions. Namely, if the society in question is ideal and just, one must ask why there is a need for a military caste - why does such a society anticipate war and prepare for defense¹⁴? Furthermore, if this is a just society characterized by a fair distribution of roles and happiness, why is self-restraint the defining virtue of the class responsible for sustaining the ruling elites? To what extent was Plato conscious of the fact that the replication of existing social hierarchies within an idealized societal model does not inherently ensure a peaceful and harmonious community, unless the underlying impulses of human nature are deliberately restrained or suppressed? As Sułkowski argues (2011, p. 25), Plato's *Republic* is not a dialogue about justice, but rather the first in history apology of totalitarian control and power. Total control and power create a dehumanized, but at the same time a perfect and stable organizational system, maintained by a precise division of

¹³ Wisdom was ascribed to the ruling class, courage was identified as the defining trait of the city's guardians - warriors, temperance was considered a defining virtue of the producing class of farmers and artisans, and justice was the overarching virtue that binds them (Mumford, 2008, p. 41), emphasizing that every class is to be as happy as the other ones.

¹⁴ Thomas More employs the notion of war in *Utopia* as a strategic instrument for the elimination of socially undesirable elements - social *cleansing*, thereby preserving the perceived integrity and stability of the community.

responsibilities, and the process of indoctrination of each social class.

Johann Valentin Andreae, in *Christianopolis* (1619), advocated for spatial organization based on the type of production and the needs of workers. The city functions as a workers' society in which social and economic equality is foundational, prompting Mumford (2008, p. 80) to describe it as a model of "guild communism". In contrast to Plato's *Republic*, the workers in *Christianopolis* are members of autonomous, self-governing groups; thus the social boundaries arise from differences between collectives rather than from the hierarchical class structures. However, Andreae also promoted the rigorous censorship, institutionalized inquisition, compulsory religious observance, and severe punishment as integral components of his utopia, based on his belief in the innate depravity of human nature (Tod & Wheeler, 2016, p. 52).

The definition of equality is one of the central questions in utopias, particularly following the French revolution. In the late 18th century, Thomas Spence imagined an egalitarian society *Spensonia*, and land nationalization. The integrity of this society was to be maintained by secret voting and weapons – this idea reveals Spence's belief that the society needs to be changed in its roots, not by palliatives (Mumford, 2008., p. 127), as well as the inherent threat of a totalitarian regime under the guise of reform – a separatist subnarrative. A similar line of thinking can be found in Etienne Cabet's *Icaria* (1848), a society characterized by spatial and social standardization and uniformity. In this system, the only accepted diversity stems from the sexual division of labor—a regressive idea, even when compared to Cabet's contemporaries. His writing suggests a regime marked by heavy censorship, complete lack of democracy and support of individuality, labeling him as a "literary dictator"¹⁵ (Tod & Wheeler, 2016, p. 95). In contrast, Henry Saint-Simon leans into the "natural" inequality of people, proposing a meritocratic society purged of "the lower level of poverty and the top level of aristocratic parasites"¹⁶ (Ibid., p. 92). Saint-Simon's ideas,

¹⁵ Cabet is one of the most known authors to attempt to found improved community.

¹⁶ Political power in this system would be divided between two chambers: the *Inventi-*

along with those of Robert Owen and Charles Fourier, mark a clear shift from the narrative fiction typical of Renaissance utopias toward the belief in the practical implementation of utopian schemes.

By the late 19th century, Karl Marx and Friedrich Engels proposed a vision of equality grounded in the abolition of the exploitative class structure. Their utopia of communism envisioned a classless society in which power was transferred to the proletariat. The elimination of social and national divisions was to be achieved through the abolition of private property, centralized economic planning, state control over all social and economic processes, and equal, free access to public services such as education, science, healthcare, and social welfare (Sułkowski, 2011, p. 27).

The ideas of growing social equality since 18th century onward were reflected in utopian portrayals of women, gender relations and marriage. While many utopian writers struggled to fully break away from traditional gender roles within the household¹⁷, some explored alternative structures that sought to deconstruct the nuclear family. Both Plato and Tommaso Campanella, for instance, proposed forms of communal marriage, albeit for different ideological reasons. Plato envisioned communal marriage primarily as a mechanism to obscure children's awareness of their biological parentage and to ensure that only the strongest, wisest, and most beautiful individuals reproduced (Plato, 1930). Cam-

ons and Examinations, composed of scientists, engineers, and inventors – the intellectual elite, and the *Chamber of Executives*, consisting of entrepreneurs, bankers, and industrialists, who would hold economic power, but be subject to the oversight of the intellectual class (Tod & Wheeler, 2016, p. 92).

¹⁷ In *Christianopolis*, domestic labor is equally divided between genders, with the exception of sewing and laundry, which remain designated as women's tasks. Notably, the father plays no direct role in child-rearing. The mother is responsible for the child during the first six years, after which the child is entrusted to the care of the community. From that point onward, children spend their childhood, adolescence, and early adulthood in an educational setting overseen by both male and female teachers (Andreä, 1619). Despite this communal model of education and care, Andreae, a devout Christian, strongly advocated for a puritanical nuclear family structure, in which sexual relations were maintained solely for the purpose of reproduction.

panella deconstructs family and home, in order to avoid the self-love that stems from a private utopia maintained by one's own property and household - the elimination of such attachments would allow individuals to redirect their loyalty and affection exclusively toward the community (Mumford, 2008, p. 99). Socially, Campanella's *City of the Sun* resembles the structure of the thirty-household unit found in More's *Utopia*. However, while More preserved the family unit within a patriarchal framework, Campanella viewed the family as a hindrance to the strength of the state and so should disappear completely. However, More proposed some bizarre and misogynistic marital rituals. Before the marriage is agreed upon, "the prospective bride, no matter whether she's a spinster or a widow, is exhibited stark naked to the prospective bridegroom by a respectable married woman, and a suitable male chaperone shows the bridegroom naked to the bride" (More, 1901, p. 97). The reasoning behind this custom is mainly for the benefit of the males who have most to gain in the marriage arrangement: "When you're buying a horse, and there's nothing at stake but a small sum of money, you take every possible precaution... but when you're choosing a wife, an *article* that for better or worse has got to last you a lifetime, you're unbelievably careless. You don't even bother to take off its wrappings. Marriage, once made, is final, and, 'if she turns ugly after the wedding, he must just resign himself to his fate'" (see: Tod & Wheeler, 2016, p. 31).

Utopian literature often devotes significant attention to defining the concept of motherhood—and, by extension, the idea of womanhood. A woman is frequently portrayed as a political metaphor: she appears as the virgin, the asexual wife, the mother of the nation. In many cases, the notion of biological motherhood is diminished or erased altogether, and the figure of the mother is transformed into a symbolic representation of the ideal society itself.

In his socialist utopian novel *News from Nowhere*, William Morris represents an altered version of the future Britain from the perspective

of a Victorian Narrator, who struggles to comprehend the advancement of women's rights, and more equality created through familial obligations, work and sexuality. For example, women and men could separate without any legal or social repercussions. He maintains the traditional gender separation of domestic labor roles and maintains women as primary caretakers of the home, however, he attributes highest of honors to motherhood and housekeeping, describing progressiveness as being rooted in the fact that women can thrive in these roles since the burden of anxieties over the future of their children is gone, making domesticity and femininity freeing and positive, rather than restrictive (Morris, 1890). Even though he tries to avoid anti-feminist stance, he has some questionable beliefs. Morris maintains that women are more fitted for the role of child-bearers and child-rearers, and that "it is a great pleasure to a clever woman to manage a house skillfully, and to do so that all house-mates about her look pleased and are grateful to her. And then you know everybody likes to be ordered about by a pretty woman: why, it is one of the pleasantest forms of flirtation." (Morris, 1890, p. 63). Morris's beliefs that women should still be the main focus in the domestic sphere appear to be a restraint that continues over from the previous, capitalist, society that the Narrator so despises (McLenaghan, 2017). Edward Bellamy¹⁸ nearly eliminated domestic labor via technology and communalization of cooking and laundry¹⁹, but he did maintain gendered division of labor, according to 19th century views of women's inferior biology, limiting the scope of work available to women, under the assumption that women physiology requires special accommodations (Bellamy, 1996, pp. 124-125). He advocated for women's financial free-

¹⁸ One notable aspect of Bellamy's vision is his proposal for a universal auxiliary language, intended to coexist with native tongues and thereby eliminate global linguistic barriers and facilitate simplified world communication.

¹⁹ Ruth Levitas (1995, p. 68) argues that his rationale for this treatment of domestic work is less a concern for the lives of women than a general insistence on productivity, efficiency, and the abolition of waste – the same grounds on which he objects to the capitalist system in general.

dom and equal access to education as their male counterparts, simultaneously insisting on sexual difference and economic equality. In answer to certain critiques to the utopian concept he described in *Looking Backward*, Bellamy further elaborated and modified some of its concepts in a sequel *Equality*, where he abolished gendered division of labor in public sphere. Being influenced by Bellamy's ideas in *Herland*, Charlotte Perkins Gilman advocated abolishment of domestic labor and kitchenless houses as the central themes of her writing, reflecting her awareness of the relationship between space design and the social processes within it, and yet, she herself opposed to men doing household work, maintaining the natural division of labor, retaining women's responsibility for home and childcare (Levitas, 1995).

Imagining a gender equal society is inherently utopian, but some writers took it a step further. Christine de Pizan's *The Book of the City of Ladies* (1405) imagined a women-only city, where influential historical women criticize the practice of writing out important women of historic and literary canon. As a literary subgenre, the feminist utopia offers critical historical and intertextual insights into evolving conceptions of power and relationality across difference²⁰.

On the other hand, architects and urban planners hardly considered the before mentioned issues, even though architecture reflects and advocates a certain value system which is perhaps a reflection of the political regime, investor and economic logic and/or cultural imperative(s). Many urban planning proposals originate in utopian visions—either explicitly, as with Ebenezer Howard, or symbolically, through ideals embedded in the discipline's foundational narratives. While expressed as physical designs, twentieth-century urban schemes function much

²⁰ Christine de Pizan's *The Book of the City of Ladies* is considered the first feminist utopia. Feminist utopias not only reconsidered gender roles in society and labor division, they considered colonial and imperial Eurocentric narratives, even reconsidering the definition of utopian literature itself (see authors like Pauline Hopkins and Rokeya Sakhawat Hossain, whose writing is a reaction to C. G. Gilman's *Herland*).

like literary utopias: as imagined futures and blueprints for change. Despite accepting the city as something given, these plans aim to transform it according to overarching themes such as socialism, authority, communism, automation, or affluence²¹ (Tod & Wheeler, 2016, p. 128).

It is evident that in the utopian narratives, social organization is inextricably linked to the spatial configurations that support it; the sociosphere cannot be analyzed independently of the toposphere. Turning to the realm of utopian ethosphere, we will explore how this interplay between spatial and social narratives generated distinct moral and ideological framework peculiarities.

4.0 Utopian Ethosphere – a Reflection of Toposphere and Sociosphere Interplay

This chapter aims to understand the boundaries within utopian ethosphere as a mediating layer between the toposphere (space) and the sociosphere (social structures), reflecting their dynamic interdependence. These conceptual boundaries that reflect values and ideals, can refer to the moral, ethical and ideological framework that define what is considered acceptable or just within an imagined perfect society. As Lynch states (1981, p. 57), utopian thinking displays some persistent flaws, such as disregard for the process of development and an exceedingly narrow and static set of values, that can be observed as a product of moral, ideological, social²², political, cultural and emotional²³ boundaries and the boundaries that stem from the human – nature relationship features.

²¹ Figures like Tony Garnier, Antonio Sant'Elia, Alexander and Leonid Vesnin, Taut, Le Corbusier, Paolo Soleri, and Yona Friedman, among others, exemplify this utopian impulse.

²² As social and political boundaries have been thoroughly analyzed in the preceding chapter, they will not be discussed further here. However, it is important to acknowledge that they remain fundamentally interwoven with the other forms of boundaries explored in this chapter.

²³ Cultural and emotional boundaries primarily involve the control of cultural narratives and the suppression of emotional expression. As these themes are more characteristic of the dystopian genre, they will not be the focus of analysis in this chapter.

Moral boundaries within the utopian literature are primarily concerned with establishing the ethical foundations of an ideal society. As such, the utopian canon frequently delineates virtuous behavior and prescribes punishments for those who transgress societal norms, including criminals and adulterers²⁴. These boundaries are directed inward, shaping the internal organization and moral order of a closed, self-contained community. However, in contrast to this internal moral rigor, the treatment of *Othered* external societies is often marked by a striking moral ambivalence. While utopian authors envision idealized societies - frequently at odds with the complexities of human nature - they paradoxically justify moral exceptions in the context of war. Many utopias permit the privileged society existing behind metaphorical or literal 'golden walls' to express disdain for those beyond their borders. Several authors identify overpopulation and the resulting demand for territorial expansion and resources as legitimate grounds for warfare, leading them to advocate for population control measures and limitations on urban growth. Despite their conceptual limitations, utopian texts generally uphold the principle of moderation²⁵, regulated by clearly defined boundaries, as a mechanism for maintaining societal equilibrium.

Jean Servier (2005, p. 301) observes that the inhabitants of a utopia derive from their privileged position a rationale for accepting the necessary sacrifices required to sustain a particular form of communal life - one that excludes individual freedom, freedom of conscience, and autonomous decision-making. He maintains that this religious tolerance and soothing difference of utopia denies its inhabitants any anxiety (Ibid., p. 280). In this context, ideological boundaries denote the underlying belief systems, the negotiation between individual and collective interests, and the society's (lack of) orientation toward pro-

²⁴ Both Plato and Thomas More condemned adultery; More even advocated death penalty for individuals who repeatedly commit the offense.

²⁵ Moderation is intended to eliminate worldly anxieties - such as the traps of social status, economic disparity, unemployment, and housing shortages - which inevitably lead to the collapse of internal order and the disintegration of societal integrity.

gress. Religious beliefs within the utopian canon vary widely, ranging from Catholic doctrines and the worship of lunar and solar deities to the complete abolition of religion in favor of scientific rationalism, the latter perspective underscoring the mutually exclusive division between religion and science. More (1901) advocated for freedom and tolerance of religious faith, with the notable exception of atheism—a stance that reflects the common apprehension among religious adherents toward those outside established dogma. On the other hand, Rober Owen, an anticlerical utopian socialist, believed that education was the main means to reformation of society, with the ultimate aim being the production of happiness, the only religion of man (Tod & Wheeler, 2016, p. 83). Utopian literature frequently addresses the issue of land ownership, often advocating for communal possession of land and shared resources. This approach emphasizes commonality, equality, and social cohesion by rejecting the accumulation of wealth through private property. Such ideals are further reflected in the promotion of uniform clothing among utopian citizens, symbolizing a sense of collective identity and belonging. These elements together underscore a commitment to collective interests over individual ones. As Lynch states (1981, p. 363), the utopian key values most often have to do with the group identity, the strengthening of social ties, and the support for the sense of community. While these may be the core values, there is also frequent emphasis on equity and justice, health, cleanliness, “balance”, order, the avoidance of waste, and a close relation with nature. This relationship with the natural world constitutes a significant part of the utopian ethosphere.

Between the 17th and 19th centuries, the utopian tradition underwent a period of relative decline, before re-emerging with renewed intensity in the 19th century. This revival coincided with a shift in focus: whereas earlier utopias often reflected imperialist ambitions through the conquest of foreign territories, later utopian visions redirected this impulse toward the conquest of nature. This transition marks the beginning of a conceptual division between labor and nature, reflecting

broader transformations brought about by industrialization and scientific progress. Most utopian writers have engaged with the question of soil or land in various contexts—whether in Renaissance visions of the ideal city, which controls enough surrounding land to ensure self-sufficiency, or in later industrial utopias, which take the idealization of technology so far as to sever the city from the ground entirely, allowing nature to recuperate from human presence and exploitation (as seen in architectural fantasies such as Archigram's *Plug-In City* or *Walking City*). On the other hand, Lynch (1981, p. 363) notes that these fantasies of high technology concern themselves with esthetic coherence, rich symbolism, and the expression of power, novelty, complexity, sophistication, or dynamic change. Productive efficiency is likely to be a goal, as well as high consumption, and perhaps such cognitive issues as conveying an understanding of man's relation to his technology, or to the universe. Dreamers may declare that they are creating a superorganism, the next stage in evolution, which is to be composed of a fusion of the human community and its habitat. However, the utopian literature at the same time remains saturated with retrofuturistic visions that draw on the static frameworks of the traditional city. These visions often rely on legal and moral coercion justified by appeals to cosmic harmony – a rhetorical strategy that ultimately conceals oppressive social structures beneath the appearance of universal order.

This dichotomy reveals the need to examine how utopian writers conceptualize the boundaries of human nature itself. As noted earlier, most utopian visions tend to privilege either space or society, often at the expense of the other. Spatially oriented utopias typically accept existing social structures, offering a reimaged spatial framework as a backdrop for organization and control. In contrast, socially oriented utopias frequently disregard or idealize human nature in order to construct a model of perfect social order. Charles Fourier was one of the few exceptions, who believed that these practices were just as much distortions of people's 'natural' and instinctive selves as were the practices of the

existing society. The new society should rather be based on a science of human relationships, and he believed that he had discovered that science in his “theory of passionnal attraction”²⁶, revealing his belief in people as inherently good and hardworking.

All of these reflections ultimately point to an understanding of utopian literature as political metaphor. Within these imagined worlds, ideal societies and citizens are constructed through idealized spatial frameworks and systems of governance, education, labor, and social organization that embody and promote particular values. These values, inscribed within the utopian ethos, often reveal the culture-specific heritage and ideological positioning of their authors. Consequently, utopias operate not only as speculative thought experiments, but also as meaningful articulations of human aspiration, with tangible influence on real-world political and social frameworks.

²⁶ He analyzed personality into different combinations and strengths of passions, in ascending and descending ‘series’. He invented ideal working and social groups in which the passions would be in equilibrium, for different passions were shown to have their main influence at different stages in people’s lives. A system of geometry, in which each passion had a characteristic shape, described the ‘harmonic’ inter-relationship of people and passions; and diagrams charts, plans, schedules and time-tables gave a precise description of daily life in the ideal community. Fourier’s ideal community, The Phalanx, would be placed into a new social palace, or phalanstery. At its center would be dining rooms, the exchange, meeting rooms, library, studies, a temple, a tower, a telegraph, coops for carrier pigeons, ceremonial chimes, an observatory and a winter courtyard. People were to work at a wide variety of jobs, and change jobs several times in each day. Each person would do a minimum amount of work and receive a basic wage, and there should be no moral or social pressure exerted to make people work. By making work attractive, Fourier hoped to liberate people from the work ethic as well as from the drudgery of work. The more difficult, uncomfortable or unrewarding the work, the higher was the wage paid for it. Fourier had little faith in the type of family in which he had been brought up. He replaces the family with a system of free love, with equality between the sexes, and with the Phalanx as a whole taking on the responsibilities for welfare and children. Fourier regarded the traditional household as a site of exile and oppression for women. He maintained that the advancement of gender roles was more likely to be achieved through their reconfiguration within communal structures than through the mere pursuit of sexual liberation (see: Fourier, 1901; Tod & Wheeler, 2016, pp. 90-91; Šoec, 1978).

5.0 Conclusion

At the core of separatist utopian narratives lies a paradox – while they claim to imagine a liberated, bettered society, they often rely on mechanisms of physical enclosure and social exclusion to define and preserve the ideal. Rather than transcending inherited divisions, utopian imaginaries are tethered to inherited structures, such as class division, slavery, and war. It was often easy to reimagine family structure, yet, nearly impossible to dismantle gendered division of labor. As a result of this selective reexamination of various lived narratives, utopias frequently take the form of projected separatist rigidities – homogeneity is privileged over heterogeneity, and isolation, stratification, and standardization are employed as tools of social engineering. Far from imagining multivalent, multicultural futures that transcend the boundaries of the idealized city, utopias are often enclosed, both literally and symbolically, paradoxically safeguarding a world that ostensibly renders war and conflict obsolete. Such features expose the deep cultural and historical imprints of their authors, many of whom envisioned ideal futures shaped by a past saturated with conflict, hierarchy, and control. Their imagined societies are shaped not only by hope but by fear of contamination, disorder, and the unpredictability of the *Other*. Hence, the utopian “outside” is rarely a space of encounter or exchange; it is a threat to be excluded.

Thus through the separatist interpretation, the utopian thought foregrounds the inherent role of boundaries in shaping human behavior and spatial organization. These imagined geographies reveal not only the difficulty of separating from the inherited socio-spatial paradigms but also the deep ambivalence about human nature itself - whether people are thought to be inherently virtuous or inherently susceptible to corruption.

Bibliography

1. Andreä, J. V. (1619). *Reipublicae Christianopolitanae descriptio*. Strasbourg: Argentorati.
2. Bellamy, E. (1996). *Looking Backward, 2000-1887*. New York: Vanguard Press.
3. Bošnjak, K. (2020). Uticaj uprostorenja liminalnog na fenomen granica u kontekstu idoluma eshatona abrahamskih religija. *Sophos*, 65-84.
4. Buckingham, J., Childs, G., & Bell, J. (1849). *Proposed model town of Victoria*. Retrieved from <https://nla.gov.au/nla.obj-133204279>
5. Cabet, E. (1848). *Voyage en Icarie*. Paris: Bureau du Populaire.
6. Campanella, T. (1929). *The City of the Sun*. Merchant Books.
7. Fourier, C. (1901). *Selections from the Works of Fourier*. London: S. Sonnenschein & co Limited.
8. Koolhaas, R., Zenghelis, E., & Vriesendorp, M. Z. (1972). Dostupno na <https://www.tehranprojects.com/Exodus-or-the-Voluntary-Prisoners-of-Architecture>
9. Levitas, R. (1995). 'Who Holds the Hose?' Domestic Labour in the Work of Bellamy, Gilman and Morris. *Utopian Studies*, 65-84.
10. Lynch, K. (1981). *A Theory of Good City Form*. London: Massachusetts Institute of Technology.
11. McLenaghan, K. (2017). Williams Morris's Feminism in News from Nowhere. *Making Nineteenth-Century Literary Environments English* 435, 1-8.
12. More, T. (1901). *Utopia*. (H. Morley, S. Duncombe, Eds., & G. Burnet, Trans.) London: Cassell & Company Editions.
13. Morris, W. (1890). *News from Nowhere or An Epoch of Rest, being some chapters from A Utopian Romance*. London: Commonweal.
14. Mumford, L. (1965). Utopia, the City and the Machine. *Daedalus*, 94(2), 271-292. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/20026910>
15. Mumford, L. (2008). *Povijest utopija*. Zagreb: Jesenski i Turk.
16. Plato. (1930). *The Republic*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

17. Servije, Ž. (2005). *Istorija utopije*. Beograd: Clio.
18. Šoe, F. (1978). *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Beograd: Građevinska knjiga.
19. Sułkowski, Ł. (2011). About utopias in management. *WSPÓŁCZESNE ZARZĄDZANIE/CONTEMPORARY MANAGEMENT QUARTERLY*, 23-33.
20. Tod, I., & Wheeler, M. (2016). *Utopia: An Illustrated History*. New York: Harmony Books.

Izvorni znanstveni članak /

UDK/UDC: 316.32

Original scientific article

316.77

Primljen/Received: 30. 10. 2025.

DOI: 10.46352/18403867.2025.113

Prihvaćen/Accepted: 4. 12. 2025.

Umreženi i intersekcionalni: Društveni pokreti u eri globalizacije i digitalnog aktivizma¹

Almina Selimbašić

Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet

Jelena Gaković

Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet

Abstract

Rad istražuje perspektive djelovanja savremenih društvenih pokreta u doba globalizacije, s naglaskom na oblike njihovog organiziranja i djelovanja u umreženom društvu. Teorijski se primarno oslanja na Castellsovu teoriju umreženih društvenih pokreta. Cilj rada je istaknuti značaj koncepata umreženosti i intersekcionalnosti, kako u fizičkom prostoru, tako i u online okruženjima. Kroz pregled postojeće teorije u oblasti i analizu konkretnih primjera, rad propituje načine prilagodbe društvenih pokreta promjenjivim uvjetima savremenog svijeta, kao i njihove strategije otpora i solidarnosti danas. Istraživanje pokazuje kako su intersekcionalne mreže i digitalni alati ključne dimenzije u održivom djelovanju pokreta i povezivanju različitih identiteta, borbi i društvenih sfera.

Ključne riječi: društveni pokreti, aktivizam, globalizacija, digitalni aktivizam, intersekcionalnost, umrežena društva

Networked and Intersectional: Social Movements in the Era of Globalization and Digital Activism

The article explores the ways in which contemporary social movements operate in the era of globalization, with an emphasis on their forms of organization and

¹ Tekst predstavlja revidiranu i proširenu verziju dijela izvornog istraživanja iz završnog rada, koji je odbranjen u septembru 2025. godine na Univerzitetu u Sarajevu–Filozofskom fakultetu.

action within a networked society. Theoretically, our research primarily relies on Castells' theory of networked social movements. The aim of the article is to highlight the significance of the concepts of networked structures and intersectionality, both in physical spaces and online environments. Through an analysis of relevant existing theory in the domain and analysis of illustrative examples, the article explores how social movements adapt to changing social conditions of contemporary world and develop their strategies of resistance and solidarity. In conclusion, the article demonstrates that intersectional networks and digital tools are crucial for the sustainable functioning of movements and for connecting diverse identities, struggles, and social spheres.

Keywords: social movements, activism, globalization, digital activism, intersectionality, network society

1.0 Uvod

U sociološkim rječnicima i enciklopedijskim izvorima pojam “društveni pokret” definira se na nekoliko načina, a u najširem smislu može obuhvatati različite oblike grupnog, odnosno, kolektivnog djelovanja usmjerenog na postizanje društvene promjene. U dostupnim izvorima, društveni pokret se opisuje prvo kao “oblik kolektivne akcije usmjeren na društvenu reorganizaciju” (Abercrombie, et al., 2008), a zatim i kao “kolektivna, javna, dobrovoljna, masovna, manje ili više spontana akcija ljudi koja izrasta iz nezadovoljenih potreba, izražava određene sukobe interesa, pokreće rješavanje značajnih društvenih pitanja i stremi manjim ili većim društvenim promjenama.” (Prpić, et al., 1990)

“Tokom posljednjih decenija, društveni pokreti su se pojavili kao uobičajena i centralna obilježja političkog pejzaža širom svijeta” (Rogeband i Klandermans, 2017, 1). Pri tome, pokreti nisu ograničeni na jedinstven modus djelovanja, već se izražavaju kroz raznolike oblike i prostore angažmana (Touraine, 1983, Castells, 2018). Njihove prakse uključuju djelovanje u hibridnom javnom prostoru, institucionalnim okvirima te na digitalnim platformama (Melucci, 1994, Castells, 2018). Više nego ikada prije, društveni pokreti ne usmjeravaju svoje djelovanje isključivo na lokalna pitanja. Njihove borbe često obuhvataju šira pitanja od regionalnog i međunarodnog značaja, povezujući specifične lokalne probleme sa složenim političkim, ekonomskim i društvenim kontekstima na višim razinama. Izazov je precizno odrediti gdje jedan društveni pokret započinje i gdje se završava, odnosno postaviti jasne granice njegovog djelovanja. Time se ne samo ukazuje na međupovezanost različitih razina društvene stvarnosti, već i proširuje prostor za zajedničku solidarnost i kolektivnu akciju. Društvena misao i teorija ne mogu zanemariti značaj društvenih pokreta u oblikovanju društvenih promjena. Kukić (2004) ističe da ne postoji sumnja da živimo u vremenima sve naglašenije uloge i uticaja društvenih pokreta. U tom smislu, društveni pokreti bude interesovanje različitim disciplinama. Središnje

mjesto proučavanja društvenih pokreta pripada sociološkoj misli. Dvije su ključne sociološke paradigme analize društvenih pokreta (Pavlović, 2006; Popov-Momčinović, 2013): prva, koju možemo označiti kao sociologiju poretka, usmjerena je na analizu stabilnosti, institucija i društvene reprodukcije te je dominantna u klasičnoj sociološkoj misli, dok se druga, sociologija društvenih pokreta, fokusira na društvenu dinamiku, sukobe i transformaciju. Drugi pristup, koji se razvija u drugoj polovini 20. stoljeća, zastupaju autori poput Tillyja (1978), Tourainea (1983) i Meluccija (1989) i koji društvene pokrete posmatra kao izraz kolektivnih napora za društvenu promjenu. Pionir teorije novih društvenih pokreta, Alain Touraine (1983), ističe da proučavanje društvenih pokreta ne čini izdvojenu oblast sociologije, naprotiv, sociologija društvenih pokreta predstavlja "zastavu na čelu cjelokupne sociologije" (Touraine, 1983, 76). Time naglašava kako se razumijevanje savremenog društva ne može odvojiti od razumijevanja njegovih pokreta i sukoba. Ova dvostruka perspektiva pruža temelj za razumijevanje kako se društveni pokreti pozicioniraju unutar sociološke teorije – bilo kao anomalije i prijetnje poretku (Merton, 1938, Parsons, 1951), bilo kao legitimni akteri društvene promjene (Tilly, 1978, 2004, Touraine, 1983, Castells, 2009, 2018). Ovaj rad se teorijski prvenstveno oslanja na sociološku paradigmu koja polazi od pretpostavke društvene promjene, dinamike i konflikta kao temeljnih obilježja društva, uz prihvatanje dvostruke prirode društvenih pokreta u okviru sociološke misli: s jedne strane kao temeljno teorijsko uporište za razumijevanje društvenih procesa, a s druge, kao specifično područje analize sa svojim teorijama, metodama i istraživačkim fokusom (Touraine, 1983).

Prihvatajući metodološki pluralizam u istraživanju društvenih pokreta (Della Porta, Keating, 2008; Della Porta, 2014) članak se temelji na kombinaciji teorijske analize i pregleda relevantnih studija slučaja. Sadržaj rada raspoređen je u pet tematskih poglavlja. Nakon uvodnih postavki, definicije i objašnjenja istraživačkog problema, drugo poglavlje predstavlja prirodu umreženog otpora uz moduse mobilizacije

društvenih pokreta. Treći dio rada posvećen je mapiranju različitih mjesta umreženog otpora uz reference na konkretne događaje, dok četvrti dio rada pruža sistematski pregled karakteristika, ciljeva i sredstava umreženih društvenih pokreta uz reprezentativne i realizirane akcije. Peto poglavlje posvećeno je digitalnom aktivizmu kao neizostavnom modalitetu društvenog djelovanja unutar društvene strukture u digitalnom dobu, a šesto poglavlje u prvi plan stavlja upravo analizu interseksionalnosti društvenih pokreta kao neizostavan aspekt današnjih kolektivnih akcija. Sve navedeno omogućava formuliranje zaključaka koji doprinose potpunijem razumijevanju najvažnijih karakteristika savremenih društvenih pokreta postavljajući smjernice za daljnja istraživanja.

2.0 Umreženi otpor društvenih pokreta: Perspektive mrežne mobilizacije

U knjizi “Mreže revolta i nade: Društveni pokreti u doba nade” Castells (2018) pristupa razmatranju društvenih pokreta u kontekstu onoga što određuje kao umreženo društvo. Kao osnovu razumijevanja istih, Castells navodi vlastitu teoriju moći komunikacije, koja u kontekstu umreženog društva postaje relevantna više nego ikad. Na tragu navedenog, Castells ističe da “društveni pokreti nastaju putem prenošenja poruka bijesa i nade. Specifična struktura komunikacije u određenom društvu u velikoj mjeri oblikuje društvene pokrete” (Castells, 2009, 301). Subjekat vršenja kontrole komunikacije, posjeduje i društvenu moć (Castells, 2009), a subjekat moći kreira društvene institucije u skladu s vlastitim usmjerenjima (Castells, 2018). Pored koncepta komunikacije, za shvatanje umreženih društvenih pokreta nezaobilazan je koncept javne sfere. Društveni pokreti nastaju, djeluju i opstaju u javnom prostoru te je javni prostor “prostor društvene, smislene interakcije gdje se ideje i vrijednosti oblikuju, prenose, podržavaju i osporavaju; prostor koji na kraju postaje poligon za djelovanje i reakciju” (Castells, 2009, 301). Međutim, “u našem društvu, javni prostor društvenih pokreta

izgrađen je kao hibridni prostor između društvenih mreža na internetu i okupiranog gradskog prostora [...]” (Castells, 2018, 29). Nastanak umreženih društvenih pokreta (u daljem tekstu: udp) Castells (2018) vezuje, s jedne strane, za online društvene mreže kao prostore u velikoj mjeri oslobođene režimskog i korporativnog nadzora i kontrole. S druge strane, umreženi društveni pokreti nastaju u procesu online međusobnog povezivanja različitih pojedinaca/ki na osnovu zajedničkog iskustva patnje, bijesa, nadanja kao i pravaca mogućih djelovanja. Na tragu budućih djelovanja, umreženi društveni pokreti u određenom trenutku šire granice svog djelovanja, prelazeći iz online prostora u stvarni javni prostor. S obzirom da je institucionalni javni prostor, društvenim pokretima najčešće nedostupan, oni se usmjeravaju na različite urbane prostore i “simbolična zdanja” (Castells, 2018). Značaj prelaska iz virtualnih prostora u one realne, Castells (2018) objašnjava putem tri faktora. Realni prostor ostvaruje ključnu ulogu u procesu formiranja zajednice. Iako virtualno djelovanje dovodi do rađanja zajednice, spajanje s realnim prostorom omogućava njezino priznavanje i vidljivost u stvarnom svijetu. Smisao okupiranih javnih prostora leži u njihovoj simboličkoj moći, koja proističe iz zauzimanja prostora koji u određenom kontekstu posjeduje opšti društveni značaj. Primjer toga je trg Tahrir u Egiptu, gdje je tokom Arapskog proljeća fizičko prisustvo demonstranata/kinja učvrstilo vidljivost i legitimitet njihovog otpora. Konačno, okupiranjem određenog prostora, društveni pokreti uspostavljaju prostore koji im omogućavaju javno predstavljanje i artikulaciju svojih ciljeva. Društvene pokrete umreženog društva Castells (2018) određuje kao pokrete za koje navodi da će “u krajnjoj instanci i kreirati društva u 21. stoljeću svojim angažovanjem u opozicionom delovanju, poteklom iz bazičnih protivrečnosti našeg sveta” (Ibid, 23). U analizi umreženih društvenih pokreta, Castells (2018) se poziva na Touraineovu tradiciju novih društvenih pokreta koristeći trojstvo: identitet, protivnik i cilj, pri čemu njihove osnovne karakteristike određuje kao ignorisanje političkih partija, nepovjerenje u medije, protivljenje vodstvu i svakoj formalnoj

organizaciji, te oslanjanje na internet i lokalne skupštine za kolektivno razmatranje i odlučivanje. Udaljavanje od formalne organizacije i birokratskih principa te djelovanja u okviru političkih partija predstavljaju zajedničke crte novih i umreženih društvenih pokreta. U raspravi o udp Castells (2018) izričito navodi da isti nisu ograničeni na određeni društveni kontekst. Oni se javljaju u “različitim kontekstima, različitim kulturama, institucionalnim okruženjima, različitim nivoima razvoja i ekonomskim i političkim uvjetima” (Castells, 2018, 191). Upravo se na primjerima koje Castells (2018) navodi kao svojevrsne modele udp-a uočava njihova nevezanost kontekstom, kulturom ili ekonomijom. Od Tunisa i Egipta do Islanda, preko Čilea i Brazila do pokreta u Sjedinjenim Američkim Državama pokreti sadrže ono što njihov bitak određuje kao umrežene društvene pokrete. Uprkos šarenilu konteksta, u svim primjerima javlja se postojanost dva faktora: kriza legitimiteta političkog sistema kao i autonomni komunikacioni kapacitet umreženih društvenih pokreta (Castells, 2018). Na tragu rečenog, a na osnovu primjera realnih društvenih pokreta, Castells izvodi analizu pojedinačnih umreženih društvenih pokreta.

3.0 Castellsovi umreženi otpori: Lekcije iz Tunisa, Egipta, Islanda i SAD-a

Tuniska revolucija 2011. godine, pokrenuta samospaljivanjem Muhameda Buazizija, ostvarivala se u hibridnom javnom prostoru: komunikacijom na društvenim mrežama i zauzimanjem gradskog prostora (Kaboub, 2013; Castells, 2018). Mreže su uspostavljane na različite načine i u mnoštvu oblika: “protest se rodio iz povezanosti između društvenih mreža na internetu i društvenih mreža u ljudskim životima. Preduvjet za pobune bilo je postojanje internet kulture, koju čine blogeri/ke, društvene mreže i sajberaktivizam” (Castells, 2018, 41). Ista logika praćena je i u Islandskoj pobuni ‘kuhinjskim priborom’ (Ibid.) te takva umreženost pokreta u mnogobrojnim oblicima predstavlja osnovnu

karakteristiku umreženih društvenih pokreta. Umrežena forma je, prema Castellsu (2018) ‘multimodalna’. Društvene mreže predstavljaju širok pojam koji obuhvata online, ali i offline prostore, kao i trenutne i ranije društvene mreže. Mreže se uspostavljaju u okviru jednog pokreta, ali i između različitih pokreta na lokalnoj, regionalnoj, globalnoj razini. Mreže se uspostavljaju između različitih aspekata društva, između različitih pojedinaca i pojedinki.

Prema Castellsu (2018) umreženi društveni pokreti su zapravo “mreže mreža”. U slučaju Egipta, kombinacija internet mreže, mobilne mreže, društvenih mreža, uličnih protesta, zauzimanja javnih trgova i okupljanja oko džamija dovela je do “spontane multimodalne mreže” a koja je dovela do Egipatske revolucije iz 2011. godine. Egipatski trg Tahrir i njegova okupacija nas dovodi do naredne karakteristike udp-a – to su pokreti okupiranja gradskog prostora. Iako uobičajeno nastaju u online prostoru, njihov cilj je okupacija realnog urbanog prostora. Na taj način uvijek postoji spona između online virtuelnih i realnih gradskih područja. Na tom tragu, Castells govori o pobuni u Tunisu iz 2011. godine gdje je komunikacija na različitim društvenim mrežama (koja ja postajala sve dostupnija stanovništvu Tunisa) i okupiranje javnog prostora stvorilo “hibridni javni prostor” (Ibid, 38). Castells navodi da ista logika prati i Islandsku pobunu iz 2009. godine. Ipak, već spomenuta okupacija trga Tahrir i tamo uspostavljena solidarnost postala je uzor za mnoge pokrete okupiranja (Castells, 2018). Umreženi društveni pokreti zahtijevaju i ostvaruju autonomiju. Prostor autonomije je nova prostorna forma umreženih društvenih pokreta. Umreženi društveni pokreti podrazumijevaju kako autonomiju na internetu, tako i stvaranje autonomnih realnih prostora, čije je granice teško utvrditi.

4.0 Globalnost i ostale karakteristike umreženih društvenih pokreta

Castells (2018) naznačava da iako umreženi društveni pokreti nastaju u određenim kontekstima i geografskim odrednicama, oni su po

mnogo čemu i globalni. U djelovanju, oni iskazuju istovremenost lokalnog i globalnog. Njihova globalnost proizlazi iz neprekidne povezanosti s ostatkom svijeta primanjem i slanjem inspiracija i iskustva djelovanja u datom kontekstu. Radi se o borbi protiv lokalnih problema kroz njihovo globalno prepoznavanje. Davis (2016) piše da su palestinski/e aktivisti/kinje za vrijeme Ferguson protesta u SAD-u na društvenim mrežama i televiziji uočili korištenje istog suzavca koji je korišten protiv njih u okupiranoj Palestini. Na osnovu uočenog palestinski/e aktivisti/kinje su 'tvitali' savjete demonstrantima/cama Ferguson protesta o adekvatnoj zaštiti protiv istog (Davis, 2016). Djelujući na raskoraku lokalno-globalno, umreženi društveni pokreti iskušavaju bezvremeno vrijeme. U svom djelu "Moć komunikacije" Castells (2002) pravi razliku između tri vrste vremena: satno vrijeme, bezvremeno vrijeme, te glacijalno vrijeme. Vlastito vrijeme nije odrednica samo umreženih društvenih pokreta, nego i onih ranijih, novih ali i klasičnih. Castells (2002) naznačava da je pokret za zaštitu okoliša vjerojatno najvažniji akter u projiciranju novoga, revolucionarnog odnosa prema vremenu, te mu pripisuje djelovanje po glacijalnom vremenu: "alternativni pristup vremenu koji zahtijeva da društvene institucije prihvate sporu evoluciju naše vrste u njezinu okolišu, a da se ne vidi kraj našega kozmološkog bića sve dok se svemir nastavlja širiti od trenutka/mjesta svojega zajednog početka" (Ibid, 133). Glacijalno vrijeme iskustveno je utvrđeno. U okviru pokreta "Okupiraj Wallstreet", Castells navodi izjave nekih od učesnika/ca da su u pogledu vremenske dimenzije imali osjećaj 'vječnosti' (Ibid, 152). Takav osjećaj je rezultirao prekidom svakodnevnih rutina, i odnosio se na iščekivanje promjena koje nisu vremenski određene što predstavlja izlazak iz okvira klasičnog satnog vremena, karakterističnog industrijalizmu, kapitalizmu i etatizmu (Castells, 2002). Time se umreženi društveni pokreti udaljavaju od principa trenutnih promjena. Naredna karakteristika umreženih društvenih pokreta jeste njihova spontanost, često pokrenuta neočekivanim događajem koji postaje ono što Castells određuje kao 'iskru ogorčenosti'. Iako dugotrajno nezadovoljstvo tinja, pokret

obično nastaje tek kad se dogodi konkretan incident koji usmjeri pažnju javnosti i mobilizira ljude. Okidač umreženih društvenih pokreta biva ona kap koja preliva čašu, ona kap koja dotadašnje teške životne uvjete čini potpuno neprihvatljivim i nepodnošljivim. Hessel (2011) na sličan način govori da je bijes ono što pokreće pokrete, a bijes proizilazi iz niza mogućih scenarija. Iskra ogorčenosti studentskih pokreta u Srbiji biva pad nadstrešnice na željezničkoj stanici u Novom Sadu ili samospaljivanje Mohameda Bouazizija 2010. godine u Tunisu koje je pokrenulo val protesta. Upravo kada 'iskra ogorčenosti' jednom zapali društveno nezadovoljstvo, ne ostaje izolirana. Nošena je potencijalom da se vrlo brzo proširi, a moglo bi se reći da su umreženi društveni pokreti, uvjetno rečeno, zarazni (Castells, 2018). Baš poput vatre, koja se nakon jedne iskre širi gdje god naiđe na 'gorivo', u ovom slučaju na postojeće frustracije, solidarnost i digitalne mreže, umreženi društveni pokreti imaju tendenciju širenja munjevitom brzinom. Castells (2018) ističe širenje pokreta s jednog mjesta na drugo, prenošenje pokreta iz jedne države u drugu, iz jedne institucije na drugu. Zaraznost umreženih društvenih pokreta znači da vrlo lako postajemo dio istih, bez obzira na geografski/kulturološki kontekst. U imaginarnoj zajednici lokalni/e građani/ke mogu osjetiti nezadovoljstvo zbog korupcije ili nejednakog pristupa obrazovanju. Takvo nezadovoljstvo, inicijalno lokalno i ograničeno na jednu zajednicu, može se zahvaljujući digitalnim mrežama proširiti na druge regije i države, inspirisati slične mobilizacije. Castells navodi da se prelazak s revolta na nadu ostvaruje deliberacijom u prostoru autonomije. Na tom tragu, kada govorimo o umreženim društvenim pokretima pretežno govorimo o neliderskim pokretima. Razlog takve prirode, prema Castellsu, leži u u nepovjerenju aktera/ki društvenih pokreta u delegiranje moći proizašlo iz iskustva. Osnovni organizacioni princip udp-a je, prema tome, samoupravljanje učesnika/ca pokreta. Kao jedan od primjera neliderske prirode Castells (2018) navodi španski pokret 'Los Indignados' i djelovanje generalnih skupština bez pojedinaca/ki koji bi preuzeli vodeće pozicije. Neliderski karakter određuje i pokret

‘Okupiraj Wallstreet’, gdje Castells ističe nepostojanje tradicionalnog, harizmatškog ili racionalnog vođe. Umjesto oslanjanja na vođe, umreženi pokreti u prvi plan stavljaju koncept zajedništva. Castells ističe da zajedništvo nije sinonim zajednice jer je “zajednica cilj koji treba postići, ali je zajedništvo polazna tačka i izvor osnaživanja” (Ibid, 206). Put kojim se zajedništvo uspostavlja jesu “horizontalne i multimodalne mreže” (Ibid.). Castells naznačava da društvene mreže obuhvataju mreže u realnom prostoru i vremenu, jednako kao i online mreže u cyber prostoru. Mreže obuhvataju pojedince/ke, ali i međusobno preplitanje s drugim mrežama tih pojedinaca/ki. Na taj način mreže se javljaju u velikom broju formi. S druge strane, mreže društvenih pokreta su bezliiderske mreže. Stalno preispitivanje pokreta i pojedinaca/ki između sebe rezultira autorefektivnošću pokreta. Autorefleksija se ostvaruje deliberacijom, kako navodi Castells, u skupštinama, forumima na internetu, blogovima, grupnim diskusijama. Kada govorimo o umreženim društvenim pokretima, uglavnom, govorimo o nenasilnim pokretima koji se zasnivaju na građanskoj neposlušnosti. Osnovna metoda djelovanja udp-a jesu remetilačke taktike, kojima pokreti vrše pritisak na političku vlast, ali i na poslovne organizacije. Upravo zbog naglaska na zajedništvu, otvorenosti i horizontalnoj organizaciji, umreženi društveni pokreti često ne djeluju na osnovu jasno definiranog i unaprijed utvrđenog programa. Oni raspolažu spektrom građanskih zahtjeva. Kako navodi Castells, neprogramska priroda predstavlja i njihovu snagu i slabost. Snaga se ugleda u činjenici kumulacije zahtjeva i obraćanja širokim masama. S druge strane, na osnovu nepostojanja jednog zadatka, njihovo političko djelovanje je otežano. Castells (2018) postavlja pitanje šta je želio postići španski pokret ‘Los Indignados’, s obzirom da pokret nije imao program ni formalnu organizaciju. Iako je pokret nastao kao borba protiv finansijske krize, radi se o spektru zahtjeva koji su tokom određenih vremenskih perioda usvajani na generalnim skupštinama. Postojala je “jasna kritika kapitalizma kao takvog” te se u tom smislu kretalo od shvatanja da se ne radi o krizi, nego o sistemu (Castells, 2018,

115). Masovnost zahtjeva je postojala i u slučaju američkog pokreta 'Okupiraj Wallstreet' gdje je, kako navodi Castells (2018), pokret zahtijevao sve ili ništa te s obzirom na "masovni karakter pokreta, svako okupiranje javnog prostora imalo je svoju lokalnu i regionalnu specifičnost: svako je iznosio nepravde koje je sam doživio i definisao vlastite ciljeve" (Ibid, 165). Tako su se zahtjevi odnosili, ali se nisu ograničavali na: kontrolu finansijskih špekulacija, rješavanje stambene krize, kontrolisanje valutnih manipulacija, protivljenje autorsorovanju radnih mjesta, odbranu prava na kolektivno pregovaranje i sindikalno udruživanje, smanjivanje nejednakosti u platama, reforme poreskog sistema, reforme u području vojnoindustrijskog sektora, reformu zatvorskog sistema, reformu zdravstva, borbu protiv rasizma, seksizma i ksenofobije, poboljšanje uvjeta uzimanja studentskih kredita, kritiku vertikalnog autoriteta i ličnog liderstva, odbranu slobode na internetu, zaštitu prava životinja i drugih (Castells, 2018, 166). Njihova krajnja svrha nije ostvarivanje jednog programa i ispunjenje određenih nabrojanih zahtjeva već promjena vrijednosti društva. "Cilj je transformacija, a ne osvajanje države" (Ibid, 218). Za razliku od Puhovskog (1985) koji kao osnovnu karakteristiku novih društvenih pokreta ističe apolitičnost, Castells (2018) naznačava postojanje fundamentalne političke prirode umreženih društvenih pokreta. O politici umreženih društvenih pokreta Castells govori kao o novoj politici koja za cilj ima "transformaciju, a ne osvajanje vlasti" (Ibid, 218). Možda se upravo u razlikovanju politika krije odgovor o (a) političnosti udp-a. Na primjeru španskog pokreta 'Los Indignados' Castells (2018) ističe postojanje dviju različitih vrsta politika: politika u pokretu i stara politika institucija. Na pitanje šta je uzrokovalo umrežene društvene pokrete Castells ne odgovara jednoznačno. Na tragu izloženog, moguće je razlikovati više slojeva analize uzroka nastanka umreženih društvenih pokreta. Općeniti uzroci društvenih pokreta jesu nepravde koje postoje u svim društvima i koje se javljaju u različitim oblicima. U dubljijoj analizi, uzroci umreženih društvenih pokreta se nalaze u "cinizmu i aroganciji onih na vlasti u finansijskom, političkom ili

kulturnom smislu” (Castells, 2018, 22). Dva krucijalna faktora, prema Castellsu (2018) leže u osnovi umreženih društvenih pokreta. U većini njih radi se o krizi legitimiteta političkog sistema. Drugi faktor je pronalazak i stvaranje “autonomnog komunikacionog kapaciteta” (Castells, 2018) koji omogućava spajanje pripadnika/ca pokreta, prvenstveno u online, digitalnom prostoru. Djelovanje u digitalnom, online prostoru je predmet rasprava o njihovom značaju, uprkos činjenici da su digitalni mediji i mreže imali uzročnu ulogu u ‘Arapskom proljeću’ ili da predstavljaju mjesto rođenja i širenja pokreta ‘Okupiraj Wallstreet’ (Castells, 2018).

5.0 Simbioza realnog i virtualnog prostora:

Horizonti digitalnog aktivizma

Politička akcija predstavlja poduhvat urađen s ciljem uticaja na vladu, odnosno subjekta donosioca odluka (George i Leidner, 2018). Modus operandi određuje poduhvat u pitanju kao tradicionalnu političku akciju koja obuhvata konvencionalne načine uticaja na vlast kao što je glasanje odnosno glasačka apstinencija, finansiranje kandidata/kinja, učestvovanje u kampanji ali i protesti/marševi (George i Leidner, 2018). Razvojem informacionih tehnologija modificira se modus operandi političke akcije, uz opstanak tradicionalnih načina iskazivanja političke volje. Tradicionalni aktivizam biva pojačan digitalnim aktivizmom.

“Nikada nije bilo tako lako promijeniti svijet; užasan svijet, pun netrpeljivosti, društvene nepravde, bankara, Starbucksa i nesvjesnih političara. Sve što treba da uradiš jeste da sjedneš za računar, duboko udahneš i pritisneš taster. Abrakadabra: odjednom su političari malo manje nesvjesni. A ti, sa svojim osjećajem za pristojnost i ispravnost, osjećaš se osnaženo” (Dennis, 2015, 25).

George i Leidner (2018) digitalni aktivizam određuju kao “prisvajanje informacionih sistema u svrhu provođenja političke akcije” (2300). Širok spektar mogućnosti primjene informacionih sistema rezultira ne-

moгуćnošću jednoznačnog sagledavanja digitalnog aktivizma. George i Leidner (2018) određuju kategorije u koje se radnje političke akcije digitalnog aktivizma mogu svrstati: kliktivizam, izražavanje mišljenja, finansijska podrška, politički konzumerizam, zagarantovani odgovor, podatkovni aktivizam, otkrivanje informacija, haktivizam. "Kliktivizam" predstavlja najjednostavniji oblik digitalnog aktivizma i njegove klasične forme jesu operacije koje se izvršavaju 'klikom' na opcije kao što su 'like', 'follow', 'share' i slično (George i Leidner, 2018). Prednost kliktivizma se nalazi u brzini i lakoj dostupnosti. Iako George i Leidner (2018) naznačavaju da su karakteristike kliktivizma impersonalne i neobavezujuće te da imaju malog uticaja na organizaciju ili politiku, potencijal kliktivizma je veliki. 'Like' ne predstavlja naivno djelovanje kako se na prvi pogled čini. Turska sociologinja Zeynep Tufekci na svom Twitter nalogu ističe: "Ovi simbolični, epistemički činovi na internetu - koje često omalovažavaju kao 'lijeni aktivizam' (slacktivism) - možda su među najvažnijim efektima interneta"². Primjeri značaja društvenih mreža protežu se od 'Arapskog proljeća' iz 2010. godine do pokreta 'OccupyWallStreet' iz 2011. godine, španskog protesta 'Okruži Kongres' iz 2012. godine, pa do turskih aktivista/kinja na protestima na trgu Taksim 2013. godine, koji su ispisivali grafite s porukom: "Revolucija neće biti prikazana na televiziji, bit će tvitana" (Castells, 2018). Veliki broj praćenja profila ili 'lajkanje' nečije objave daje veći virtuelni 'javni' prostor datom profilu (Instagram, Facebook ili neki drugi), odnosno njegovom vlasniku/ci. Na taj način poruke koje se prenose s takvog profila, kao i sam profil, dolaze do većeg broj ljudi. O značaju kliktivizma govore i akcije onih protiv kojih su takve političke akcije usmjerene i koje se u najvećem broju slučajeva svode na 'gašenje' profila/objave koji se istaknuo u digitalnom javnom prostoru. Naravno, takve akcije postoje nad profilima čija se politička akcija smatra neprihvatljivom. Izražavanje mišljenja, kao drugi vid digitalnog aktivizma, prema Georgeu i

² Objava dostupna na: <https://x.com/zeynep/status/430093891300524032>. (pristup, 5. juni 2025. godine)

Leidneru (2018) podrazumijeva izražavanje stajališta u digitalnom prostoru u formi emaila, online peticije, web istraživanja (Ibid.). Uticaj ovakvog djelovanja, George i Leidner (2018) određuju u rasponu od malog do srednjeg, pri čemu je glavni nedostatak što navedeni vid digitalnog aktivizma ne prisiljava na djelovanje. Prelazeći sa spektaktorskih aktivnosti (Milbrath, 1965) u koje George i Leidner (2018) svrstavaju klikativizam i izražavanje stavova, dolazimo do tranzicionalnih aktivnosti koje imaju veći stepen uticaja: finansiranje, politički konzumerizam i zagarantovani odgovor (George i Leidner, 2018). Finansiranje, kao i u tradicionalnoj političkoj akciji, podrazumijeva finansiranje, ali koje se odvija digitalnim sredstvima, dok politički konzumerizam predstavlja kupovne navike koje se poklapaju s političkim stanovištima (George i Leidner, 2018). U vezi s političkim konzumerizmom, Gaković (2022, 51) ističe da “novi društveni pokreti utiču i na formiranje alternativnih životnih stilova čije omasovljenje može imati dugoročne pozitivne efekte” ukazujući da:

“Politički aspekti potrošnje uključuju i aktivističke odgovore i domišljate kontrastrategije koje se aktualiziraju širom svijeta bilo u liku osviještenih kupaca koji svoje preferencije izražavaju prema etičkim kriterijima, odbijaju kupovinu određenih proizvoda ili zagovaraju minimalistički životni stil u kojem se kupovina ravna prema neiznuđenim potrebama i željama” (Gaković, 2022, 43).

Sljedeća kategorija političke akcije je takozvani ‘zagarantovani odgovor’ koji predstavlja praksu koja se ogleda u dužnosti davanja odgovora institucije, ukoliko je građansko pitanje podržano od određenog broja građana/ki (George i Leidner, 2018). Postojanje različitih formi djelovanja u online prostoru dovodi do toga da se digitalni aktivizam rijetko pojavljuje u jedinstvenom obliku, ali se različite forme djelovanja često međusobno preklapaju i nadopunjuju, čime se širi prostor djelovanja i utjecaja. Ovakva višeslojnost može se jasno vidjeti na primjeru BDS pokreta (Bojkotuj, Deinvestiraj i Sankcioniši) i povezane Boycat aplikacije.

BDS (Boycott, Divestment, Sanctions) pokret koristi digitalne alate u više dimenzija: blogove i informativne web-stranice za edukaciju o pravima Palestinaca/ki, društvene mreže za mobilizaciju i širenje poruka, online peticije koje apeliraju na političke i tržišne promjene, kampanje etičkog konzumerizma usmjerene na promjenu navika potrošača³. S druge strane, Boycat⁴ je digitalna aplikacija koja omogućava skeniranje bar-koda proizvoda kako bi se provjerilo podržava li određena kompanija politiku protiv koje se BDS залаže. Uz to, aplikacija nudi popis etičkih alternativa i omogućava uključivanje u kampanje fokusirane na konkretne proizvode ili kompanije.

U raspravama o digitalnom aktivizmu često se zanemaruju neformalni, svakodnevni razgovori koji se odvijaju putem različitih aplikacija za razmjenu poruka, kao što su WhatsApp, Signal, Telegram i druge. Iako nevidljivi u javnom prostoru, upravo ti razgovori igraju ključnu ulogu u uspostavljanju mreža, razmjeni iskustava, koordinaciji djelovanja i stvaranju osjećaja zajedništva među akterima/kama pokreta. Važno je da se takvi razgovori često odvijaju na globalnom nivou, povezujući aktiviste/kinje iz različitih zemalja i konteksta, što omogućava cirkulaciju ideja, strategija i solidarnosti preko granica. Zatvorene digitalne grupe pružaju osjećaj sigurnijeg prostora u kojem učesnici/ce mogu slobodnije izražavati stavove, razmjenjivati informacije i planirati akcije bez izravne izloženosti javnosti ili represivnim strukturama. U tom smislu, svakodnevni digitalni razgovori ne ostaju samo u sferi komunikacije – oni često predstavljaju prvi korak ka konkretnim akcijama u fizičkom prostoru. Ideje koje nastaju u sigurnim, neformalnim online okruženjima mogu vrlo brzo prerasti u kolektivno djelovanje na terenu.

³ Službena web stranica BDS pokreta: <https://bdsmovement.net/news/black-friday-don%E2%80%99t-buy-genocide>.

⁴ Službena web stranica Boycat: <https://www.boycat.io/>.

6.0 Umreženi društveni pokreti kroz prizmu interseksionalnosti

Promišljanje društvenih pokreta sve se češće zasniva na interseksionalnom principu. Rosenblum (2014, prema McCann, 2023, 268) navodi riječi Tyreea Scotta: "Mnogo niske plate i iskorištavanje jednih će povući naniže plate i uvjete rada drugih... Svaki napredak jednih vezan je za napredak drugih (...) Ne može biti odvojenog mira." S druge strane, Stefan Hessel u manifestu "Pobunite se!" (2011) upućuje poruku studentima i studenticama o nejasnoći protivnika prema kojem su usmjereni savremeni društveni pokreti, odnosno o nejasnoći samih razloga našeg angažmana. Hessel ističe da su u njegovo vrijeme razlozi otpora bili jasni. Radilo se, kako navodi, o borbi protiv njemačke okupacije, o dekolonizaciji, podršci pobjedi Crvene armije nad nacistima, ali i o borbi protiv Staljina nakon toga (Hessel, 2011, 16). Nemogućnost apsolutnog definisanja subjekta prema kome je otpor usmjeren, odnosno borba protiv sistema u njegovoj cijelosti, određuje neminovnost interseksionalnosti današnjih društvenih pokreta. Koncept intersekcije društvenih pokreta predstavlja fenomen preplitanja ekološkog, feminističkog, studentskog, mirovnog, antikolonijalnog i drugih pokreta, u kontekstu koji prevazilazi konvencionalno postavljene granice, poput nacionalnih ili državnih. Prvenstveno, riječ je o povezanosti razloga i ciljeva različitih društvenih pokreta širom svijeta, koji se često međusobno nadopunjuju i djeluju u skladu sa zajedničkim principima. S druge strane, naše vlastito iskustvo nepravdi, diskriminacije i društvenih nejednakosti je raznovrsno i višestruko, što dodatno naglašava potrebu za solidarnošću i međusobnim učenjem između različitih pokreta. Primjeri interseksionalne prakse društvenih pokreta su oko nas. Na službenoj web stranici Greenpeace-a Burton (2025) navodi da su aktivisti i aktivistkinje Greenpeacea iz Ujedinjenog Kraljevstva izlili/e 300 litara crvene boje u ribnjak ispred američke ambasade kako bi ukazali na smrt i razaranje u Gazi, koje je direktna posljedica kontinuirane prodaje oružja Izraelu od strane SAD-a. To je urađeno s ciljem "pozivanja vlade Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država da uvedu potpuni embargo na oružje Izraelu,

a kako bi zaustavili strašan genocid koji se odvija” (Burton, 2025). Još jedan takav primjer čine aktivnosti Greenpeace organizacije. Ko su greenpeace aktivisti/kinje? Prema službenoj web stranici Greenpeace-a UK radi se “običnim ljudima koji rade izvanredne stvari. Ljudima koji zajedno rade na izgradnji zelenijeg i mirnijeg svijeta, u kojem niko nije ostavljen iza sebe. Ljudima koji se usmjeravaju na one koji uzrokuju krize s kojima se suočavamo”⁵. Ovakva praksa potvrđuje Castellsovo (2002) uočavanje da se pokret za zaštitu okoliša ne bavi “samo promatranjem ptica, spašavanjem šuma i pročišćavanjem zraka te da su kampanje protiv odlaganja otrovnog otpada, za prava potrošača, protunuklearni protesti, pacifizam, feminizam i brojna druga pitanja izronila zajedno s odbranom prirode, ukorijenivši pokret u raznolikim krajolicima prava i zahtjeva” (Ibid, 138). U toku studentskih protesta u Beogradu 2025. godine, neki/e učesnici/e su nosili palestinske zastave s natpisom “Jedan svijet jedna borba”. Studentski protesti u Beogradu pokrenuti su nakon pada betonske nadstrešnice u Novom Sadu pri čemu je život izgubilo 16 osoba. Prilikom blokade Filozofskog fakulteta u Novom Sadu studenti/ce su organizirali projekciju filma “Gaza se bori za slobodu” kao i diskusiju o navedenoj temi. Na obilježavanju godišnjice od počinjenja zločina protiv čovječnosti u Ahmićima viđene su palestinske zastave s natpisima “Zaustavimo ubijanje palestinske djece”. Ovakvi primjeri pokazuju kako se aktivističke borbe koje imaju različite primarne ciljeve ne mogu posmatrati odvojeno, već se međusobno prepoznaju i podržavaju. Upravo ta isprepletenost identiteta, iskustava i borbi čini osnovu koncepta interseksionalnosti. Koncept, kao i istoimenu teoriju interseksionalnosti uvodi feministkinja Kimberlé Crenshaw razmatrajući isključenost “crnih žena” iz “bijelog” feminističkog pokreta. Crenshaw (prema Lewis, 2020) je kroz slučaj Emme DeGraffenreid ukazala na to kako tradicionalni pravni i društveni okviri ne prepoznaju složene identitete, poput onih koje nose crne žene, jer tretiraju rasu i spol/rod kao odvojene

⁵ Službena web stranica Greenpeace UK: <https://www.greenpeace.org.uk/about-greenpeace/#intro>.

osnove diskriminacije. Ovaj slučaj pokazuje kako osobe koje se nalaze na presjeku više oblika potlačenosti često bivaju izostavljene iz postojećih mehanizama zaštite i prepoznavanja prava (Lewis, 2020). Upravo zato je intersekcionalnost ključna za razumijevanje kako različiti oblici nejednakosti djeluju istovremeno, a ovaj uvid ima posebnu važnost u okviru savremenih društvenih pokreta koji nastoje obuhvatiti različita iskustva i identitete u zajedničkoj borbi. Na tom tragu, intersekcionalni diskurs odbacuje jednostruku analizu ugnjetavanja koja se fokusira samo na rasu ili rod te nas poziva da uzmemo u obzir posljedice pozicioniranosti pojedinaca/ki unutar više isprepletenih društvenih kategorija. Intersekcionalna feministička analiza izbjegava politizaciju identiteta zasnovanu na jednoj identitetskoj osi, poput palestinske, ženske ili gej, te umjesto toga zahtijeva od aktivista/kinja da uzmu u obzir višestruke sisteme ugnjetavanja te na toj osnovi grade svoju borbu (Curtin, Stewart i Cole, 2015; Williams i Wittig, 1997, prema Lewis, 2020). Abeysekara (2002) navodi da rasprava o intersekciji ima svoje korijene u borbi protiv rasizma i ksenofobije, protiv klasicizma i eurocentrizma u okviru ženskih pokreta. Na isti način na koji Crenshaw (1989, 150) smatra da "ignorisanje različitih identiteta održava nekritičko i zabrinjavajuće prihvatanje dominantnih načina razmišljanja o diskriminaciji", ignorisanje intersekcionalnosti društvenih pokreta dovodi do održavanja nekritičkog i zabrinjavajućeg shvatanja društvenih borbi artikuliranih putem društvenih pokreta. Ukoliko koncept intersekcionalnosti primijenimo na društvene pokrete dolazimo do ideje da je svaki društveni pokret oblikovan različitim oblicima privilegija i nepovoljnih položaja, koji utiču na uključivanje, učešće, način predstavljanja problema i ciljeve društvenih pokreta (Einwohner, et al., 2019). U tom smislu, intersekcionalnost društvenih pokreta podrazumijeva primjenu koncepta intersekcionalnosti na različite aspekte društvenih pokreta: intersekcionalnost članstva, ciljeva, stilova/tehnika/načina borbe, intersekcionalnost glasova i iskustava. Kao što su naši identiteti i iskustva intersekcionalna, tako i naša borba neminovno mora biti. O nužnosti intersekcionalne

borbe, otpora, aktivizma i pokreta govori i Angela Davis (2016) u knjizi "Freedom is a constant struggle" smatrajući da je konceptualizacija intersekcionalnosti borbe najinteresantnije pitanje današnjeg aktivizma. Davis (2016) inzistira intersekcionalnost pokreta navodeći praksu abolicionističkog pokreta i nastojanja promicanja pitanja Palestine u okviru istog. Cilj takve prakse je, kako Davis (2016) navodi, pored nastojanja ukidanja zatvorskog sistema u SAD-u, također i razvijanje svijesti i aspiracija kod pripadnika/ca pokreta o nužnosti ukidanja okupacije Palestine. Intersekcionalnost se primarno odnosila na tijela i iskustva, ali se sada odnosi na pitanje spajanja i djelovanja različitih pokreta s ciljem postizanja društvene pravde (Davis, 2016, 19-20). Put do intersekcionalnosti društvenih pokreta je, kako naglašava Davis (2016) uspostavljanje stalnih veza između različitih borbi - u pokretima protiv rasnog nasilja u slučajevima Michael Brown i Eric Garner ne smijemo zaboraviti borbu za oslobođenje Palestine (Davis, 2016, 48). Bit intersekcionalnosti je razvijanje svijesti da se ništa ne dešava u izolaciji: "Pokušavam ukazati na to da postoje povezanosti između militarizacije policije u Sjedinjenim Američkim Državama – što nam daje drugačiji kontekst za analizu kontinuirane i sveprisutne rasističke policijske brutalnosti – i stalnih napada na ljude u okupiranoj Palestini, na Zapadnoj obali, a posebno u Gazi, s obzirom na vojno nasilje kojem je tamošnje stanovništvo izloženo" (Davis, 2016, 149). Kao primjer intersekcionalne prakse, Davis (2016) navodi već spomenute tvitove palestinskih aktivista/kinja kojima se pružaju savjeti aktivistima/kinjama u protestima protiv rasnog nasilja u slučaju Ferguson o tome kako izbjeći suzavac. Intersekcionalnost i Castellsova umreženost društvenih pokreta idu 'ruku pod ruku'. Roth (2020) razmatrajući pitanje intersekcionalnosti društvenih pokreta ističe neminovnost priznanja da su "svi društveni pokreti i svaka organizacija društvenog pokreta oblikovani višestrukim isprepletenim nejednakostima i odnosima moći" (2). U svom članku "Intersectionality and coalitions in social movement research - A survey and outlook" Roth (2020) razmatra intersekcionalnost različitih društvenih pokreta:

feminističkog, građanskog, LGBTQ+, radničkog, pokreta za zaštitu okoliša te desničarskih i rasističkih pokreta. Krenuvši od feminističkog, autorica naznačava da su feministički pokreti oduvijek uključivali žene iz radničke klase, žene drugih rasa, heteroseksualne i lezbijke, te su se bavili političkom intersekcionalnošću. U tom smislu, Deegan (1988, prema Roth, 2020) navodi da su koalicije koje su prelazile klasne granice postojale u Sjedinjenim Američkim Državama još od početka 20. stoljeća - na primjer, u Ženskoj sindikalnoj ligi i Hull Houseu u Chicagu, gdje su bijele reformistkinje iz srednje klase, poput Jane Addams, nastojale podržati sindikalno organiziranje žena radnica i poboljšati radne i životne uvjete žena iz radničke klase i imigrantkinja. Interakciju između žena iz radničke i srednje klase, bijelih žena i žena druge boje kože istovremeno karakteriziraju solidarnost i podrška, ali i sukobi i razlike u moći (Ferree i Hess, 2000, prema Roth, 2020). Žene druge boje kože, žene iz radničke klase, imigrantkinje, lezbijke i trans žene kritikovale su pokret bijelih, srednjoklasnih, cisrodni i heteroseksualnih žena zbog marginalizacije i ignorisanja njihovih potreba i iskustava. One su se također samostalno mobilizirale i osnivale 'svoje vlastite' organizacije (B. Roth, 2004, prema Roth, 2020). Štaviše, organizacije žena druge boje kože priznaju i obrađuju raznolikost svojih iskustava. Više od feminističkog, historija građanskog pokreta je historija neintersekcionalnog društvenog pokreta. Primjer Deklaracije o pravima žene i građanke i smaknuće Olimp de Guž je još uvijek klasičan primjer isključivanja različitih društvenih grupa, u ovom slučaju žena, iz građanskih pokreta. Baš kao što seksualnost, rasa, etnička pripadnost i nacionalnost imaju značaj za učešće i djelovanje unutar ženskih pokreta, one su važne i za pokrete za građanska prava (Roth, 2020). Kao još jedan primjer neintersekcionalnosti građanskog pokreta Barnett (1993) navodi značajnu, ali nevidljivu ulogu žena u američkom građanskom pokretu:

“Iako su svakodnevno trpjele poniženja zbog svog položaja u društvenoj strukturi, mnoge crne žene sa juga Sjedinjenih Država bile su mnogo više od običnih sljedbenica u savremenom pokretu

za građanska prava; mnoge su bile i vođe koje su obavljale razne uloge uporedive s ulogama crnih muškaraca. Iako rijetko priznate kao vođe, upravo su te žene često bile one koje su pokretale proteste, formulirale strategije i taktike, te mobilizirale resurse (posebno novac, ljudstvo i komunikacijske mreže) neophodne za uspješno kolektivno djelovanje” (Barnett, 1993, 163).

Očigledno je da je interseksionalnost (u mjeri u kojoj je postojala) bivala ignorisana u okviru građanskih pokreta, koji su često pokazivali neotvorenost prema različitim identitetima i iskustvima. Primjer za to je obeshrabrivanje govora o (hetero)seksizmu unutar pokreta za građanska prava ili u etničkim zajednicama, najčešće od strane muških, heteroseksualnih lidera, zbog straha da bi takve teme mogle narušiti jedinstvo pokreta i ugroziti njegov imidž (Clark et al., 2018, prema Roth, 2020). Ipak, kako navodi Brown i drugi (2017, prema Roth, 2020) aktivizam žena u pokretima za građanska prava i protiv aparthejda dobro je dokumentovan. U južnoafričkom pokretu za građanska prava, žene su također preuzele važnu ulogu i formirale autonomne organizacije (Kuumba, 2002). Kombinacija političke represije nad muškarcima, relativne slobode kretanja žena i dominacije muškaraca u organizacijama društvenih pokreta dovela je do centralne uloge žena kao mostova u američkom pokretu za građanska prava i južnoafričkom pokretu protiv aparthejda (Kuumba, 2002). McCann (2023) navodi da pristupi koji u obzir uzimaju jednu dimenziju ne uspijevaju ostvariti radikalne promjene te “reprodukuju osovine hijerarhijske nepravde i omogućavaju dominantnim grupama i institucijama da primjenjuju strategije ‘zavadi pa vladaj’” (Ibid, 269). U tom smislu, McCann naglašava da naše djelovanje, akademsko istraživanje i progresivna borba, moraju “prevazići jednodimenzionalne kolektivne identitete i politiku fokusiranu na jedno pitanje” (Ibid, 269). Castells (2012) umrežene društvene pokrete opisuje kao “mreže mreža” – otvorene, fleksibilne strukture koje omogućavaju horizontalno povezivanje različitih aktera/ki, bez centralizovanog vodstva. Upravo ovakva, umrežena i interseksionalna logika predstavlja

budućnost društvenih pokreta – ne kroz jedinstvene, homogene borbe, već kroz njihovo prepoznavanje, preplitanje i međusobnu podršku jer “najveći izazov s kojim se suočavamo kada pokušavamo izgraditi međunarodnu solidarnost i povezivanja preko nacionalnih granica jeste razumijevanje onoga što feministkinje nazivaju intersekcionalnošću – ne toliko intersekcionalnošću identiteta, koliko intersekcionalnošću borbi” (Davis, 2016, 153). Shvatanje društvenih pokreta na ovaj način, otvara prostor za promišljanje o intersekcionalnosti ne samo kao analitičkom pristupu, već i kao strukturnom principu društvenog djelovanja – iz tog razloga smatramo da je koncept “intersekcionalnih mreža” relevantan i pogodan za široku empirijsku primjenu.

7.0 Zaključak

Kako se može zaključiti iz prethodnih poglavlja, u savremenom digitalno povezanom i globalizovanom svijetu, sociološko proučavanje društvenih pokreta zahtijeva analitičke i metodološke modele koji uzimaju u obzir obrasce njihove transformacije i nove tokove razvoja. Doprinosi teorija novih društvenih pokreta proširuju horizonte razumijevanja ovog društvenog fenomena, te zajedno s autorima poput Castellsa ukazuju na pojavu borbi koje se artikuliraju oko pitanja identiteta, kulture, ekologije, mira, roda, seksualnosti i mnogih drugih. Teorija umreženih društvenih pokreta koju je razvio Castells (2018) zajedno s feministički nadahnutom idejom intersekcionalnosti (Crenshaw, 1989) poslužili su kao analitički okviri za istraživanje novih društvenih pokreta, dovodeći nas do jedinstvene konceptualne sinteze definirane kao “umrežena intersekcionalnost”. Empirijsko testiranje ovog interpretativnog okvira preko konkretnih primjera umreženog otpora, odnosno, realiziranih globalnih ili lokalnih akcija društvenog aktivizma pokazuje značajnu valjanost ovog modela za današnji društvenopolitički globalni kontekst.

Također, ovim istraživanjem dotakli smo se i digitalnog društvenog aktivizma koji se obično u sociološkoj literaturi posmatra kao neizostavan dio savremene društvene akcije premještene iz fizičkog, materijalnog svijeta u online svijet društvenih mreža i digitalnih platformi. U pogledu ovog pitanja, najvažnija dilema koju smo identificirali tiče se realnog učinka online komunikacije na mobilizaciju društvenih grupa, odnosno, problematike na relaciji “clicktivizam” kao svojevrsni kvazi aktivizam vs. digitalni društveni aktivizam koji ima realan učinak na društvenopolitički život. Uprkos skepticizmu, da se zaključiti da sve veći broj novijih istraživanja o društvenim pokretima potvrđuje da digitalni aktivizam može igrati ključnu ulogu u mobilizaciji, informisanju i širenju političkih poruka.

Na kraju, treba još jednom istaći da ovaj rad uz svu kompleksnost društvene kolektivne akcije našeg vremena u prvi plan izdvaja dvije suštinske karakteristike, a to su: umreženost i intersekcionalnost. Umreženi pokreti, koji se oslanjaju na horizontalnu strukturu, digitalnu komunikaciju i zajednički prostor djelovanja, omogućavaju stvaranje solidarnih mreža u kojima različite borbe ne konkuriraju jedna drugoj, već se međusobno osnažuju. Intersekcionalnost, s druge strane, pruža osnove za razumijevanje pokreta koji su istovremeno lokalni i globalni, specifični i univerzalni, a povezani kroz mreže solidarnosti. Umrežena intersekcionalnost, stoga, predstavlja temelj za buduća istraživanja društvenih pokreta.

Bibliografija

1. Abercrombie, N., Hill, S., & Turner, B. S. (2008): Rječnik sociologije (p. XVII,568). Jesenski i Turk.
2. Abeysekara, S. (2002): Racism, ethnicity, and peace, some initial thoughts on intersectionality. U: Canadian Woman Studies, 22 (2).
3. Castells, M. (2002): The power of identity. Cambridge: Blackwell.
4. Castells, M. (2009): Communication Power. Oxford: Oxford University Press.
5. Castells, M. (2018): Mreže revolta i nade: društveni pokreti u doba nade (Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age). Beograd: Službeni glasnik.
6. Crenshaw, K. (1989): Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. U: University of Chicago Legal Forum: Vol. 1989: Iss. 1, Article 8. Preuzeto sa: https://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8/?utm_source=chicagounbound.uchicago.edu%2Fuclf%2Fvol1989%2Fiss1%2F8&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages.
7. Davis, A. (2016): Freedom is a constant struggle. Great Britain: Penguin Books.
8. Dennis, J. (2018): Beyond Slacktivism: Political Participation on Social Media. Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-00844-4>.
9. Gaković, J. (2022): Društvena arhitektonika digitalnog doba. Sarajevo: Academia Analitica.
10. George, J., i Leidner, D. E. (2018): Digital activism: A hierarchy of political commitment. Proceedings of the 51st Hawaii International Conference on System Sciences,
11. 24251/HICSS.2018.288. <https://doi.org/10.24251/HICSS.2018.288>.
12. Hessel, S. (2011): Pobunite se! (Time for Outrage). Beograd: Službeni glasnik.
13. Kaboub, F. (2013): The Makin of the Tunisian Revolution. U: Middle East Development Journal, Vol. 5, No. 1.

14. Klandermans, B., i Roggeband, C. (Eds.). (2007): Handbook of social movements across disciplines. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-70960-4>.
15. Kukić, S. (2004): Sociologija: Teorije društvene strukture. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
16. Kuumba, M.B (2002): "You've Struck a Rock": Comparing Gender, Social Movements, and Transformation in the United States and South Africa. U: Gender and Society, 16(4), 504-523.
17. Lewis, H. (2020): Difficult women: A history of feminism in 11 fights. UK: Penguin Random House.
18. McCann, M. (2023): No separate peace: On intersectional coalition solidarity and rights radicalism. U: S.A. Boutcher, C.S. Shdaimah i M. W. Yarbrough (ur.) Research Handbook on Law, Movements and Social change (268-285). Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing.
19. McNair Barnett, B. (1993): Invisible Southern Black Women Leaders in the Civil Rights Movement: The Triple Constraints of Gender, Race, and Class. U: Gender and Society, 7(2), pp. 162-182.
20. Melucci, A. (1994): A Strange Kind of Newness: What's "New" in New Social Movements? U: New Social Movements: From Ideology to Identity.
21. Pavlović, V. (2006): Društveni pokreti i promjene. Beograd: Službeni glasnik.
22. Popov – Momčinović, Z. (2013): Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: artikulacija jedne kontrakulture. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE/autorica.
23. Prpić, I., Pukovski, Ž i Uzelac, M. (ur.) (1990): Leksikon temeljnih pojmova politike: abeceda demokracije. Zagreb: Školska knjiga, 1990.
24. Puhovski, Ž. (1985): Društveni pokret ili pokretanje društva (preliminarna skica). U: Revija za sociologiju, 15 (3-4), 147-153. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/155769>.

25. Roth, S. (2021): Intersectionality and coalitions in social movement research – A survey and outlook. Department of Sociology, Social Policy and Criminology, University of Southampton, Southampton, UK. DOI: 10.1111/soc4.12885.
26. Službena web stranica BDS pokreta: <https://bdsmovement.net/news/black-friday-don%E2%80%99t-buy-genocide>.
27. Službena web stranica Boycat: <https://www.boycat.io/>.
28. Službena web stranica Greenpeace UK: <https://www.greenpeace.org.uk/about-greenpeace/#intro>.
29. Tilly, C. (1978): From Mobilization to Revolution. New York: Random House.
30. Touraine, A. (1980): Postindustrijsko društvo (The post-industrial society). Zagreb: Globus.
31. Touraine, A. (1983): Sociologija društvenih pokreta (An introduction to the Study of Social Movements). Beograd Radnička štampa.

Izvorni znanstveni članak /
Original scientific article
Primljen/Received: 15. 10. 2025.
Prihvaćen/Accepted: 9. 12. 2025.

UDK/UDC: 801.8"04/14"(44)
801.8"04/14"(44):004.738.5
DOI: 10.46352/18403867.2025.141

Srednjovjekovni francuski tekstovi: tradicija, digitalna transformacija i urednički izazovi

Dijana Kapetanović

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Abstract

Rad prati evoluciju uredničke prakse u kontekstu objavljivanja francuskih srednjovjekovnih tekstova, od tradicionalnih štampanih kritičkih izdanja do savremenih digitalnih platformi. Posebna pažnja posvećena je metodološkim principima filologije i njihovoj primjeni u očuvanju autentičnosti i integriteta tekstualnih izvora. Rad razmatra implikacije digitalnih tehnologija na pristup, obradu i interpretaciju rukopisnih korpusa, ističući prednosti digitalizacije, otvoren pristup bazama podataka i mogućnosti detaljne lingvističke, paleografske i kulturne analize. Ističe se da digitalni formati omogućavaju veću transparentnost uredničkih odluka, ali ne mijenjaju osnovnu tekstualnu prirodu teksta. U radu se također diskutuje o izazovima usklađivanja tradicionalne metodološke rigoroznosti s fleksibilnošću koju pruža digitalno izdavaštvo, čime se otvara nova perspektiva u razumijevanju uredničke profesije i filološke prakse.

Ključne riječi: srednjovjekovni tekstovi, filologija, kritička izdanja, digitalno izdavaštvo, baze podataka

Medieval French Texts: Tradition, Digital Transformation and Editorial Challenges

This paper examines the evolution of editorial practices in the publication of French medieval texts, from traditional printed critical editions to contemporary digital platforms. Particular attention is devoted to philological methodologies and their role in preserving the authenticity and integrity of textual sources. It further explores the implications of digital technologies for the accessibility, processing, and interpretation of manuscript corpora, highlighting the advantages of

digitalization, the wide availability of databases, and the potential for detailed linguistic, paleographic, and cultural analysis. It emphasizes that digital formats enhance the transparency of editorial decisions without altering the intrinsic textual nature of the works. The paper also discusses the challenges of reconciling traditional methodological rigor with the flexibility provided by digital publishing, thus opening new perspectives on editorial practice and philological scholarship.

Keywords: medieval texts, philology, critical editions, digital publishing, databases

1.0 Uvod

Uređivačka i filološka praksa u oblasti izdavaštva srednjovjekovnih francuskih tekstova doživjela je značajne transformacije posljednjih decenija, naročito s pojavom digitalnih tehnologija koje su iznova definisale načine bilježenja, obrade i predstavljanja tekstualnih svjedočanstava. Tradicionalna izdanja srednjovjekovnih rukopisa, zasnovana na filološkim metodama razvijenim u 19. i ranom 20. vijeku, naročito u radovima pionira tradicionalne evropske škole poput Karla Lachmanna, Josepha Bédiera i Gastona Parisa, predstavljala su čvrst temelj razvoja kritičkog izdavaštva u evropskoj filologiji. Njihove su metode uspostavile principe kritičkog aparata, genealogije rukopisa i rekonstrukcije tekstualnih varijanti, čime su oblikovale osnovne postulate klasične filologije i dugoročno usmjerile teorijski i praktični okvir uređivačkog rada.

Iako su ovi modeli nastali u drukčijem teorijskom i praktičnom kontekstu, njihova logika se i danas prepoznaje u osnovi savremenih digitalnih projekata. Krajem 20. vijeka pojavljuju se urednici koji biraju tzv. srednji put, kao i autori koji potpuno redefinišu paradigmu klasične filologije u eri “nove filologije”.

U novije vrijeme, proces digitalizacije otvorio je mogućnosti dublje, dinamičnije i transparentnije analize tekstova putem elektronskih edicija i digitalnih baza podataka. Ovi resursi redefinisali su same kriterije dostupnosti i interpretativnog pristupa tekstu, omogućivši istovremeni uvid u različite rukopisne verzije, njihovo interaktivno poređenje i višejezičku analizu. Takav pristup temeljno mijenja prirodu uredničke prakse, transformišući ulogu filologa iz tradicionalnog priređivača teksta u medijatora između rukopisne tradicije i digitalnog okruženja.

Metodološki okvir ovog rada zasniva se na komparativno-analitičkom pristupu koji povezuje tradicionalne principe kritičkog izdavaštva s novim, digitalnim alatima filološke analize. Kroz analizu konkretnih primjera digitalnih baza i projekata publikovanja srednjovjekovnih

djela u novom mediju, nastoji se pokazati na koji način digitalno izdavaštvo preuzima, transformiše i proširuje paradigmu klasične filologije.

Polazna hipoteza rada temelji se na pretpostavci da digitalna tehnologija ne mijenja ontološku prirodu tekstova, nego preoblikuje njihovu tekstualnost u skladu s logikom novog medijskog okruženja, omogućivši višeslojnu reprezentaciju, interaktivnost i otvorenost podataka bez narušavanja temeljnog filološkog identiteta teksta.

Dakle, ciljevi istraživanja su prikazati evoluciju uredničke profesije od tradicionalnih do digitalnih izdanja, analizirati metodološke i tehničke izazove savremenih urednika, ukazati na mogućnosti integracije digitalnih alata u filološku analizu te definirati granice i potencijale digitalne "tekstualnosti" u odnosu na klasičnu kritičku praksu. Očekivani rezultati odnose se na dublje razumijevanje novih uredničkih paradigmi koje digitalno doba nameće tradicionalnoj filologiji, uz poseban naglasak na očuvanje metodološkog kontinuiteta i naučne vjerodostojnosti tekstualnih izdanja.

2.0 Srednjovjekovna knjiga i koncept originalnosti u srednjem vijeku

Srednji vijek se u literaturi često opisuje kao razdoblje anonimnog i kolektivnog stvaranja u kojem je individualni izraz potisnut pred autoritetom tradicije i crkveno-feudalnih vrijednosti. Ipak, pjesnici poput Marie de France i Chrétiena de Troyesa u 12. vijeku svjesno se imenuju u prolozima i epilozima svojih djela, čime potvrđuju prisutnost autorske svijesti i težnje ka originalnosti te očuvanju vlastitog književnog stvaralaštva. (Kapetanović, 2023:1-27) Takvi primjeri danas preispituju opće prihvaćene stavove eminentnih medijevista da ideja originalnosti nije postojala u srednjem vijeku:

"Mislim da srednji vijek nema nikakvu ideju o tome što bi mogao biti original te da je to koncept koji mu je potpuno stran, u smislu da nijedan čitatelj ili pisar nikada nije imao ni najmanjih skrupula – iz različitih razloga – da popravi ili kontaminira tekst

koji je čitao ili prepisivao, ni, vjerovatno, ni najmanju namjeru da u toku svojih intervencija iznova otkrije izvorni tekst djela koje je prepisivao, ako bi posumnjao u izvjesnu lekciju koju je imao pred očima.”¹ (Lecoy, 1978:503)

Naime, srednjovjekovni odnos prema tekstu zasnivao se na shvatanju da je on otvoreno, promjenjivo i kolektivno djelo, u kojem ideja izvornika nije imala presudnu vrijednost, već je značaj pripadao procesu neprekidnog prepisivanja, reinterpretacije i prenosa značenja. U praksi, originalan tekst gotovo nikada nije pronađen, bilo da se radi o autografu (rukom autora pisanom dokumentu) ili o apografu (verziji koju je diktirao svom sekretaru - pisaru, a potom minuciozno kontrolisao). Najstariji sačuvani primjerak rukopisa prema tome je, gotovo po pravilu, uvijek kasnije prepisan tekst, prepis prepisanog, često udaljen od originala decenijama i vijekovima. Hronološki najstariji sačuvani tekst nazivamo arhetipom. On se ne mora poklapati s originalom ni na planu forme ni na planu sadržine, jer cjelokupna srednjovjekovna poetika počiva na principu prerađivanja i uređivanja postojećeg rukopisnog uzorka, njegovom sadržinskom ili formalnom mijenjanju s ciljem unapređenja prvobitne verzije. Pojam autorskih prava je nepoznanica, a dokaz tome jeste veoma mali broj potpisanih djela. Većina srednjovjekovnih autora ne teži kreativnosti niti originalnosti. Naprotiv, stvaralački impuls je izrazito “onostran”: kako što bolje inkorporirati riječ autoriteta koja se ne dovodi u pitanje.

¹ Naš prevod: « Je veux dire que le Moyen Âge n'a aucune idée de ce qu'à pu être un original et que c'est là un concept qui lui est totalement étranger, en ce sens qu'aucun lecteur ni aucun scribe n'a jamais eu le moindre scrupule – pour des raisons qui peuvent être variées – à retoucher ou à contaminer le texte qu'il lisait ou qu'il recopiait, ni, vraisemblablement, dans ses interventions, la moindre prétention à retrouver le texte primitif de l'œuvre qu'il pratiquait, s'il avait quelque doute concernant la leçon qu'il avait sous les yeux. »

2.1. Uticaj autoriteta i religijske tradicije u srednjem vijeku

U srednjovjekovnom francuskom društvu, utemeljenom na kršćanskoj doktrini i teološkoj interpretaciji svijeta, svako udaljavanje od religijskih autoriteta, posrednika između božanskog i ljudskog, smatra se oblikom otpora ustaljenom poretku. S obzirom na to da primarni cilj srednjovjekovne literarne produkcije nije sadržinska originalnost niti stilistička ekspresivnost, pretežno anonimni autori ne teže isticanju vlastitog identiteta ili prepoznatljivosti kroz inventivnost. Naprotiv, njihov trud usmjeren je na što potpuniju integraciju tradicije i autoriteta (*Auctoritas*) u književna djela, čime nastoje, prema vlastitom nahodaženju, re-interpretirati i modelirati radove prethodnih autora. (Kapetanović-Ljubas, 2017b:155-171)

U srednjovjekovnoj epistemološkoj i literarnoj matrici, autoriteti su primarno vjerski i monoteistički. "Sveto pismo" se konceptualizira kao inkarnacija Božije riječi i predstavlja primjer *par excellence* književnog stvaralaštva. Biblija funkcionira ne samo kao izvor božanske riječi, nego i kao normativni orijentir za svaku buduću otjelovljenu i zapisanu riječ. Paradoksalno, na kanonskom spisku srednjovjekovnih autoriteta nalaze se i heretički ili paganski klasici, poput Vergilija, Ovidija i Terencija, čija su djela bila veoma popularna. Ovaj fenomen razumijeva se unutar šire civilizacijske vizije srednjovjekovnog čovjeka koji francusku medijevalnu kulturu percipira kao nasljednika intelektualnog, političkog i duhovnog kontinuiteta antičke Grčke i rimske civilizacije. Prenos političke moći (*translatio imperii*) s Istoka na Zapad prati paralelni transfer nauke i kulture (*translatio studii*), što srednjovjekovnu Francusku pozicionira kao sabirnu tačku civilizacijskih i kulturnih impulsa istočne tradicije. (Kapetanović, 2019:170-185), (Kapetanović-Ljubas, 2017a:279-300). U takvom kontekstu anonimni autori srednjovjekovlja ne teže stilskoj originalnosti ni ekspresivnoj inventivnosti. Njihova stvaralačka praksa oblikuje se prema principu *auctoritasa*, pri čemu se tradicija i riječ autoriteta integriraju u tekstualni tok, omogućivši reinterpretaciju i

transformaciju prethodnih djela. Svaki tekst, bilo da reproducira biblijsku doktrinu ili klasični kanon, funkcionira kao kanal kulturnog kontinuiteta i civilizacijskog pamćenja, u kojem se formalna i semantička struktura prethodnih autoriteta prilagođava novim interpretativnim i društveno-kontekstualnim zahtjevima. Na taj način, srednjovjekovno pisano djelo postaje instrument dijaloga između prošlosti i sadašnjosti, između božanskog autoriteta i ljudskog kreativnog djelovanja, potvrđujući centralnu ulogu autoriteta u oblikovanju literarne, kulturne i civilizacijske matrice epohe.

Kompletna srednjovjekovna civilizacija predstavlja kulturu usmenog i glasovnog performansa² (Zumthor 1972). Svaki dokument, bilo da je napisan na crkvenom latinskom, bilo na narodnom jeziku, tj. starofrancuskom, direktnom potomku govornog latinskog, bio je primarno namijenjen usmenom izvođenju, čitanju ili opjevavanju uz muzičku pratnju. U začecima francuske književnosti pisanoj se riječi pristupalo kao modelu koji se treba aktualizirati glasom, pročitati i recitovati. S obzirom na dominantno usmenu prirodu srednjovjekovne kulture, nepismeni puk dolazio je u dodir s poezijom i književnim tekstovima jedino putem živog govora, recitacije ili opjevavanja, često uz pratnju

² Paul Zumthor pobliže objašnjava kulturu oralnog performansa uvodeći u francuski jezik dva posve nova pojma kojima karakteriše medijevalni tekst: *variance* i *mouvance*. Švicarski strukturalist u drugom poglavlju kapitalnog djela uvodi u teoriju književnosti i tekstualnu kritiku novi pojam, *mouvance*, kojim objašnjava fenomen jezičke fluidnosti i pokretljivosti srednjovjekovnog teksta unutar duge rukopisne tradicije, odnosno, njegovu dinamičnu i nestabilnu prirodu. Konkretno, *mouvance* označava proces stalnih promjena i modifikacija u rukopisima, pri čemu nijedna verzija teksta nije apsolutno fiksna ili autentična. Umjesto toga, tekstovi se neprestano prilagođavaju i mijenjaju kroz različite kopije, čitanja i interpretacije. Svaki rukopis predstavlja jedan u nizu verzija teksta, pri čemu se tokom vremena mogu dodavati nove varijante, ispravke ili tumačenja. Ovaj pojam je od izuzetnog značaja u oblasti tekstualne kritike jer postavlja pitanje o prirodi "originala" i "vjerne reprodukcije" u kontekstu srednjovjekovnih književnih tradicija. U tom smislu, ideja da postoji jedan "originalni" tekst postaje manje relevantna, dok se više pažnje posvećuje procesu u kojem tekstovi evoluiraju i njihovom prilagođavanju duhu vremena i kulturno-historijskom nasljeđu.

Cf. Zumthor, Paul, *Parler du Moyen Âge*, Paris, Seuil, 1980.

instrumenata poput harfe ili viole. Ovako shvaćena usmena performativnost književnosti oblikovala je njenu percepciju i recepciju te istovremeno definirala varijabilni i nestalni karakter konteksta u kojem se pisana riječ zabilježila na manuskriptu. (Kapetanović-Ljubas, 2017b: 155-171)

2.2 Razvoj rukopisne i univerzitetske proizvodnje knjiga

Srednjovjekovni rukopisi, uvezani u formi knjige (lat. *codex*), nerijetko sadržavaju samo jedno djelo ili žanr, već se najčešće radi o sistemskim kompilacijama više djela unutar jedne knjige, od liturgijskih i didaktičkih tekstova do romana u stihu, fabliau i drugih književnih vrsta. Budući da je proizvodni proces rukopisa iznimno skup i dugotrajan, srednjovjekovna knjiga je veoma vrijedan artefakt koji posjeduje simboličku posvećenost, naročito ako je sadržina kodeksa duhovnog, odnosno vjerskog karaktera. Za razliku od štampane knjige, rukopis je jedinstven dokument koji u dugom prepisivačkom lancu sukcesivno trpi različite pisarske intervencije i modifikacije.

Prepisivanje rukopisnih knjiga u skriptorijumima, njihovo kompiliranje ili pak rasparčavanje mijenja se tokom 12. vijeka, kada, kako tvrdi Stipčević, samostanska kultura doživljava krizu i gubi monopol u proizvodnji knjige. To je epoha ubrzane urbanizacije i početka razvoja univerziteta, epoha evolucije mentaliteta srednjovjekovnog čovjeka i rađanja intelektualca koji odgovore na pitanja o ustroju svijeta traži izvan okrilja crkve (Le Goff, 1957). Uporedo s razvojem univerziteta dolazi do laiciziranja prepisivačke profesije i širenja laičkih prepisivačkih radionica, a samim tim i širenja knjiške kulture ne samo u aristokratskom, već i u građanskom miljeu:

Samostanski skriptoriji više nisu kadri svojim starim metodama proizvoditi količine knjiga potrebnih novoosnovanim školama i sveučilištima u gradovima. [...] Za potrebe novih kupaca stvorena je pri sveučilištima čitava jedna dobro organizirana služba

prepisivanja i raspačavanja knjiga. Tu nalazimo prepisivače, izrađivače pergamene, iluminatore, knjigoveže, knjižare. [...] Sveučilišnim propisima obično je bio reguliran postupak za izradu točnih prijepisa. Na osnovu tih statuta osnivale su se komisije koje su se svake godine birale iz redova nastavnika. Zadatak tih komisija bio je da pažljivo pročitaju tekst rukopisa (*exemplar*) prije nego što se davao na prepisivanje, a bar jednom godišnje morale su kontrolirati ispravnost predložaka iz kojih su se prepisivali daljnji prijepisi. U nadležnosti tih komisija bilo je i određivanje cijene knjige. Te su komisije objavljivale svake godine popis *exemplara* što su ih sveučilišne vlasti odobrile i taj je popis morao biti izvješten u sveučilišnoj knjižari. [...] Knjiga postaje, najviše zahvaljujući upravo skriptorijima, pri sveučilištima, ponovo instrument za učenje i sredstvo prijenosa znanstvenih i drugih informacija i sve više gubi dekorativni i kulturni karakter. [...] procvat izdavaštva pri sveučilištima iz osnova je promijenio evropsko knjižno tržište. Pojavom laičkih skriptorija, koji su se množili jednako brzo kao što su se množila sveučilišta u svim krajevima Evrope, knjiga je definitivno napustila zatvorene samostanske prostore i počela svoj veliki pohod u nova središta ekonomske i političke moći u gradove.³ (Stipčević, 1985:153-154)

Autorica Hebrang-Grgić ističe da se radi o istinskoj kulturnoj revoluciji u civilizaciji zapadnog srednjovjekovlja budući da rukopisna knjiga - kodeks gubi dotadašnji ukrasni i dogmatsko-vjerski karakter, te postaje medijem za prenošenje znanja na evropskom univerzitetskom prostoru u velikim urbanim centrima. Više nije presudan kvalitet pergamenta niti ukrasni motivi i iluminacije već sadržina didaktičko-edukativnog karaktera:

Osnivanjem sveučilišta ekonomska moć i intelektualni život se premještaju iz samostana u gradove. Osnivaju se laičke škole u

³ O modalitetima širenja rukopisa te povećanoj potrebi za novim rukopisnim knjigama nakon rađanja univerziteta i izlaska prepisivačke djelatnosti iz okrilja samostanske kulture vidjeti i Barbije, Frederik. *Istorija knjige*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, CLIO, 2009.

kojima se uči o tzv. sedam umjetnosti (gramatika, retorika, dijalektika, aritmetika, geometrija, glazba i astronomija). Proizvodnja knjiga u samostanskim skriptorijima postaje nedostatna pa se javljaju laički skriptoriji u gradovima, a ponajprije pri sveučilištima. (...) Kvaliteta materijala i ilustracija nije bila toliko bitna – knjiga tako gubi ukrasni karakter i postaje prijenosnik informacija i sredstvo za učenje. Sveučilišta postaju izdavački centri. (Hebrang-Grčić, 2017:54)

3.0 Kritička izdanja. Uloga filologa-izdavača u rekonstruiranju teksta

Ako je, kako ističu Bourgain i Vielliard, tekst “misao ovjekovječena u jednom trenutku”, tada njegov opstanak dugujemo rukopisnoj tradiciji i tekstualnoj filologiji. S jedne strane, rukopisi su materijalni svjedoci teksta koji odražavaju različite faze njegove transmisije, ali su istovremeno podložni ljudskim nesavršenostima, umoru, omaškama, pogrešnom tumačenju i nenamjernim izmjenama. S druge strane, kritička izdanja također djeluju kao svjedoci teksta, ali su uređena prema principima filološke kritike, s ciljem da se tekst, koliko je moguće, pročisti, poboljša i približi svom izvornom obliku, te da mu se istovremeno podari forma razumljivija savremenom čitaocu.⁴ (Bourgain, Vielliard, 2002: 27-28)

⁴ Naš prevod: “Tekst sam po sebi nije materijalan; ono što je materijalno jeste zapisivanje. [...] Tekst do nas dolazi posredstvom preživjelih svjedoka: 1. *rukopisa*, svjedoka teksta u različitim stanjima, a koji su ponekad nepouzdanje kopije. Rukopisi su stanja teksta koja su posebno podložna i osjetljiva na sve ljudske nesavršenosti: umor, greške, nesporazume. [...] 2. *izdanja*, koja su također kopije, ali usmjerene, vođene aktivnom namjerom da se djeluje na tekst kako bi se poboljšao, kako bi se načelno približio djelu u svojoj biti, njegovoj izvornoj formi, ali i da bi mu se podario oblik koji se smatra prihvatljivijim.”

“Un texte est une pensée fixée un jour par l'écriture : un état d'une œuvre, fixé à un moment donné. Le texte n'est pas en lui-même un matériel ; ce qui est matériel, c'est l'écriture. [...] Un texte parvient par les témoins subsistants : 1. *les manuscrits*, témoins du texte en des états différents, qui sont des copies parfois infidèles. Les manuscrits sont des états du texte particulièrement soumis et sensibles à toutes les imperfections humaines : fatigue, erreur, incompréhension. [...] 2. *les éditions* qui sont également des copies, mais dirigées, tendues par une volonté active d'agir sur

Dakle, kritička izdanja, kao produkti filološke kritike, tretiraju problematiku autentičnosti djela, identifikacije autora i datacije manuskripa. Kritičko izdanje predstavlja finalnu, uređenu verziju teksta, etabliranu na osnovu prikupljenih dokaza, i obuhvata razvijen kritički aparat koji izdavaču služi za komentar različitih aspekata relevantnih za koncept izdanja. Kako ističe G. T. Tanselle, tekstualna kritika ili tekstualna filologija temeljna je disciplina humanističkih nauka, jer kritičar mora predložiti "tačan" tekst prije nego što književni kritičar može produktivno pristupiti analizi. Njegov rad obuhvata istraživanje historije teksta, upoređivanje različitih varijanti te donošenje odluke o tome koja verzija teksta treba biti prihvaćena kao najvjerodostojnija ili najprikladnija za objavljivanje u današnjem kontekstu. Svaki tekst koji filolog stvori tako postaje i sam proizvod književne kritike, jer odražava specifičnu estetsku i interpretativnu poziciju, odnosno određeni pristup konceptu "tekstualne ispravnosti".

Istina je da proučavalac teksta može pokušati otkriti i sistemski izložiti činjenice koje sačinjavaju tekstualnu historiju djela i tu se zaustaviti, ne sugerirajući koje bi varijante mogle biti preferirane, pod određenim okolnostima, u odnosu na druge varijante. Takva bi aktivnost zaista bila preliminarne kritici (što ne znači da u nju nije uključen nikakav sud), ali kakva god kritika uslijedila, ipak bi morala uključivati odluke o sastavu teksta, jer su te odluke jednostavno dio čina čitanja. ... naučnici ... mogu izabrati ili predstaviti tekstove dokumenata, bez ikakvih izmjena u njima, ili pak, kombiniranjem elemenata iz različitih dokumenata i dopuštanjem vlastitih daljih izmjena, pripremiti rekonstrukcije tekstova - od kojih je svaka pokušaj ponovnog stvaranja određenog trenutka u životnoj historiji djela.⁵ (Bourgain, Viellard, 2002: 35)

Iako se na prvi pogled može činiti da je primarna uloga uređivača isključivo utvrđivanje "tačnog" teksta, svaki njegov izbor i interpretacija

le texte pour améliorer, en principe pour qu'il se rapproche de l'œuvre en soi, de sa forme originelle, mais aussi pour lui donner une forme jugée préférables".

⁵ Naš prevod.

u sebi već sadrže implicitni sud. Naime, i bez eksplicitnih sugestija, analiza historije teksta podrazumijeva određene pretpostavke o tome šta se smatra "originalnim" ili "ispravnim". Drugim riječima, čak i kada se kritičar poziva na pojmove "objektivnosti" ili "neutralnosti", rekonstrukcija teksta unaprijed je oblikovana odlukama koje se tiču interpretacije različitih varijanti, što implicira da svaki kritički rad nosi u sebi estetsku i konceptualnu poziciju istraživača. (Tanselle, 2010:33)

Svaka od navedenih rekonstrukcija, dakle, nastoji obnoviti određeni trenutak u životnoj historiji djela, ali s jasnim razumijevanjem da nijedna varijanta nije potpuno "neutralna". Na taj način, svaki pokušaj obnavljanja teksta uključuje interpretaciju, čineći svako izdanje ne samo dokumentom prošlosti, već i proizvodom određenog vremena i njegovih tumačenja.⁶ (Ibid, 2010:34)

Upoređujući restauratora umjetničkog djela s kritičkim izdavačem, Tanselle naglašava da, iako se njihovi pogledi na prošlost i na segment kulturne historije koji nastoje rekonstruisati i predstaviti savremenom čitaocu mogu razlikovati, njihov krajnji cilj ostaje zajednički: "(...) doživjeti svako djelo, odnosno verziju djela, kao proizvod određenog historijskog trenutka te pomoći drugima da dožive isto iskustvo."⁷ (Ibid, 2010:30-31)

3.1 Razvoj filološke kritike u 19. vijeku

Početkom 19. vijeka filologija se afirmiše kao empirijska nauka u duhu pozitivizma, usmjerena na proučavanje, kritičko analiziranje i interpretaciju starih tekstova. U središtu njenog interesa nalazila se rekonstrukcija književnih djela zasnovana na upoređivanju različitih rukopisnih svjedočanstava. Filolozi su se suočavali s izazovom fragmentarnosti rukopisne građe i potrebom da, kroz sistematičnu analizu, uspostave najvjerovatniji oblik originalnog teksta. U tom kontekstu, filološka

⁶ Naš prevod.

⁷ Naš prevod.

kritika, razvijena prvenstveno u njemačkoj, a potom i u francuskoj filološkoj školi, postavlja temelje naučne metodologije usmjerene na rekonstrukciju klasičnih latinskih i grčkih djela kroz detaljno proučavanje rukopisne tradicije i genealogije tekstualnih varijanti. Kritičari su morali osmisliti pouzdane metodološke instrumente za validaciju i restituciju drevnih tekstova, čime bi se osigurala njihova naučna vjerodostojnost i transparentnost. Zbog toga se insistiralo na rigoroznim, ponovljivim i provjerljivim postupcima, koji bi omogućili da tekstualne rekonstrukcije budu istovremeno funkcionalne, dostupne i naučno relevantne. Tradicija kritičkog izdavaštva starofrancuskih tekstova može se, prema općem konsenzusu, podijeliti u tri perioda:

1. Prednaučni (empirijski) period,
2. Naučni, pozitivistički, predvođen Karlom Lachmannom,
3. Moderni period, inauguriran djelom Josepha Bédiera. (Baker, Yan, 2018:61-62)

3.1.1 Lachmannova metoda

U Francuskoj se u 19. i početkom 20. vijeka razvijaju dvije filološke škole od kojih svaka posjeduje sopstvenu metodologiju rada i terminološki instrumentarij. Prvu utemeljuje njemački filolog Karl Lachmann (1793–1851), ključna figura u razvoju filologije i osnivač sistematskog kritičkog izdavanja tekstova, specijaliziran u domenu rimske književnosti i staronjemačkih dijalekata. Upravo iz potrebe za metodološkom preciznošću i naučnom verifikacijom nastaje tzv. Lachmannova metoda koja će obilježiti čitav 19. vijek i postati paradigmom kritičkog izdavaštva. Lachmann, njemački filolog i klasičar, uspostavio je sistematski pristup koji je omogućio rekonstrukciju izgubljenog izvornika (arhetipa) na temelju genealogije rukopisa i principa analize *stemmae codicuma* (genealoškog stabla). Njegova metoda, zasnovana na kombinaciji jezičke analize, poređenja varijanti i deduktivnog zaključivanja, donijela je filologiji status naučne discipline utemeljene na preciznim i ponovljivim

kriterijima. Prema njegovoj metodi, svaki rukopis analizira se kroz prizmu zajedničkih grešaka, koje ukazuju na “porodičnu” povezanost rukopisa. Rukopisi koji dijele iste greške pripadaju istoj jezičkoj porodici, a iz njihovih genealoških odnosa moguće je rekonstruisati izvorni tekst. Ova metoda omogućila je preciznu klasifikaciju rukopisnih izvora, detaljno istraživanje njihove historije, uspostavljanje detaljne rukopisne filijacije, i čak rekonstrukciju izgubljenih svjedoka. Metodologija Karla Lachmanna postavila je temelje za daljnji razvoj porodičnih stabala rukopisnih tradicija (*stemmata codicum*), koja su postala ključni instrument u odabiru autentičnih varijanti teksta. (Bourgain, Vielliard, 2002:15-16)

Lachmannova metoda brzo je prihvaćena s oduševljenjem u evropskoj akademskoj zajednici, a ubrzo su je prihvatili i francuski filolozi. Gaston Paris, učenik Karla Lachmanna i začetnik studija romanistike na prestižnoj pariškoj Sorboni, 1872. godine objavljuje čuveno kritičko izdanje *La Vie de saint Alexis* (“Žitije svetog Aleksija”), prvo romansko izdanje uređeno prema Lachmannovim principima. Paris rekonstruirao tekst koristeći rukopise iz 11. vijeka, temeljeći svoj rad na principu identifikacije zajedničkih grešaka među rukopisima (*les fautes communes*). Rezultat takvog postupka bila je precizno rekonstruisana verzija teksta, koja se smatrala najbližom njegovom pretpostavljenom originalu. Naime, kada bi se pojedini rukopisi podudarali u istim greškama, to je ukazivalo na njihov zajednički izvorni predložak. Uočene sličnosti među rukopisima omogućavale su filolozima da procijene vjerodostojnost pojedinih varijanti i utvrde njihovu genealošku povezanost. Takav metodološki pristup bio je od presudne važnosti jer je omogućio sistematsku analizu rukopisnih razlika i postupno rekonstruisanje izvornog teksta.

Između 1860. i 1914. godine, u razdoblju koje se može smatrati zlatnim dobom evropske filologije, francuski su filolozi, tada vodeći autoriteti u oblasti jezičkih i književnih studija, ostvarili značajan napredak u izdavanju starofrancuskih književnih tekstova. Do početka Prvog svjetskog rata zbirka objavljenih izdanja obuhvatala je gotovo stotinu

tomova, čime je stvoren čvrst temelj za sistematsko proučavanje i rekonstrukciju francuske srednjovjekovne književnosti. Na čelu ovog ambicioznog izdavačkog poduhvata nalazili su se Gaston Paris, Paul Meyer i, nešto kasnije, Antoine Thomas, uz podršku niza uglednih filologa koji su utemeljili metodološke principe kritičkog izdavaštva srednjovjekovnih rukopisa. Uredništvo časopisa *Société des Anciens Textes Français* najavilo je još 1875. godine izradu sveobuhvatnog kataloga rukopisa najvažnijih za objavljivanje, no stvarni izbor tekstova u praksi uveliko je zavisio od ličnih interesovanja i estetskih sklonosti samih urednika. Na taj način proces selekcije nije bio u potpunosti institucionalizovan, nego ga je djelomično oblikovala individualna inicijativa i trenutna dostupnost rukopisnih izvora, ali ništa manje ni duh epohe. Materijalni faktori su također imali presudan uticaj. Naime, ograničene mogućnosti pristupa rukopisima koji se nisu čuvali u francuskim arhivima često su usmjeravale istraživačke prioritete i redoslijed objavljivanja. U tom kontekstu, filološki rad bio je neraskidivo povezan s politikom nacionalne reprezentacije. Nakon francuskog poraza od Pruske 1871. godine, rivalstvo između francuske i njemačke filološke škole dodatno je pojačalo dinamiku izdavaštva, budući da je francuskim učenjacima bilo gotovo nezamislivo prepustiti njemačkim kolegama objavljivanje najstarijih spomenika francuske književne tradicije. (Duval, 2017:13-29)

3.1.2 Bedierova metoda

Francuski filolog i historičar književnosti, autor teorije o postanku starofrancuske epike, Joseph Bédier (1864–1938), bio je, poput svojih učitelja Karla Lachmanna i Gastona Parisa, duboko posvećen analizi srednjovjekovnih rukopisa. Međutim, s vremenom je uočio određene nedostatke u Lachmannovoj metodologiji. U svom kritičkom izdanju srednjovjekovnog *leja*, narativne poeme s elementima keltskog folklora, *Le Lai de l'Ombre* iz 1913. godine, Bédier formalizira novi, pragmatičniji i jednostavniji urednički metod.

Analizirajući sedam rukopisa, Bédier je proveo detaljnu jezičku analizu i zapazio da su pojedini rukopisi napisani na dijalektima koji se nisu poklapali s autorovim izvornim jezikom. Takvi su rukopisi, prema njegovom uvidu, predstavljali kasnije adaptacije originala što je ujedno bio i važan pokazatelj za proces rekonstrukcije teksta. Uočivši pritom prekomjernu proliferaciju tzv. bifidnih genealoških stabala u radovima svojih prethodnika, Bédier je zaključio da se mehanička rekonstrukcija izvornog rukopisa, kakvu je predlagala Lachmannova metoda, pokazala nepraktičnom i teško primjenjivom. Kao alternativu, predložio je izbor "osnovnog" rukopisa, ne nužno onog najbližeg originalu, već onog koji pokazuje najmanje znakove kasnijih ispravki i pisarskih intervencija.

Njegova poznata tvrdnja, koja je ubrzo postala načelo mnogih potonjih urednika, glasila je: "Kada smo odabrali rukopis, odlučili smo da poštujemo njegove lekcije koliko god je to moguće." (Bédier, 1913:42)

Ova izjava sažima ključnu promjenu uređivačke paradigme: uredničke odluke i dalje su se temeljile na stručnom sudu, ali su sve više uključivale i estetski sud i lični osjećaj za jezik. (Ibid 44) Takav pristup donio je veću slobodu u interpretaciji i postupnom oblikovanju nove francuske filološke škole. Već tokom 1930-ih godina skrupulozno poštovanje osnovnog rukopisa postalo je dominantni metodološki model u Francuskoj, dok su se Lachmannova "rekonstrukcijska" izdanja, usmjerena ka restauraciji pretpostavljenog originala, sve više napuštala.

Nije stoga iznenađujuće što Joseph Bédier i danas, više od jednog vijeka kasnije, zauzima gotovo kanonsko mjesto u francuskoj filologiji. Njegova metodologija, koja je revolucionarizirala pristup uređivanju i analizi srednjovjekovnih tekstova, uspostavila je novu ravnotežu između vjernosti originalu i uredničke interpretacije. Razlika između učitelja i učenika s vremenom je poprimila simboličku vrijednost, predstavljajući opoziciju između konzervativnog rekonstrukcionizma i pragmatičnog empirizma, između težnje da se obnovi pretpostavljeni original i lojalnosti konkretnom rukopisu.

Iako je bio izuzetan teoretičar, Bédier nije težio izgradnji teorijske škole niti stvaranju vlastitog filološkog kruga. U preambuli revidiranog izdanja *Le Lai de l'Ombre* detaljno je izložio svoj urednički postupak, odbacujući dotada dominantnu praksu grupisanja rukopisnih varijanti u porodice i rekonstrukciju genealoškog stabla od najmlađih ka najstarijim prepisima. Smatrao je, naprotiv, da je nužno izabrati jedan «bazni rukopis» i objaviti ga uz što manje uredničkih intervencija, kako bi se sačuvala njegova izvorna forma i autentični izraz vremena.

Iako je odbacio mehaničnost Lachmannovog pristupa, Bédier je istovremeno prepoznao njegovu historijsku vrijednost i doprinose razvoju filologije, historijske gramatike i književne kritike. Dok su filolozi s kraja 19. vijeka nastojali atomistički analizirati sve varijante rukopisne tradicije, kasniji su pristupi postali fleksibilniji, a određeni elementi Lachmannovog principa danas su djelimično rehabilitovani unutar tzv. *neolahmannovske* struje.

Iako je u mnogim aspektima bio inovator, Bédier je ipak ostao vjeran duhu svoga vremena, koje je težilo rekonstrukciji književnog nacionalnog jezika, oslobođenog dijalektalnih i regionalnih elemenata. Kako i sam ističe u uvodu *Lai de l'Ombre*, njegova edicija nastoji čitatelju ponuditi gramatičke oblike “pravog” francuskog jezika (uz tek nekoliko pikardizama), kao i pojednostavljen, standardizovan pravopis. (Ibid, 17)

3.1.3 Razlike između Lachmannove i Bédierove metodologije

Dvije temeljne razlike strukturiraju metodološki pristup kritičkoj obradi rukopisa u okviru Lachmannove i Bédierove škole. Prva ključna razlika odnosi se na stepen uredničke intervencije. Dok Lachmannovi filolozi smatraju da je dopušteno aktivno intervenirati u tekstu kako bi se on približio srednjovjekovnom jezičkom standardu, Bédierova metoda zagovara minimalizam i vjernost rukopisu, dopuštajući samo one korekcije koje su neophodne za razumijevanje teksta. Kao što je prethodno rečeno, pristaše Lachmannove metode teže rekonstrukciji

izvornog jezika određenog razdoblja i njegovoj uniformizaciji, nastojeći ga uskladiti s onom varijantom starofrancuskog koja se najviše približava pretpostavljenoj jezičkoj normi. Suprotno tome, Bédierovi sljedbenici nastoje očuvati grafiju riječi u njenom izvornom obliku, bez nivelisanja prema standardu govora Pariza i aristokratskog miljea, koji će postati temeljem francuske jezičke norme. Naime, u srednjem vijeku se još uvijek nije oblikovala stabilna jezička norma niti sistemski uredila gramatika francuskog jezika (norma se uspostavlja tek s osnivanjem Francuske akademije u 17. vijeku). Ipak, filolozi krajem 19. vijeka pokušavaju rekonstruisati varijantu jezika koja bi bila najbliža književnom francuskom, pa tako Gaston Paris, utemeljitelj romanističkih studija i jedan od prvih urednika starofrancuskih tekstova na Sorboni, definiše karakteristike srednjovjekovne jezičke norme, nazivajući je *le francien*, dijalektom kralja i aristokratskog sloja Pariza i njegove okolice. Tokom uredničkog procesa, taj se dijalekt uspostavlja kao hipotetička norma prema kojoj se rekonstruiraju i “pročišćavaju” srednjovjekovni tekstovi.

Ovakav postupak, poznat kao jezička purifikacija, omogućio je filolozima široke intervencije s ciljem približavanja tekstova idealnom književnom jeziku srednjovjekovnog francuskog. Međutim, takva rekonstrukcija nije reproducirala autentičnu jezičku specifičnost srednjovjekovnih autora, već ju je prilagodila pretpostavljenom normiranom standardu, potiskujući dijalektalne i regionalne osobine. Posljedica takve prakse jesu prva kritička izdanja starofrancuskih književnih djela, iznimno bogatog kritičkog aparata, ali lišena u potpunosti vjerodostojnog prikaza jezičke raznolikosti srednjeg vijeka.

Kao što je ranije rečeno, filolozi su, u duhu 19. vijeka, težili rekonstrukciji “izvornog” jezika autora i prvobitnog teksta, objavljujući filtrirane verzije rukopisa koje su smatrali najautentičnijima. Kasnije varijante, nastale djelovanjem prepisivača, tumačene su kao iskrivljenja. Time se uspostavio implicitni sukob između autorske jezičke prakse i prepisivačkih navika, jer srednjovjekovni prepisivač nije nužno smatrao

da mora doslovno slijediti tekstualni model. Takav pogled na tekst odražava i opći literarni duh 19. vijeka, kada se književna analiza odvija kroz prizmu prestiža autorske persone. Književni kritičari poput Gustavea Lansona tumačili su literarna djela primarno kroz autorsku intenciju, nastojeći otkriti “što je pisac želio reći”, umjesto da ih čitaju kao složene estetske i kulturne konstrukte neovisne o biografiji autora (Compagnon, 2007).

U tom kontekstu, kanonski model Gastona Parisa, koji je razvio i njegov učenik Paul Meyer, bio je istinski revolucionaran: prvi put je srednjovjekovna filologija primijenila naučne principe klasične tekstualne kritike, po uzoru na edicije antičkih djela. Paris je u svom izdanju “Žitija svetog Aleksija” iz 1872. godine (*La Vie de saint Alexis*) naglasio da su principi tekstualne kritike, kakvi su tada uvedeni, novina u izdavaštvu starofrancuske književnosti, osobito u domenu epike. Raniji izdavači, i najpažljiviji među njima, birali su rukopis koji im se činio najprikladnijim i trudili se da ga vjerno prenesu, dok su druge varijante služile samo za dopune i ispravke. (Paris, Pannier, 1872:406) Dvije decenije kasnije, Joseph Bédier će dovesti u pitanje etabliranu izdavačku praksu svog učitelja Parisa koji je princip izdavanja klasičnih tekstova primijenio na stare francuske autore koristeći sve sačuvane rukopise (Bedier, 1894:911).

Sukob između Lachmannove i Bédierove metodologije, iako se na prvi pogled tiče tehničkih pitanja filološke prakse, u svojoj suštini odražava dublju epistemološku promjenu unutar same humanističke misli kraja 19. vijeka. Lachmannov model, utemeljen na idealu naučne rekonstrukcije “izvornog teksta”, polazi od vjerovanja u postojanje jedne autentične verzije koja se može ponovo uspostaviti kritičkim putem. Nasuprot tome, Bédier prepoznaje pluralnost rukopisnih tradicija i činjenicu da je svaki tekst rezultat procesa transmisije, prepisivanja i transformacije, a ne jedinstvenog autorskog čina. Time on dovodi u pitanje sam koncept “izvornosti” i “autorskog autoriteta”, koji je bio temelj pozitivističke filologije. Ova promjena ne predstavlja samo

metodološki obrat, nego i civilizacijski zaokret jer tekst više nije shvaćen kao nepromjenjivi objekt naučne istine, već kao živi dokument, svjedočanstvo kulture i kolektivnog pamćenja epohe koja ga je proizvela. U tom smislu, Bédierovo odbacivanje stroge rekonstrukcije “izvornog” oblika i njegovo insistiranje na zadržavanju grešaka i varijanti anticipira kasnije teorije o intertekstualnosti, autorstvu i interpretativnom horizontu koje će obilježiti humanističke nauke 20. vijeka. Na koncu, Bédierova metoda ne predstavlja negaciju filologije, već njezinu modernu samospoznaju, odnosno trenutak u kojem filolog konačno prepoznaje da je i sam dio historije koju pokušava razumjeti i rekonstruirati.

3.2 Savremeni pristupi u kritičkom izdavaštvu

U drugoj polovini 20. vijeka, nakon što su se rasprave između Lachmannove i Bédierove škole smirile, evropska filologija ulazi u novu fazu metodološkog preispitivanja. Urednici i filolozi, suočeni s ograničenjima klasičnih modela rekonstrukcije, sve više nastoje pronaći pragmatične puteve između vjernosti rukopisu i vjernosti autoru, između materijalnog svjedoka i hipotetičkog arhetipa. Iz tog razdoblja izrastaju novi pokušaji da se pomiri naučna tačnost i poštovanje historijske složenosti teksta, što će konačno dovesti do radikalnih preokreta i teorijskih inovacija poznatih pod nazivom “Nova filologija”.

Od 1970-ih godina pojedini su izdavači pokušali pronaći srednji, pragmatični put koji bi pomirio vjernost autoru (odnosno originalu) i vjernost osnovnom svjedoku, rukopisu odabranom za objavljivanje. Međutim, ovaj pristup, koji nastoji uskladiti različite tipove tekstualnih autoriteta (arhetip, original i svjedoka), u praksi se pokazao teško izvodivim i metodološki neodrživim.

Predloženi kompromis u smislu očuvanja vjernosti i odabranom rukopisu i arhetipu bez zanemarivanja vjerodostojnost originala doveo je do brojnih uredničkih dilema. Ostaje ključno pitanje: da li je moguće istovremeno ispraviti tekstualne greške i zadržati integritet teksta?

Francuski medijevalist i filolog Philippe Ménard predložio je tzv. *voie moyenne* ("srednji put"), potvrđujući time praksu koja se u Francuskoj dugo primjenjivala, ali nikada nije bila formalno definisana:⁸

"Naivno slijediti prepisivača uvijek znači izdati autora. Postoji prostor za srednji put u kojem bismo zadržali pojedine lekcije iz rukopisa kada one nisu ni loše inovacije ni očite greške, a ispravili dijelove sa materijalnim greškama. Ako pokušamo ispravljati oprezno i umjereno, postoji nada da ćemo poboljšati sačuvane tekstove." (Menard, 1997:27)

Glavni izazov ovakvog pristupa leži u tankoj granici između poštovanja svjedoka i poštovanja autora, koja lako može dovesti do konfuzije u procesu uredničkog odlučivanja. U tom smislu, kriterij vremenske distance između rukopisa i njegove uredničke verzije postaje presudan. Ménard zato naglašava potrebu da se zadrži jezik osnovnog rukopisa uz minimalne intervencije: "Bilo bi paradoksalno objaviti djelo napisano krajem 12. vijeka u rukopisu sa isuviše moderniziranim jezikom."⁹ (Ménard, 2001-2009:72) Stoga odlučuje da uredi osnovni rukopis zbog "njegove starosti i odsutnosti velikog broja posrednika između njega i izvora." (Ibid, 72)

Njegova odluka pokazuje da urednička praksa ne zavisi isključivo od teorijskih modela, već i od filološke kompetencije i poznavanja kulturno-historijskog konteksta. Urednik ne odlučuje samo o pravopisu i gramatici, nego neizbježno utiče na fonetiku, morfologiju, sintaksu i leksikologiju romanskih jezika. Stoga svaka restauracija teksta, ma koliko pažljivo izvedena, nužno "iskrivljuje" složenost njegove izvorne stvarnosti, jer rekonstruisani tekst nikada ne može u potpunosti

⁸ Naš prevod: «Suivre naïvement un copiste, c'est toujours trahir l'auteur. Il y a place pour une voie moyenne où l'on conserverait les leçons isolées des manuscrits lorsqu'elles ne sont ni des innovations fâcheuses ni des erreurs manifestes, où l'on corrigerait les passages gravement fautifs. En essayant de corriger avec prudence et modération on peut nourrir l'espoir d'améliorer les textes conservés.»

⁹ Naš prevod: «Il serait paradoxal de publier un ouvrage écrit à la fin du XIIe siècle dans un manuscrit à la langue trop rajeunie.»

prikazati svu višeslojnost srednjovjekovne rukopisne tradicije. (Menard, 2003:62-71)

3.3 “Nova filologija”

U tom kontekstu, 1980-e godine donose novu prekretnicu u historiji tekstualne kritike.

Kada Bernard Cerquiglini 1989. godine objavljuje *Éloge de la variante* (“Pohvalu varijanti”), nije mogao ni naslutiti da će njegovo djelo ubrzo postati manifestom Nove filologije, naročito u Sjedinjenim Američkim Državama. (Busby, 1993) Ovaj pamflet imao je za cilj preispitati tradicionalnu filologiju i njene zastarjele metodološke principe te postaviti temelje za obnovljenu disciplinu u skladu sa savremenim teorijskim i filozofskim postulatima. (Cerquiglini, 1989)

Cerquiglinijev tekst izazvao je brojne polemike, a protumačen je kao izraz postmodernističkog filozofskog pravca koji zahtijeva reviziju svih postojećih normi filološkog rada. I dok su američki medijevalisti i teoretičari književnosti u njegovom prijedlogu prepoznali plodno tlo za razvoj nove filološke paradigme, francuska akademska zajednica uglavnom je ostala suzdržana. Razlozi za izostanak reakcije bili su višestruki: djelomično su proizilazili iz skepticizma prema teorijskim i spekulativnim pristupima američke akademske zajednice, a dijelom i iz otpora prema radikalnom napuštanju tradicionalne filologije koja je u Francuskoj imala čvrste korijene i institucionalnu legitimnost. Mnogi su filolozi smatrali da “Pohvala varijanti” potkopava samu disciplinu, pretvarajući filologiju u hermeneutičku ili filozofsku refleksiju o tekstu.¹⁰

U tom smislu, prelaz iz “klasične” u “novu” filologiju odražava šire promjene u humanističkim naukama, u kojima tekst prestaje biti statičan artefakt i postaje proces, intertekstualna mreža i kulturni kontekst. Odnos između Ménarda i Cerquiglinija može se stoga čitati kao

¹⁰ U Francuskoj 1990. godine ipak izlazi specijalno izdanje časopisa *Speculum* pod naslovom “Nova filologija.” *Speculum*, vol. 65, no. 1, 1990.

simbolički dijalog između filologa i teoretičara, između čuvara tradicije i onoga koji je dovodi u pitanje. Taj dijalog ostaje živ i u digitalnoj eri, gdje se pitanje vjernosti tekstu preobražava u pitanje vjernosti podacima, a klasični rukopis ustupa mjesto digitalnom svjedoku, novom prostoru u kojem se tradicionalni pojmovi autoriteta, originala i varijante ponovo promišljaju kroz prizmu digitalne medijacije.

3.3.1 Prepisivač, varijanta i *mouvance*

Srednjovjekovni tekst živi u neprekidnom procesu nastajanja, prepisivanja i mijenjanja. On nije zatvoren artefakt, već dinamičan prostor u kojem se prepliću materijalnost rukopisa, individualni stil prepisivača i kolektivna poetika vremena. U tom složenom odnosu između jezika, tradicije i interpretacije rađa se ono što Paul Zumthor naziva *mouvance*, pokretljivost i fluidnost teksta koji postaje temelj razumijevanja srednjovjekovne tekstualnosti. Svaki manuskript, bez obzira na njegovu starinu, autoritet ili genealoški status, u većoj je ili manjoj mjeri kontaminiran određenim brojem grešaka, propusta, ispravki, dopuna i izmjena, koje su, u konačnici, direktno proporcionalne vremenskom jazu koji ih dijeli od originala. Što je vremenski period duži, to su i jezičke, a posljedično i književne modifikacije frekventnije, kompleksnije i heterogenije. Taj proces nije anomalija, već organski aspekt srednjovjekovne tekstualnosti, koja, kako primjećuje švicarski teoretičar Paul Zumthor, “živi u promjeni”, u stalnoj pokretljivosti i otvorenosti prema varijaciji. (Zumthor, 1972)

U tom smislu, srednjovjekovni prepisivač nije tek puki mehanički posrednik, nego koautor novog književnog teksta, koji iznova oblikuje postojeći materijal, prelazeći granice već uspostavljenih kalupa i obrazaca te unoseći u tekst dah vremena i prostora u kojem živi. Ponekad nezadovoljan ritmom stiha, neskladom sintagme ili estetskom krutošću izraza, a ponekad zbunjen vlastitim neprepoznavanjem arhaičnih oblika riječi, prepisivač interveniše vođen impulsima vlastitog jezičkog osjećaja

i gravitacijom novog kulturnog okruženja, čije su lingvističke norme često divergentne u odnosu na one izvorne. Budući da je starofrancuski jezik u stalnom razvoju, dijalektalno bogat, neujednačen i raznorodan, svaka prepisivačka gesta nosila je obilježje vremena, prostora i identiteta njenog autora.

Takve intervencije, koje su ponekad zahvatale tek ortografske prilagodbe, a ponekad semantičku strukturu samog djela, stvaraju višeslojni palimpsest u kojem se prepliću historija jezika, poetika prepisivačkog čina i svjedočanstvo o recepciji. Svaki prepisivač postaje akter u procesu koji Bernard Cerquiglini opisuje kao “nikada dovršeno pisanje”, jer srednjovjekovni tekst nema jedinstvenu, definitivnu verziju, već da se neprestano obnavlja u dodiru s novim čitanjem i prepisivanjem. Šta pretpostavljeni čin “poboljšanja” znači u prepisivačevom umu, da li ima vjersku, estetsku, utilitarnu ili hermeneutičku funkciju, pitanje je koje ostaje otvoreno.

Ovakav pogled na tekst kao procesualan, otvoren i kolektivan čin omogućio je da se filologija krajem 20. vijeka usmjeri prema novim teorijskim horizontima. Ako je za Zumthora varijanta bila prirodni izraz vitalnosti srednjovjekovnog teksta i srednjovjekovne poetike, za Cerquiglinija ona postaje metaforom otvorenog značenja, odnosno, dokaz da je svaka tekstualna verzija ravnopravna, u novoj filološkoj paradigmi koja varijantu ne vidi kao grešku, već kao autentičan izraz života teksta.

4.0 Izazovi uređivačke profesije u digitalnom dobu

Tradicionalna i digitalna kritička izdanja: prednosti i razlike

Tradicionalna kritička izdanja srednjovjekovnih rukopisa postavljaju pred urednika niz specifičnih izazova, koji se tiču ne samo odabira osnovnog rukopisa, već i načina predočavanja varijanti, intervencija i uredničkih bilješki u materijalno ograničenom prostoru štampanog izdanja. U okviru takvih izdanja, jedno od ključnih pitanja odnosi se na odluku da li rukopisne razlike, ispravke i primjedbe treba prikazati u

opsežnom ili sažetom kritičkom aparatu. U tom kontekstu, svako kritičko izdanje balansira između čitljivosti i naučne iscrpnosti, između zahtjeva čitaoca i principa tekstološke transparentnosti. (Bourgain, Vieillard, 2002)

Tokom posljednjih decenija, tradicionalnim izdanjima sve snažnije konkuriraju digitalna kritička izdanja, oslobođena ograničenja formata knjige. Digitalna forma omogućava višedimenzionalni pristup tekstu: čitalac može paralelno pristupiti svim rukopisnim verzijama jednog djela, različitim uredničkim verzijama, pa čak i vizuelnim reprodukcijama rukopisa u visokoj rezoluciji. Iako su u početku izazvala nepovjerenje naučne zajednice, digitalna izdanja su ubrzo pokazala svoj potencijal kao otvoreni laboratorij za filološki rad, gdje se svi procesi, od kolacije rukopisnih svjedoka do interpretacije, mogu pratiti, provjeriti i revidirati.

Iako tradicionalna i digitalna izdanja dijele zajednički cilj, učiniti izvorni tekst dostupnim savremenom čitaocu uz očuvanje njegove tekstualne autentičnosti i materijalne dimenzije, ipak digitalni medij ide korak dalje uvodeći novi epistemološki okvir. Naime, digitalno izdanje omogućava neograničenu arhivsku dostupnost i interaktivnost relativizirajući pojam definitivne verzije teksta. U digitalnom prostoru svaka varijanta, svaka lekcija, svaka urednička odluka ostaje vidljiva, čime se sam koncept "finalnog izdanja" dovodi u pitanje (Cerquiglini 1989).

Zahvaljujući tome, naučna zajednica sve češće prepoznaje vrijednost pristupa u kojem nijedna verzija teksta nije isključena, a svaka urednička odluka postaje dio transparentnog procesa rekonstrukcije. Time se otvara mogućnost da istraživač pristupi različitim rukopisnim svjedocima i varijantama jednog djela, koji su u tradicionalnim izdanjima često ostajali skriveni iza "autoritativne" uredničke odluke. Konačna verzija objavljenog teksta, bilo u štampanom ili digitalnom obliku, stoga nikada nije definitivna jer u potpunosti zavisi od lingvističkih kompetencija, metodoloških izbora i interpretativnog horizonta urednika. (Roussineau, 2000:23)

4.1 Uticaj digitalne tehnologije na uređivačku metodologiju

Jedna od ključnih prednosti digitalnog izdavaštva ogleda se u njegovoj sposobnosti da obuhvati i učini javno dostupnim čitav spektar podataka koji u tradicionalnim izdanjima često ostaju u sjeni. Digitalne platforme omogućavaju objavljivanje ne samo foto-reprodukcija rukopisa, već i različitih nivoa transkripcije, djelimičnih ili potpunih, te kolacijskih rezultata koji bilježe varijante između pojedinih svjedoka. Osim osnovnih tekstualnih slojeva, digitalno izdavaštvo uključuje i metapodatke koji olakšavaju filološku i kulturno-historijsku interpretaciju, kao što su informacije o porijeklu rukopisa, mjestu i vremenu njegovog prepisivanja, o naručiocima i vlasnicima rukopisne knjige, kao i o njegovom putovanju i sudbini kroz epohe, sve do savremenog doba.

Ovakva izdanja obogaćuju tekst mnoštvom esencijalnih, ali i perifernih podataka, od minucioznih paleografskih i jezičkih analiza, preko kulturno-historijskog konteksta, do književnih i estetskih interpretacija. Na taj način digitalno izdavaštvo postaje integralna platforma znanja koja objedinjuje rezultate diplomatskih, kritičkih, jezičkih i kulturoloških istraživanja, omogućavajući višeslojno čitanje i tumačenje svakog srednjovjekovnog svjedočanstva.

Posebnu vrijednost u tom kontekstu ima diplomatsko izdanje rukopisa, koje predstavlja tekst u njegovom sirovom, nefiltriranom stanju, prije nego što filolog-urednik pristupi transliteraciji, normalizaciji i kritičkoj interpretaciji. Takvo izdanje ima neprocjenjivu dokumentarnu vrijednost jer pruža uvid u izvorni sloj teksta, onakav kakvog je zabilježio prepisivač. François Massai s pravom ističe da je diplomatsko izdanje nužan i konstitutivan korak u pripremi svakog kritičkog izdanja, jer omogućava transparentno sagledavanje osnovnog materijala prije bilo kakve uredničke intervencije.

Kao takva, dokumentarna izdanja, bilo da su samostalno objavljena ili uključena u digitalne projekte, predstavljaju preliminarne faze u procesu izrade kritičkih izdanja, čak i kada nisu izričito predviđena

početnim izdavačkim planom. Ona čine temeljnu fazu naučnog rada na tekstu, bez koje nije moguće donijeti pouzdane zaključke o njegovoj genezi, transmisiji i varijantama. (Massai, 1950:177-193) Ovakva izdanja, iako čvrsto ukorijenjena u tradiciji filološke prakse, danas sve češće nalaze svoje mjesto u digitalnim arhivima i mrežnim projektima, gdje se klasični principi dokumentarnosti reinterpreтирају kroz savremene tehnologije obrade i prezentacije teksta koje ne poništavaju, već nadograđuju postojeće metodološke paradigme.

Prelaz sa tradicionalnog na digitalno izdavaštvo, kako tvrdi Thomas Tanselle, ni na koji način nije promijenio ontologiju tekstova budući da osnovno pitanje ostaje izbor između dvije metodologije, orijentacije ka autoru i orijentacije ka dokumentu:

Još uvijek moramo razmotriti je li smisleno usmjeriti se na autorski orijentirane tekstove ili bi jedini tekstovi koje bismo trebali proučavati trebali biti dokumentarni tekstovi (možda očišćeni od očitih grešaka koje je moguće uočiti) koji su preživjeli prošlost.¹¹ (Tanselle, 2006:2)

Iako digitalna tehnologija nesumnjivo utiče na tehniku i metodologiju objavljivanja starih tekstova koja se prilagođava novom mediju, ona ne smije uticati na koncepciju uređenog teksta, njegovu tekstualnost, nego isključivo na "tekstualnost" izdavačkog formata:

Izdavači su uvijek imali tendenciju podcjenjivati činjenicu da moraju uskladiti dvije različite tekstualnosti, tekstualnost teksta koji se uređuje i tekstualnost njihove edicije. Digitalno izdavaštvo očito podrazumijeva novu tekstualnost edicije, ali ne mijenja tekstualnost teksta koji se uređuje.¹² (Duval, 2017:20)

¹¹ Naš prevod: "We still have to consider whether it is meaningful to pursue authorially intended texts or whether the documentary texts that survive from the past (perhaps purged of the obvious errors that can be identified) are the only texts we should study."

¹² Naš prevod: "(...) les éditeurs ont toujours eu tendance à sous-estimer le fait qu'ils devaient articuler deux textualités différentes, celle du texte édité et celle de leur édition. Le numérique implique évidemment une nouvelle textualité de l'édition, mais ne modifie pas celle du texte édité."

4.2 Razvoj digitalnih laboratorija i baza podataka

Nasuprot klasičnom izdavaštvu, posljednjih dvadeset godina pri mnogim svjetskim univerzitetima osnovani su laboratoriji i formirane istraživačke ekipe koje se bave digitalnim zapisivanjem srednjovjekovnih resursa. Istovremeno, velike nacionalne biblioteke i arhivi ulažu znatne napore u digitalizaciju svojih fondova i baza podataka. Mnoge od tih baza danas su otvorene za slobodan pristup, što znači da korisnicima nisu potrebne registracije niti pretplate kako bi pristupili kolekcijama ili pojedinačnim dokumentima. Primarni cilj ovih projekata jeste omogućiti brži, jednostavniji i otvoreniji pristup srednjovjekovnim izvorima svim istraživačima i ljubiteljima medijevalne epohe.

Dva su osnovna tipa digitalnog zapisa: faksimilni, koji podrazumijeva skeniranje stranica knjige ili manuskripta u formi fotografije, i tekstualni, koji predstavlja prikaz teksta kao niza karaktera kodiranih u binarnom jeziku. Tehničke prednosti prvog tipa digitalnog zapisa, ukoliko je kvalitet (tj. rezolucija slike) dovoljno visok, ogledaju se u mogućnosti uvećavanja određenog dijela slike ili rukopisa, što ga čini izuzetno korisnim za paleografe i kodikologe. Nedostaci ovog pristupa odnose se, međutim, na nemogućnost pretraživanja teksta.

Francuska nacionalna biblioteka (Bibliothèque nationale de France - BnF) započela je 1997. godine digitalizaciju dijela svoje višemilionske arhivske građe. Na taj je način stvorena jedna od najvećih virtualnih biblioteka na svijetu, *Gallica*,¹³ čiji se fond dvadeset osam godina neprestano obogaćuje u saradnji sa četiri stotine vanjskih partnera. Dosadašnji digitalizirani fond iznosi fascinantnih deset miliona primjeraka, romana, časopisa, fotografija, rukopisa, zvučnih zapisa, od čega se u faksimil formi može konsultovati preko pola miliona djela. Najzanimljivije je što je pristup fondu u potpunosti slobodan. Primjera radi, mogu se proučavati remek-djela japanskog bakroreza, ali i manuskripti iz epohe Karla Velikog. Nažalost, pristup mnogim faksimil djelima omogućen je

¹³ <https://gallica.bnf.fr>

isključivo unutar biblioteke, sa jednog od dvije stotine i pedeset umreženih informatičkih mjesta. Također, biblioteka svojim članovima otvara mogućnost šifriranog pristupa pojedinim kolekcijama i bazama podataka putem tzv. “nomadskog pristupa” izvan prostora biblioteke.

Gallica istraživačima pruža dragocjenu mogućnost proučavanja digitaliziranih srednjovjekovnih rukopisa u formatu slike koja se može uvećavati, čime se otvara prostor za analizu materijalnih i tehničkih osobina rukopisa, slikovnih elemenata i ornamenata, komentara na marginama, tipova pisma, kao i identifikaciju različitih pisarskih ruku. Digitalizacija uključuje ne samo tekstove, već i detaljne vizuelne podatke, što otvara mogućnost proučavanja materijalnih i ikonografskih aspekata rukopisa. Takva integracija tekstualnog i vizuelnog zapisa omogućava istraživačima, studentima i široj javnosti da sagledaju rukopise u njihovoj originalnoj složenosti, uključujući marginalne bilješke, ilustracije i različite ruke prepisivača.

S druge strane, projekat digitalizacije kritičkih izdanja srednjovjekovnih tekstova omogućava uvid u hronološki i metodološki raznovrsne uredničke edicije s pripadajućim kritičkim aparatom, koje su u Francuskoj objavljivane tokom 19. i početkom 20. vijeka te danas više ne podliježu ograničenjima javnog reproduciranja. Pretraživanje u bazi *Gallica* odvija se jednostavno, unosom ključnih riječi, čime je ovaj izvor postao jedno od najvažnijih središta za istraživanje evropske kulturne baštine.

4.3 Projekti digitalizacije srednjovjekovnih tekstova i primjeri dobre uređivačke prakse

Postoje i druge baze podataka te univerzitetski laboratoriji koji neumorno rade na digitalizaciji različitih vrsta knjižnih fondova, poput Baze srednjovjekovnog francuskog jezika, la BFM (*Base du français medieval*).¹⁴ Navedena baza podataka sadrži dvije stotine devetnaest

¹⁴ <http://bfm.ens-lyon.fr>

integralnih tekstova napisanih između 9. i kraja 15. vijeka (što ukupno čini oko šest i po miliona leksema). Zahvaljujući svojoj dijahronijskoj pokrivenosti, raznolikosti podataka i njihovom dvostrukom obogaćivanju putem vanjskih metapodataka i unutrašnjih jezičkih bilješki, Baza srednjovjekovnog francuskog jezika predstavlja jedinstven i međunarodno priznat istraživački alat za proučavanje historije francuskog jezika. Baza sadrži zbirku francuskih tekstova iz srednjeg vijeka kompiliranih od 1989. godine u formi dijahronijskog digitalnog korpusa. Primarni cilj je bio obezbijediti korisne resurse za nastavu i istraživanje jezika, književnosti i srednjovjekovne civilizacije te otvoriti nove istraživačke perspektive kroz kompjutersku podršku i alate za lingvističke analize. (Guillot-Barbance, Heiden, Lavrentiev: 2017:168-184) Baza srednjovjekovnog francuskog teksta dostupna je putem web portala koji omogućava online čitanje tekstova i pretragu korištenjem platforme za tekstometrijsku analizu. Pristup portalu je besplatan i otvoren kako za širu javnost, tako i za stručnjake, pružajući mogućnost ne samo čitanja, već i detaljnog pretraživanja tekstova prema različitim kriterijima. Odabrani tekst ili cijeli korpus mogu se pretraživati unošenjem odgovarajuće komande, a pretraga se može vršiti po leksimima ili natuknicama. Ova funkcionalnost omogućava dobivanje ne samo etimoloških podataka o riječima i izrazima, već i popisa svih dijalektalnih varijeteta jedne jedinice, kao i njene kontekstualne upotrebe. Dodatno, moguće je analizirati kolokacije, kreirati statistiku frekventnosti određenih jezičkih jedinica, formirati vokabular korpusa i izrađivati indekse. Platforma također omogućava individualizirani rad na tekstu, uključujući kreiranje bilješki, pojmovnog indeksa, glosara i drugih korisnih materijala, u suštini, omogućava formiranje pravih virtuelnih kritičkih izdanja. Odabrani tekstovi mogu se, pri tome, preuzeti u PDF formatu bez potrebe za prethodnom registracijom.¹⁵ Referentna izdanja koja čine bazu klasificirana su prema hronološkim i tematskim kriterijima unutar složenog sistema metapodataka, koji obuhvata

¹⁵ <https://txm-bfm.huma-num.fr/txm/>

bibliografske informacije, datum nastanka tekstova i rukopisa, formu teksta (stih ili proza) te pripadnost određenom žanru. Tekstovi su dodatno podvrgnuti višeslojnom jezičkom označavanju kao što su kodiranje odlomaka u direktnom govoru, automatsko morfosintaksičko označavanje verifikovano na velikom broju tekstova, te automatsko ili ručno označavanje sintaksičkih struktura unutar manjeg potkorpusa. Ove detaljne napomene višestruko povećavaju mogućnosti eksploatacije baze i omogućavaju sofisticirane analize teksta na lingvističkom, stilističkom i žanrovskom nivou.

U isto vrijeme razvijene su i druge baze podataka poput FRANTEXT-a,¹⁶ baze podataka Univerziteta u Čikagu koja je objavljena 1989. godine prvenstveno kao platforma za digitalno objavljivanje Rječnika srednjefrancuskog jezika, *Dictionnaire du Moyen Français*. Ova baza je nastala kroz politiku sistematskog unosa i skeniranja podataka uz stalnu razmjenu sa francuskim i međunarodnim partnerima. *Frantext* je baza podataka koja sadrži preko pet hiljada referenci, odnosno 273 miliona riječi prema stanju u januaru 2025. godine. Razvijena je na platformi ATILF¹⁷ (Analiza i kompjuterska obrada francuskog jezika - *Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française*) i dostupna je u online formatu od 1998. godine. Omogućava jednostavna i složena pretraživanja prema oblicima riječi, lematima ili gramatičkim kategorijama uz prikaz rezultata u kontekstu od sedam stotina znakova.

Odličan primjer digitalnog izdavaštva srednjovjekovnih rukopisa i njihovih kritičkih edicija je i projekat Univerziteta u Bernu koji je digitalno zapisao germansku sagu o vitezu Parsifalu, autora Wolframa von Eschenbacha. Projekat nudi sinoptički prikaz uređenog teksta i rukopisâ, interaktivne unose u kritički aparat, te sinoptičke prikaze različitih recenzija i rukopisâ. Korištenjem ove platforme, korisnici mogu pregledati različite varijante teksta i upoređivati rukopisne predaje, čime se

¹⁶ <https://artfl-project.uchicago.edu/content/artfl-frantext>

¹⁷ <https://www.atilf.fr/ressources/frantext/>; <https://www.frantext.fr>

omogućava duboko razumijevanje jezika i stila ovog srednjovjekovnog djela.¹⁸

Jedan od primjera uspješne uredničke prakse predstavlja Projekt *Charrette* Univerziteta Princeton, započet 1994. godine s ciljem digitalizacije svih rukopisnih verzija srednjovjekovnog arturijanskog romana *Le Chevalier de la Charrette* (kod nas prevedenog kao “Vitez na taljigama”). Pored uvodnog predgovora koji pruža kontekstualni i konceptualni okvir za pristup romanu te pregled ključnih pojmova vezanih za književnu produkciju srednjeg vijeka, urednici Alfred Foulet i Karl Uitti nude detaljne informacije o autorovom opusu i specifičnostima njegovog stila. Digitalno je obrađeno ukupno osam rukopisa, savremene verzije romana, kao i pojašnjeni kriteriji uredničkog izbora osnovnog rukopisa. Čitaoci pristupaju tekstu u formi sinoptičke tabele, u lijevom stupcu nalazi se starofrancuski originalni roman u stihu, dok je u desnom stupcu njegov prevod na savremeni francuski, obogaćen fusnotama koje pružaju dodatna pojašnjenja. Na kraju su prikazane varijante prisutne u drugim kontrolnim rukopisima, kao i lekcije koje su odbačene u konačnom izdanju. (Gonzalez, 2023:172-174)

Frantext se, zajedno s projektom *Charrette* Univerziteta Princeton i drugim inicijativama, može posmatrati kao uspješan primjer unapređenja pristupa srednjovjekovnim tekstovima putem digitalnog izdavaštva. Dok projekt *Charrette* omogućava dubinsku sinoptičku analizu različitih rukopisnih verzija jednog romana, pružajući paralelni prikaz starofrancuskog i savremenog francuskog teksta, *Frantext* djeluje kao opsežna korpusna baza podataka koja omogućava statističku, morfosintaksičku i leksikološku analizu srednjovjekovnog jezika. Navedene baze pokazuju da digitalne platforme ne služe samo reprodukciji rukopisa već i kreiranju novih istraživačkih alata koji objedinjuju lingvističke, književne i paleografske pristupe.

¹⁸ <http://www.parzival.unibe.ch/editionen.html>.

Pored toga, digitalne baze omogućavaju napredne metode pretraživanja, uključujući pretragu po leksemima, kolokacijama i kontekstualnoj upotrebi riječi, kao i detaljnu jezičku i statističku analizu. Integracija metapodataka, kao što su hronološki, geografski i tematski kriteriji, dodatno olakšava istraživački rad i pruža uvid u varijacije i evoluciju teksta kroz vrijeme. Ove tehnologije otvaraju put ka tzv. virtuelnim kritičkim izdanjima, gdje pojedini tekstovi mogu biti praćeni kompletom transkripcija, kolacija, kritičkih napomena i dodatnih multimedijalnih podataka, čime se znatno proširuje mogućnost upotrebe i interpretacije srednjovjekovnih djela.

Na taj način, digitalno izdavaštvo omogućava sveobuhvatan pristup srednjovjekovnoj književnoj produkciji: od inicijalne diplomatske reprodukcije rukopisa, preko sinoptičkih kritičkih izdanja, do korpusnih analiza i vizuelne prezentacije tekstualne tradicije. Ove metode ne samo da olakšavaju dostupnost i čitljivost izvora, već i pružaju alate za savremenu filološku, lingvističku i književno-teorijsku obradu srednjovjekovnih tekstova. Digitalno izdavaštvo stoga predstavlja ne samo tehničku inovaciju, već i paradigmatiski pomak u načinu na koji se razumije, istražuje i prezentira kulturno nasljeđe srednjeg vijeka.

5.0 Zaključak

Analiza savremenih uredničkih praksi u izdavaštvu srednjovjekovnih francuskih tekstova pokazuje da digitalna transformacija nije izmijenila ontološku prirodu starih tekstova, već je dovela do redefiniranja njihove prezentacije i interpretacije. Potvrđena je polazna hipoteza da digitalna tehnologija, sa svojim novim modelima reprezentacije i interaktivnosti, ne mijenja suštinsku filološku strukturu, nego proširuje prostor za analizu, tumačenje i razumijevanje teksta. Naime, digitalni alati omogućavaju integraciju tradicionalnih principa kritičkog izdavaštva poput genealogije rukopisa, tekstualne kritike i analize varijanti sa savremenim tehnološkim mogućnostima. Na taj način povećava

se transparentnost uredničkog rada, postiže metodološka preciznost i olakšava pristup različitim verzijama teksta. Ova sinteza pruža istraživačima širi okvir za lingvističke, paleografske i paratekstualne analize, dok istovremeno otvara mogućnost komparativnih, kvantitativnih i vizuelnih prikaza koji su u štampanim izdanjima bili teško ostvarivi.

Iako su metode Karla Lachmanna, Josepha Bédiera i drugih filologa 19. vijeka postavile temelje precizne tekstualne rekonstrukcije, savremena filološka praksa, u spoju s digitalnim pristupima, omogućila je novi hermeneutički okvir u kojem se tekst više ne promatra kao zatvoreni objekt, nego kao varijabilan dinamičan sistem. Stoga digitalizacija ne mijenja samu tekstualnost, već proširuje epistemološki horizont filologije, olakšavajući pristup varijantama teksta koje su u procesu uređivanja i odabira ostale sakrivene.

Iako jedan od glavnih izazova današnje filologije ostaje očuvanje ravnoteže između metodološke rigoroznosti i digitalne fleksibilnosti, upravo u tom spoju leži i najveći potencijal digitalne humanistike koja produžava život srednjovjekovnih tekstova kroz nove forme pristupa i prezentacije teksta istovremeno čuvajući njegovu kulturnu i civilizacijsku autentičnost.

Bibliografija

1. baker, Craig, i Yan Greub. (2018). "Sous le signe de Lachmann: La domination de la méthode critique d'édition entre 1872 et 1913." *L'Ombre de Joseph Bédier: Théorie et pratique éditoriales au XXe siècle*, uredili Craig Baker, Marcello Barbato, Mattia Cavagna i Yan Greub, ELiPhi, 61–62.
2. Baker, Craig, i Yan Greub. (2018). "Introduction." *L'Ombre de Joseph Bédier: Théorie et pratique éditoriales au XXe siècle*, uredili Craig Baker, Marcello Barbato, Mattia Cavagna i Yan Greub, ELiPhi.
3. Barbije, Frederik. (2009). *Istorija knjige*. Narodna biblioteka Srbije, CLIO.
4. Banniard, Michel. (1989). *Genèse culturelle de l'Europe, Ve–VIIIe siècles*. Nathan.
5. Banniard, Michel. (1992). *Viva voce: Communication écrite et communication orale du IVe au IXe siècle en Occident latin*. Nathan.
6. Banniard, Michel. (2005). *Du latin aux langues romanes*. Nathan.
7. Bédier, Joseph. (1894). "La Société des Anciens Textes français." *Revue des deux mondes*, 121, 906–934.
8. Bédier, Joseph. (1913). *Le Lai de l'Ombre par Jean Renart*. Didot, XLII.
9. Bourgain, Pascale, i Françoise Vielliard. (2002). *Conseils pour l'édition des textes médiévaux: Fasc. III, Textes littéraires*. École Nationale des Chartes.
10. Busby, Keith (ur.). (1993). *Towards a Synthesis? Essays on the New Philology*. Amsterdam, coll. *Faux Titre*, 68.
11. Cerquiglini, Bernard. (1989). *Éloge de la variante: Histoire critique de la philologie*. Editions du Seuil.
12. Duval, Frédéric. (2017). "Pour des éditions numériques critiques. L'exemple des textes français." *Médiévales*, 73, 13–29.
13. González, Déborah. (2023). "Chrétien de Troyes, Le Chevalier de la charrette (Lancelot)." *Cahiers de civilisation médiévale*, 262. Dostupno na: <http://journals.openedition.org/ccm/13714>. Pristupljeno 19. novembra 2024. DOI: <https://doi.org/10.4000/ccm.13714>.

14. Guillot-Barbance, Céline, Serge Heiden, i Alexei Lavrentiev. (2017). "Base de français médiéval: Une base de référence de sources médiévales ouverte et libre au service de la communauté scientifique." *Diachroniques*, 7, 168–184.
15. Hebrang-Grgić, Ivana. (2017). *Kratka povijest knjižnica i nakladnika*. Naklada Ljevak.
16. Huizinga, Johan. (1964). *Jesen srednjega vijeka*. Matica Hrvatska.
17. Kapetanović, Dijana. (2023). "Prolog kao privilegirano mjesto autorske individualizacije srednjovjekovne pjesnikinje Marie de France." *Novi izraz : časopis za književnu i umjetničku kritiku*. br.91-92, 1-27.
18. Kapetanović, Dijana. (2019). "Srednjovjekovni koncept translacija između antičkog i humanističkog." *Pismo : časopis za jezik i književnost*. br. 15, 170-185.
19. Kapetanović-Ljubas, Dijana. (2017a). "Translatio studii u poetici srednjovjekovnog antičkog romana." *Radovi Filozofskog fakulteta*. XX, 279-300.
20. Kapetanović-Ljubas, Dijana. (2017b). "Koncept autora u književnosti francuskog srednjovjekovlja." *Sophos : časopis mladih istraživača.*, br. 10, 155-171.
21. Lecoy, Felix. (1978). "L'édition critique des textes." *XIV Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza*, aprile 1974, t. I, (ur.) Alberto Varvaro
22. Le Goff, Jacques. (1957). *Les intellectuels au Moyen Age*. Paris: Seuil.
23. Massai, François. (1950). "Principes et conventions de l'édition diplomatique." *Scriptorium*, 4, 177–193.
24. Ménard, Philippe. (2003). "Histoire des langues romanes et philologie textuelle." U: Gerhard Ernst et alii (ur.), *Romanische Sprachgeschichte / Histoire linguistique de la Romania*, 1.1, Berlin–New York, 62–71.
25. Ménard, Philippe. (2001–2009). *Marco Polo, Le Devisement du monde*. Genève: Droz, 6 vol.
26. Ménard, Philippe. (1997). "Réflexions sur la Nouvelle Philologie." U: Martin-Dietrich Gleßgen i Franz Lebsanft (ur.), *Alte und neue Philologie*, Tübingen, 17–33.

27. Meyer, Paul. (1909). "Instructions pour la publication des anciens textes." *Bulletin de la Société des anciens textes français*, 64–79.
28. Pasquali, Giorgio. (1952). *Storia della tradizione e critica del testo*. Le Monnier, poglavlje: "Recentiores, non deteriores."
29. Paris, Gaston, i Léopold Pannier (ur.). (1872). *La vie de Saint Alexis: Poème du XIe siècle et renouvellements des XIIe, XIIIe et XIVe siècles*. Paris: Franck.
30. Roques, Mario. (1926). "Réunion des romanistes à Paris, les 18–19 décembre 1925." *Romania*, 52, 243–249.
31. Roussineau, Gilles. (2000). "Réflexions sur les éditions de textes en moyen français." U: Claude Buridant (ur.), *Le moyen français: Le traitement du texte (édition, appareil critique, glossaire, traitement électronique)*, Presses Universitaires de Strasbourg, 23.
32. Šagi-Bunić, Tomislav. (1976). *Povijest kršćanske literature: Patrologija od početka do sv. Irene*, sv. 1. Kršćanska sadašnjost.
33. Stipčević, Aleksandar. (1985). *Povijest knjige*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 153–154.
34. Tanselle, G. Thomas. (2006). "Foreword." U: L. Bernard, K. O'Brien O'Keeffe i J. Unsworth (ur.), *Electronic Textual Editing*, Modern Language Association, 1–6.
35. Tanselle, G. Thomas. (2010). *A Rationale of Textual Criticism*. University of Pennsylvania Press.
36. Zumthor, Paul. (1972). *Essai de poétique médiévale*. Paris: Seuil.
37. Zumthor, Paul. (1980). *Parler du Moyen Âge*. Paris: Seuil.

Pregledni znanstveni članak /

Scientific review article

Primljen/Received: 15. 7. 2025.

Prihvaćen/Accepted: 29. 9. 2025.

UDK/UDC: 321.01:323.1

DOI: 10.46352/18403867.2025.179

The Nation – The Social (Re)Formation of the Human Being

Semir Halilović

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Abstract

The nation represents a cultural and political division of human communities into distinct identity-based and territorially structured forms. It constitutes an ideologization of human beings and their reality through instruments of state coercion, or alternatively, an almost religious sentiment experienced by human beings who strive for consistency of meaning and order within their spatial and existential relations. This is a process that positions the world within the social dichotomy of “us” versus “them,” involving the diversification of humanity and its habitats along various lines. Historical separations of big nations began in the period between the collapse of the Western Roman Empire and the passing of Charlemagne from the historical and political stage. From that point onward, the idea of the nation gradually emerged over the course of several centuries and within the framework of Anglo-Francophone thought, drawing upon ancient and medieval philosophical reflections on social communities and political organization.

From an academic perspective, the nation enters the historical stage when the bourgeois class emancipates the masses from their centuries-long subjugation to monarchical authority. Following the period of the “divine right of kings,” during which people existed as passive objects under monarchical rule, by the late eighteenth century the territorial population had transformed into a political subject. The promotion of the idea of political equality among individuals, the social contract (Rousseau), and the right to revolt against authority (Locke) constituted the foundation for the emergence of the nation concept. By abstracting religious, linguistic, and cultural varieties within a society—through mechanisms of assimilation and the construction of social reality—the political nation was either formed or, alternatively, “awakened.” Today, two dominant models of the nation are widely recognized. The first, emerging from the political West, is known as the

civic model, in which culturally and ethnically diverse social units become legally, politically, and territorially unified within a single nation-state. In contrast, the ethnic model of the nation rarely succeeds in integrating cultural varieties within a coherent legal order, resulting in societies that often function as pluralistic (segregated) entities or within fragile state structures. The originator of this concept, Furnivall, conceptualizes such societies more as business partnerships than familial communities. These nations are not “created” but are perceived as being “discovered,” awakening from a historical slumber. This paper aims to discuss the scholarly conception of the origin and social function of the nation. Emerging as a social force capable of naturalizing ethnic differences within a territorially undefined or formally unborn state—or as a force that uproots native citizens from their historical habitats and transforms them into adversaries of their former selves—the nation manifests as an extraordinary driving social energy, directed toward the reconfiguration of both individual human reality and broader societal existence.

Keywords: nation, ethnicity, state, social contract, sociology

Nacija – Društveno preoblikovanje čovjeka

Nacija predstavlja kulturnu i političku podjelu ljudskih zajednica na različite oblike zasnovane na identitetu i teritorijalno strukturirane. Ona predstavlja ideologizaciju ljudskih bića i njihove stvarnosti putem instrumenata državne prisile, ili alternativno, gotovo religijski osjećaj koji doživljavaju ljudska bića koja teže konzistentnosti značenja i poretka unutar svojih prostornih i egzistencijalnih odnosa. Ovo je proces koji pozicionira svijet unutar društvene dihotomije “mi” naspram “njih”, uključujući diverzifikaciju čovječanstva i njegovih staništa duž različitih linija. Historijska razdvajanja velikih naroda započela su u periodu između sloma Zapadnog Rimskog Carstva i odlaska Karla Velikog sa historijske i političke pozornice. Od tog trenutka nadalje, tokom nekoliko stoljeća, u okviru anglo-frankofonske misli, ideja nacije se postepeno pojavljivala, crpeći inspiraciju iz antičkih i srednjovjekovnih filozofskih razmišljanja o društvenim zajednicama i političkoj organizaciji. Iz akademske perspektive, nacija ulazi u historijsku fazu kada buržoaska klasa oslobađa mase od njihove višestoljetne podložnosti monarhijskoj vlasti. Nakon perioda “božanskog prava kraljeva”, tokom kojeg su ljudi postojali kao pasivni objekti pod monarhijskom vlašću, do kraja osamnaestog stoljeća teritorijalno stanovništvo se transformiralo u politički subjekt. Promocija ideje političke jednakosti među pojedincima, društvenog ugovora (Rousseau) i prava na pobunu protiv vlasti (Locke) predstavljali su osnovu za pojavu koncepta nacije. Apstrahiranjem

vjerskih, jezičkih i kulturnih raznolikosti unutar društva – kroz mehanizme asimilacije i konstrukcije društvene stvarnosti – politička nacija je ili formirana ili, alternativno, “probuđena”. Danas su široko prepoznata dva dominantna modela nacije. Prvi, koji potiče iz političkog Zapada, poznat je kao građanski model, u kojem kulturno i etnički raznolike društvene jedinice postaju pravno, politički i teritorijalno ujedinjene unutar jedne nacionalne države. Nasuprot tome, etnički model nacije rijetko uspijeva integrirati kulturne raznolikosti unutar koherentnog pravnog poretka, što rezultira društvima koja često funkcioniraju kao pluralistički (segregirani) entiteti ili unutar krhkih državnih struktura. Tvorac ovog koncepta, Furnivall, takva društva konceptualizira više kao poslovna partnerstva nego kao porodične zajednice. Ove nacije nisu “stvorene”, već se doživljavaju kao “otkrivenne”, bude se iz historijskog sna. Ovaj rad ima za cilj da razmotri naučnu koncepciju porijekla i društvene funkcije nacije. Pojavljujući se kao društvena snaga sposobna da naturalizira etničke razlike unutar teritorijalno nedefinirane ili formalno nerođene države - ili kao sila koja iskorjenjuje domaće građane iz njihovih historijskih staništa i transformira ih u protivnike svojih bivših ja - nacija se manifestuje kao izvanredna pokretačka društvena energija, usmjerena ka rekonfiguraciji i individualne ljudske stvarnosti i šireg društvenog postojanja.

Ključne riječi: nacija, etnička pripadnost, država, društveni ugovor, sociologija

1.0 On the Concept of Nation

A nation is an idea of itself. It is “us” in self-understanding, or “them” in the external perception of others. Whether emerging on a civic-territorial basis or within historical beliefs in ethnic primordiality, a nation always represents a distinct social, political, and territorial world. These are social alloys that arise, develop, and dissolve. They evolve from ancient cultures, with their divisions being based on social distinctions or opposing political interests, yet historically, they may also emerge *ex nihilo*—on the basis of a political agreement devoid of ethno-cultural depth (Banac, 1998). A nation may be liberation-oriented or hegemonically inclined, territorially unifying or expansively absorbing minority peoples, residing within its civic boundaries or continually revising history in search of its “original” territory and identity. Socially, a nation is a living legacy that eludes complete scientific encapsulation.

Consequently, the definition of a nation belongs to the realm of unfinished scholarship. Without the need for historical linguistic archaeology, linguists simply define the concept of nation as “to love one’s people, to fight for their rights and independence, is to serve not only one’s own nation but all peoples and general progress” (Klaić, 1990, 922). Following the legacies of the American and French revolutions, modern political theory views the nation as people connected through a common national state (Hosbawm, 1993), although even the Western conception of nation does not deny the cohesion of civic and ethnic elements within the national alloy. In its most expansive theoretical scope, a nation is enumerated as “a named human population with a shared historical territory, common myths and historical memories, a shared mass public culture, shared economy, and common legal rights and duties of all members” (Smit, 1998, 30). Others would describe it succinctly as an idea (Dirkem, 1982). It is evident that, in both scientific and lived social terms, the nation represents a multi-layered concept that cannot be reduced to generalized political or sociological theories

(Lakoff, 2000). Attempts to encompass it scientifically have resulted in an excessive number of classifications (Brubaker, 2004) and mutually opposing theories that are neither intelligible nor applicable to the living national organism. Put differently, a nation is an empirical reality indifferent to how it is defined (Zgodić, 1997). Once it exists, it defines itself. It is, in fact, an *imagined community* (Gellner, 1998) whose self-perception strives to materialize culturally, politically, and territorially.

In the modern era, the idea of the nation was shaped during the Enlightenment as a substitute for religion—a pseudo-divinity of human thought and existence. There is no doubt that rationalist Enlightenment ideals permeated human societies, combining their force with accompanying industrialization, which “over time undermined, one after another, elements of religious interpretation of the world” (Manhajm, 1968, 30). This marked the formation of a new kind of epicenter for human life, wherein the individual, instead of systematically contested religion, found a renewed sense of continuity of existence (Anderson, 1998). The entire concept was termed secularism, presented as conciliatory and unifying for religiously, ethnically, and culturally heterogeneous societies. The very term *secular* represented an English mode of masking atheism (Asad, 2008).

The masses were presented with a rationally consistent system into which they could integrate, for they had never “suffered” from an excessive need for truth or facts (Arent, 1998), but rather from a lack of order that kept them balanced within the social axis. Put differently, the vast majority of people owe their identity to the obedient adherence to a bureaucratic system through which the internalization of content necessary for producing a socially desirable type of human being was effectuated. Within this new value system, “national identity has the same status for the nationalist as religiosity does for the religious” (Sekulić, 2003, 143). To become persuasive, nationalism thus adopted numerous postulates of religion, such as the notion of the “chosen people,” the

“promised land,” the “historical enemy,” and the national “historical mission” (Urhahne – Veler, 2002). In this way, the people were guided to believe in their near-primordial nature, oriented toward historical eternity. It was a concept whereby the nation-state, as the ultimate locus of national existence, became an almost deified social element to which the masses swore allegiance, sang praises, and ultimately dedicated their lives, becoming religiously devoted to it. Instead of paradise, the state became the ultimate existential goal of human life and its earthly collective—the nation.

2.0 The Dialectic of the National Idea

The zenith of national existence is represented by the nation-state, which historically emerges at the end of the eighteenth century. Such a state is preceded by pre-state peoples and the intellectual development regarding its constitution, as well as by the disintegration of large monarchies under which newly reconstituted, liberated, or awakened nations emerged. Within the historical trajectory of the development of the idea of the nation and the unified political people, Aristotle’s thesis that “the state does not arise from likenesses” (Aristotle, 1988, 30), or that the most stable social community is “one in which authority belongs to the majority of its members” (Sokolović, 1986, 27), can be regarded as a philosophical spark for the later development of the national idea. Advocating the rule of law rather than the authority of a particular individual or a privileged social group, Aristotle’s concept of civic political people appears at the inception of this historical trajectory, to which later thinkers—Cicero, Aquinas, Machiavelli, Althusius, Locke, Montesquieu, Rousseau, and others—contributed in diverse ways. There is no doubt that classical philosophical-political thought transcended into modern understandings of society through the notion of citizenship and the rule of law (Vinsent, 2009), for the nation, as an European alloy, derives primarily from Greco-Roman, and later Anglo-Francophone,

philosophical and political thought. Within this worldview, the focus is on the development of the so-called Western model of nation formation - the principle of civic consolidation of social differences under the territorial and bureaucratic aegis of the state.

Some scholars contend that the construction of the Western political nation and its social unifying endeavor disrupted preexisting traditional bonds among people, connecting individuals who had no shared ethnic or religious affiliations (Gellner, 1998). More precisely, it was an assimilatory project that created a political bond among culturally diverse groups, which were (voluntarily) integrated into civic unity in exchange for the benefits of peace, security, and prosperity within a common territory. At this level, Hobbes's *Leviathan* also operated, aiming to suppress social conflict by having all individuals, for the sake of their own and their property's security, cede their political and human rights to the state, which would arbitrate all matters. Through this process, over several generations and via a bureaucratized state, a sense of communal unity would emerge, organized on principles closely resembling those of ethno-nations at the inception of their existence. It cannot be asserted with certainty that a purely civic nationalism entirely devoid of ethnic elements exists anywhere, not even among the ideological founders of the civic (Western) model of nationalism in America and France (Brubaker, 1998). Undoubtedly, a superordinate national identity exists in such a state, within which subordinate identities are also included. Within this discourse, the state functions to unite the civic nation through a social contract, generating mutual fraternity grounded in loyalty to its creation—the nation-state. Here, nationalism manifests as a political form and act. The political people are constituted through a schematized process emphasizing democratic procedure, the rule of the majority, the law, and the like. In other words, these procedures confer “substance” to the nation in a manner analogous to democratic voting—much like a group of scientists collectively determines the margins of “truth”—where form dominates, and substance is seldom scrutinized (Lyotard, 2005).

In contrast to this type of nation, its other manifestation—the so-called cultural or ethnic (sometimes termed Eastern) model—grounds itself in ethnic, linguistic, and broader cultural varieties as prerequisites for creating social and political-territorial bonds and for distinguishing itself from others. Within this worldview, the key unifying elements of an ethnic group are shared history, belief in common ancestry, the existence of a mother-state to which the group should return, a common language, a shared past, and so forth. This constitutes a national identity, or “the sum of all markers that make a people a nation” (Klaić, 1990, 397). Belonging to this type of nation is not acquired through a political act—as is often assumed or constructed—but is something one inherently possesses or lacks by virtue of origin, genetic code, and the like (Hagen, 2002). It has been noted that ethnic nationalism is narrowly interpreted “as the inclusion of an emphasis on ancestry and, ultimately, biology” (Brubaker, 2004, 136). Burgess enumerated criteria he considered to encompass the existence of a single ethno-nation (Putinja & Stref-Fenar, 1997). Yet, it cannot be denied that numerous peoples speak the same language, share the same religion, and even possess a substantial portion of shared cultural heritage, yet ultimately constitute distinct ethno-nations. This is evident in examples such as Russia and Ukraine, Serbia and Montenegro, as well as numerous cases within the Anglo-Francophone sphere. Such realities call into question the so-called “objective” theories of the nation (Gellner, 1998), insofar as in practice the prevailing attitude remains that the nation belongs to those who wield power. In this context, Weber concluded that it is not the actual belief in primordiality that matters for ethno-nations, but rather its function, through which these groups assume a shared social form (Malešević, 2009). Here we encounter a rationalist understanding of the nation—it is, in essence, a (contractual) interest. In existential terms, ethno-nations often strive for proto-nationalist or secessionist action, effectively dividing within societies in pursuit of space for separate territorialization and institutionalization. Their aspirations can be mitigated

by civic nationality, yet such efforts often end in one of two extremes: success or intensified resistance. The latter cases are more frequent, contributing to the behavior of ethno-nations within (con)federations as quasi-business partners, since “in matters outside the union, each lives its life as a separate province” (Furnivall, 1948, 307).

The intellectual conceptualization of this type of nationalism began with Johann Heinrich Zedler (1740), who wrote of the nation as a social group sharing customs, morals, and laws—but not territory (Hosbawm, 1993). Johann Gottlieb Fichte and Johann Gottfried Herder argued that language forms the basis of the nation, serving as an expression of a people’s distinct way of life. The linguistic formation of the nation later expanded to a broader sociological universe in which no society can arise without the use of language, which structures social facts. Fichte’s and Herder’s theories addressed “intellectual, artistic, and religious givens, and also aimed to establish a clear boundary between these givens on the one hand, and political, economic, and social givens on the other” (Elias, 2001, 56). On these foundations, the subsequent typologization of nations into Western and Eastern (ethno-national) models was later summarized by Hans Kohn (Smit, 1998).

In summary, it can be said that the Western nation politically unified social heterogeneities within a given state, whereas, on the other hand, the so-called Eastern form of the nation (originating in the West!) remained oriented toward cultural differentiation and/or the attachment of an ethnic group to another “homeland state,” continuously seeking its “ancestral borders” and conceiving of itself in a primordial sense. One of the principal instruments of this concept of the nation is that its living essence is embodied in its language, which also delineates the boundaries of the ethno-nation (Banac, 1988). From this understanding of the nation, for example, Vuk Stefanović Karadžić promoted Serbian nationality by writing of others as Serbs who were unaware of it. If we consider Giddens’ theory of structure, we find that social structure corresponds to the language through which it is realized (Giddens, 1984).

Searle (2010) held a similar view. Precisely within this social discourse and at the time when the idea of the nation was emerging on European soil, specific social roles were assigned to historians, linguists, and artists, who worked to create vivid images of the distant past, often constructing rather than discovering reality. These nations do not emerge, as occurs in the Western-political worldview of nation formation based on a social contract, but rather they “discover themselves,” a process frequently attributed to nationalist intellectuals who are later titled “fathers of the nation” (Urlih–Veler, 2002). Interestingly, the features that nations formed according to the Eastern political model possess at the outset of their existence—such as belief in common ancestry and shared language—are achieved by nations formed according to the Western model only through state coercion and the bureaucratization of human reality at the culmination of their development.

In this regard, it becomes evident that the model-based division of nation formation into Western and Eastern types constitutes an unstable foundation for dogmatic interpretations of national existence, as the historical context—often conditioned by wars, (post)colonialism, and the influence of geopolitics on national unifications and separations in areas of interest—must be taken into account. The early beginnings of European differentiation of peoples based on territory commenced between the fall of the Western Roman Empire and the death of the Carolingian emperors Charlemagne and Charles the Fat. Engels maintained that, in this historical period, “the people are no longer a natural whole but a product of historical development, the intermixing of tribes and ethnic communities” (Lerotić, 1983, 17). This marks the beginning of their (self-)conscious differentiation. With the division of the Carolingian Empire, Europe acquired its territorialized nationalities (kingdoms, principalities), while attempts to restore Western religious-political unity failed, culminating in the early 19th century (Renan, 1907). The concept of nationalizing formerly religiously compact peoples triumphed over the effort to maintain diverse nations under an imperial and religious canopy of unity.

From this, it follows that the differentiation of nations, among other things, represents a process of realizing separate interests. From that moment onward, the process of self-understanding of one's national distinctiveness—regardless of linguistic or religious similarities with others—became predominantly socio-political, requiring several centuries to culminate across Europe and much of the world. From one century to the next, the idea of the political nation and the path toward its positioning as the foundation of the state and a unified social body grew cumulatively. Considering that “every human being is part of the state” (Aquinas, 1990, 150), Aristotle's idea of man as *zoon politikon* was revitalized within 13th-century Italian philosophical thought, although still dominated by the monarchical concept of authority. In other words, the education of distinct peoples in territorial and cultural terms did not yet imply their political constitution through the form of a social contract. At this stage, the people remained a passive object of ideological shaping and governance by others—they were assigned status and form and socially and politically molded according to the needs of the time.

Following Aquinas, Machiavelli advocated for the authority of the people (Machiavelli, 2003). In describing the state, Machiavelli held that it required equality among individuals, as well as laws and the impersonality of power, which in modern political understanding imply that the nation and a constitutional state have been achieved through general consent. Yet in his time, this was not the case, which did not prevent him from championing a state in which inhabitants are equal, advocating for a political order he termed “civil governance” (Pavlović, 2011, 141). Shortly after Machiavelli's death, Europe was engulfed by the Thirty Years' War, which, although triggered by religious causes, shifted the paradigm from religion toward a clearer definition of nationalism. Discussing sovereignty of that era, Johannes Althusius argued that it “is not intended for individual members, but for all members together and for the entire united body of the realm” (Althusius, 2003, 61). He thus emphasized the need to constitute a political people—a nation—as

the source of the state and authority. Opposing the religious justification for monarchical “right to rule,” Althusius advocated that “subjects, in common life, live and govern one another with the aid of just laws” (Ibid, 53). This represented a continuation in the development of the conceptual framework of the nation according to the Western civic model. Althusius pleaded for a transition within Europe from a religious to a national concept of authority—from monarchical power to the authority of the people.

After Europe concluded the Thirty Years’ War in 1648—which “was inspired by religious motives and represents the apex of religious influence as a principle shaping social life” (Kohn, 1929, 14)—the final ascent of nationalist ideology began, eventually becoming the foundational worldview matrix of Europe for the next century and a half. The Peace of Westphalia brought forth new territorial states in Europe, separated from ecclesiastical influence—thus opening the door to the reevaluation of the monarch’s “divine right to rule” and facilitating the formation of political nations—and large empires. In practice, this meant the “victory of territorial princes over the universal authority of the emperor and the pope” (Morgenthau, 1948, 341); however, it also implied that the decline of smaller European crowns would soon follow that of the major ones in the long run. Shortly after the Thirty Years’ War, Thomas Hobbes proposed a narrowed version of the social contract according to which the state’s people were to give their consent that, in exchange for security, one or more sovereigns would rule over them. Essentially, Hobbes was on the trajectory of forming a political people (nation), yet, in light of the recent war, he still viewed it with suspicion and paternalistic oversight (Hobbes, 2013). To be fair, such a perspective on the people—on the nation—was not unjustified, given the level of information and education, which even today remain problematic variables in the (mis)use of the democratic process. By the end of the 17th century, John Locke gave significant impetus to the completion of constituting political peoples on European soil, writing that all humans possess free will,

the right to association, and the right to rebel against unjust authority. Essentially, Locke liberated the social community from subjugation to church and monarchy and, along with the right to rebellion (as a precursor to democratic expression), established the political people as the first and ultimate state authority. Economically and intellectually free people represented the source for constituting a political nation. When such a political people establish its own state—i.e., the state-nation—each individual is obliged “to submit to the decision of the majority” (Locke, 2002, 284), thereby inaugurating the democratic ideal.

Influenced by Locke’s ideas, Montesquieu also discussed the authority of the people and their right to constitute the state, arguing that “if the people as a whole has a principle, the parts that compose it will have it as well” (Montesquieu, 1989, 41). His division of power into executive, legislative, and judicial branches aimed at ensuring that the political people (nation) govern itself and the state as its contractual outcome. The historical apex of the idea of forming a political people in the civic sense was reached by Jean-Jacques Rousseau, who, based on the equality of human beings as such—not their social positions (status, kinship, property)—proposed the concept of the social contract, according to which the people become the source and authority of the state (Lalović, 1979). Rousseau posited that “only those who unite have the right to determine the conditions of that society” (Rousseau, 1993, 53), thus forming a political community and governing it. With his teachings, the conceptual framework of the political nation was finalized, “providing the basic principles of modern politics that remain valid to this day” (Posavec, 1990, 47). Reflections on society, the nation, the state, and the source and outcome of authority during the 18th century were closely linked to the industrialization of social reality, which culminated at the end of that century. This process led to large-scale urban agglomerations, broader social assemblies based on status (workers, artisans, capitalists, etc.), and the accumulation of surplus capital, which, in parallel, fostered the development of culture, literacy, and general societal

maturation. In other words, the era of national consciousness had matured and become self-evident in accordance with historical circumstances. The first civic nations were formed through the war against the British crown on North American soil and later through the French Revolution. With the Declaration of Independence (1776), the Americans reiterated Locke's and Rousseau's ideas concerning the political people, which constitute itself and decide autonomously. This marked the initial stage of the disintegration of European monarchies, from which, over the following century, dozens of states would emerge or reestablish their statehood. The American War of Independence exemplified the specific formation of a civic nation arising from a social contract among the American inhabitants, who shared few significant ethnic bonds. Similarly, the French Revolution reflected the European intellectual heritage regarding the relationships between political people, state, and authority. The rebellion against monarchy resulted in military victory and the Declaration of the Rights of Man and Citizen, which constituted the French civic nation, as, for instance, "a small percentage of those living in the territory now recognized as France considered themselves 'French'" (Bilig, 2009, 54). A significant portion of the contemporary French population did not even speak the French language. Consequently, the French nation was founded on an ideological-territorial principle, which required the abstraction from the ethnic, religious, and cultural varieties that abounded on French territory.

Indeed, the state sought to transform heterogeneous populations into a civic nation, shaping the social community in the image of the state with its expansive bureaucracy, instruments for constructing new realities, and mechanisms permeating all forms of human existence. This historical period was characterized by the influence of major events fostering social cohesion, such that "individuals gravitate toward one another and even cluster more tightly. Hence follows the general fervor characteristic of revolutionary or creative epochs" (Durkheim, 1982, 196). Subsequently, these masses were imbued with invented

values and traditions around which people congregated, internalized, and transmitted to subsequent generations via educational and bureaucratic systems. The initial, formative phase of the nation “consisted essentially of confronting a dense network of cultural, racial, local, and linguistic categories of self-identification and social loyalty...The granular images in which individuals’ perceptions of who they were and were not were so intensively connected in traditional society were prompted by more general, vaguer, but no less charged conceptions of collective identity, grounded in a diffuse sense of shared destiny” (Geertz, 1973, 239). The process of producing the nationally imbued individual does not differ substantially from any mass-produced product in a Fordist system. Regardless of the composition of the social nucleus within a given territory, the construction of a nation follows an almost schematic ideological and bureaucratic pattern. The first phase leans on a major historical event—be it a revolution, war, or similar occurrence—essentially an idea that functions as a driving force for internal consolidation. This phase can also be analyzed through Giddens’ discourse on motivation for action. Gerc refers to it as the formative phase of nationalism, wherein from a heterogeneous cultural-religious-racial complex, or a model of local loyalties, a transformation of the symbolic framework begins, first altering the perception of social reality and subsequently reality itself. It constitutes an ideology that Ibrulj defines as “a value logic (...) through which political and social ontologies are constructed” (Ibrulj, 2005, 91). The prevailing ideas of a society—such as the ideology of the nation—always belong to the dominant social groups. Subsequently, as classified by Miroslav Hroch, three phases of the “birth” of a nation follow, in which the first two see the social elite and intelligentsia, in its broadest sense, focusing attention on a shared history and culture, to later transfer it into the wider social field in the final phase (Urlich-Veler, 2002). At this stage, we are already within the realm of Parsons’ functionalism, where society is shaped “from the top down” (Parsons, 1966).

In the phase of an already elaborated nation, one can observe figurations and games of interdependence among people who share the same space, desires, and fears (Elias, 2001). Thus, in their systematic actions, “states and regimes quite rightly supported state patriotism with the feelings and symbols of the ‘imagined community,’ regardless of their origin or source,” as it was a historical process during which it was “urgently necessary to ‘educate our masters,’ ‘create Italians,’ transform ‘peasants into Frenchmen,’ and bind them all to the nation and the flag” (Hobsbawm, 1993, 99). The Francophone model of “original” and “authentic” national values is demystified by John Urry, who elucidates the bureaucratic construction of social reality:

“While Bastille Day was invented in 1880 in France, *La Marseillaise* became the national anthem in 1879, July 14 was declared a national holiday in 1880, and Joan of Arc was elevated by the Catholic Church from obscurity only in the 1870s. More broadly, the idea of France - which began as an elite concept - was disseminated through a process analogous to colonization via communication (roads, railways, and above all newspapers...), so that by the end of the nineteenth century, popular and elite culture had merged as a result of various physical and imaginative mobilities. An important part of this process was the mass production of public monuments to the nation, especially in the rebuilt Paris—monuments that were traveled to, seen, discussed, and circulated through images, photographs, and later, films” (Urry, 2001, 148).

Shared language, culture, and historical heritage - dispersed through the educational system and the broader social structure - transformed the entire state into a “field of similitude” in which the newly formed nation “appears as a replica of the distant past and a historical awakening of communal ties” (Brubaker, 2004, 11). This is a construction whose transference to subsequent generations is crucial after its initial establishment. Some scholars refer to this as legitimization, “when values must be internalized by generations that have neither personal memory nor

experiential habituation to the given process” (Berger & Luckmann, 1992, 116). Parsons shared a similar view, emphasizing the recruitment of successive generations within a coherent social pattern (Parsons, 1951).

In essence, a nation requires a sense of contingency regarding its own being and that of its creation—the state—and subsequently the naturalness of the entire construct. For this reason, every nation necessitates that which it strives toward—institutions, or ultimately, the state itself. By equating the state with the nation, the French Revolution established a model of European and global national organization spanning the nineteenth to the twenty-first century. The collapse of empires at the end of the nineteenth century, the conclusion of the First World War and the emergence of a new geopolitical reality in the early twentieth century, the Second World War in the mid-century, and the collapse of communism by its end, initiated a dynamic process of global nationalization, which remains ongoing to this day. At the core of this new political era lies the idea of self-determination, a concept that had existed since the French Revolution and the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. These values were reaffirmed in the discourse of Woodrow Wilson, the American president, who in 1918, representing the United States as a leading political nation, proclaimed nationality and the right to self-determination of all peoples as the supreme freedom of the new age (Harris, 2015).

The majority of nations shaped according to the Western political model largely completed their process of nationalization by the end of the nineteenth century. The processes observed globally throughout the twentieth century, however, reflected an Eastern form of nationalization, in which various peoples were “discovering themselves,” “awakening,” and “liberating” within plural societies and through diverse, mostly ideologically framed federal arrangements. Many of these nations fell under what Hegel and Marx once categorized as “ahistorical peoples,” who, through their praxis, nevertheless disproved such theoretical assertions. In instances where self-conception could not be fully realized, certain

forms of ethno-nationalism in the twentieth century assumed alternative, often temporary manifestations, such as assimilationist federalism, in which certain groups functioned as “dominant” ethno-nations, cloaking hegemonism under the guise of “unity.” In regions of Central and predominantly Eastern Europe, the fall of communism precipitated a resurgence of overt ethno-nationalism. With the collapse of the ideological scaffolding in states such as Yugoslavia, Czechoslovakia, and the Soviet Union, ethno-nationalism ascended to the political forefront. This part of Europe continued its nationalization two centuries delayed compared to Western political developments, demonstrating the resilience of (ethno-)nationalism across diverse political structures. Ulrich Beck interpreted this process as follows: “It was not the West that overthrew communism; it was the suppressed nationalisms. From this victory stems and endures the secret of nationalistic fascination, which now threatens with renewed cruelty to drown Europe in blood” (Beck, 2001, 224).

In other words, the nation has proven to be a powerful sentiment capable of outliving empires and ideologies, emerging in contexts previously considered historically concluded. Indeed, the moment the unifying, centripetal force of social order loses its potency—as observed yesterday in Central and Eastern Europe, and potentially tomorrow in the political West—beneath political-economic structures once deemed permanent and indestructible, the latent strength of a primordial conception of the nation is bound, sooner or later, to resurface.

3.0 The Nation in the Age of Globalization

The construction of a global world order in the contemporary political era began with the Treaty of Versailles, continued through the Atlantic Charter and the Yalta Conference, and was ultimately consolidated with the adoption of the United Nations Charter, which proclaimed the rights of nations to sovereignty and self-determination. Although this

development “elevated the nation and its self-determination...as the victors of the democratic transition” (Harris, 2015, 192), the continued process of world nationalization, in opposition to the discourse of globalization, represented a latent threat. In response, the United Nations more precisely defined self-determination to preempt potential ethno-national fragmentations across the globe (Kaseze, 2011). In practical terms, this meant that minorities and ethnic groups—under the aegis of “liberation” or “discovery” of their own nation—would not be permitted to secede from a sovereign state, whereas previously colonized peoples could exercise full rights to national emancipation and political independence. In place of former imperialism and recently concluded colonialism emerged the process of globalization, heralded as equal opportunity for all and as an idea of transcending the nation in the age of post-nationalism. This concept traces back to Immanuel Kant, who, even during the pre-revolutionary period in France, introduced the notions of a world citizen and the principle of international law (Kant, 2000). Kant argued that the universal legal recognition of humanity everywhere on Earth would enable physical, economic, cultural, and political mobility, with commerce and human interests transcending state borders and nationally divided worlds. Convinced that different states and nations would “gradually and voluntarily enter into a union, and in this way humanity would increasingly approach a cosmopolitan order” (Sladaček, 2011, 24), Kant positioned himself as an intellectual precursor of globalism based on the model of unity within national and state differentiation. This represented a prelude to the ideology of the post-national era. The process of globalization entails a model of interconnection encompassing large portions of the world in territorial, economic, cultural, political, institutional, informational, and national dimensions. It is a framework for cooperation among large and small, wealthy and impoverished, powerful and weak factors on the basis of shared interests and the idea of a world governed by peace, prosperity, economic-cultural openness, and legal accountability.

In the benevolent narrative, globalization implies the “liberation of the political from the categories of the nation-state” (Beck, 2003, 5). Some perceive it as a historical opportunity for all participants in this unwieldy process, whereas others consider globalization a euphemistic form of 20th- and 21st-century imperialism (Ottman, 2003). In other words, what was once termed the colonial era is today perceived merely as a lexical and methodological transformation, suggesting that although it has been renamed as hegemony, it retains the essence of its historical precursors. Contemporary understandings of globalization encompass an entire spectrum of theoretical attempts at conceptualization. Beck argues that all its political, military, informational... manifestations ultimately converge on a single dimension: the economic (Beck, 2003). He follows Kant’s reasoning in this, who perceived the satisfaction of the economic interests of all factors within a supranational model of coexistence as a means to overcome objections to such a concept. Given that economic interests are more easily satisfied at a personal rather than a collective (national) level, the modern phenomenon of globalization is accompanied by radical individualization, whereby the human being becomes a hybrid, mobile agent, stripped of identity markers, a non-national or transnational entity whose epicenter no longer houses the rigid sequences of the nation but a mere economic interest. The globalization process has operated both extensionally and intentionally; that is, “at the extensional level, it served to establish forms of social connectivity encompassing the entire world; in the intentional sense, it altered some of the most intimate and fundamental features of our everyday existence” (Giddens, 1996, 4). In other words, globalization entails the “dissolution of all solidity” in pursuit of economic efficiency (Bauman, 2011). Once the foundational elements of identity are stripped from an individual or a society, it transforms them into an anonymous entity floating within an undefined geopolitical space, within which they can be reshaped into virtually anything. This sequence constitutes the core of globalization’s influence on

society. The consequences of this transformation have been described by some authors in unflinchingly candid terms.

“Global culture, therefore, would consist of several analytically distinct elements: effectively advertised mass-produced goods, a bricolage of popular or ethnic styles and motifs stripped of their contexts, some general ideological discourses concerning ‘human rights and values,’ and a standardized quantitative and ‘scientific’ language of communication and evaluation, all underpinned by new information and telecommunications systems and their computerized technologies.” (Smith, 1998, 244).

Giddens refers to globalization as a “runaway world,” asserting that it “restructures, and deeply so, our ways of life. It is led by the West, bearing the strong imprint of American political and economic power” (Giddens, 2005, 27). The principal drivers of globalization are undoubtedly the United States (US) and the European Union (EU), which justifies the contemporary characterization of globalization as euphemistically westernized or Americanized. Described as a hegemonic force, it is noted that “the United States has more troops deployed abroad than Britain did at the height of its imperial glory” (Cooper, 2009, 64), revealing the core of the globalization process. The term hegemonic power is sometimes regarded as a euphemism for imperial logic, since “the difference between the one and the other would not be based on the substance itself” (Minkler, 2009, 61), but rather on a linguistic distinction that essentially denotes the same practice. In other words, the US “has taken control over vocabulary, concepts, and meanings in many domains. The problems they produce must be formulated in the words they provide... Possessing the power of information and technology, the US establishes, with the passive acquiescence of the peoples they dominate, a velvet oppression and a pleasant despotism” (Asad, 2008, 217). Examined historically, a similar model of global governance can be traced to the Roman, Austro-Hungarian, and Ottoman empires.

Some scholars consider the era of globalization an inevitable phase of the post-national age, arguing that “nationalism has accomplished its task: the world has become a world of nation-states” (Heywood, 2004, 236), and that humanity has therefore been compelled to transition to the next stage. Such narratives reveal a pronounced evolutionary discourse, whereby humans, society, nationality, and the state are seen as continuously developing, progressing from one stage to the next. Modernity was perceived as the solution to accumulated societal troubles, and the collapse of the idea of continuous ‘progress’ represented a moment of history fracturing as a developmental puzzle (Giddens, 1996). With the evolutionary discourse, it was expected, that in the era of globalization, nationalism would convert into post-nationalism and its various (non-) identity manifestations, all characterized by the diverse dislocation of humans from the sphere of state and nation.

Instead, the collapse of ‘progress’ occurred, a standstill before which humanity froze, as it did at the beginning and end of the Second World War, in connection with which Lyotard, Adorno, and Horkheimer observed that the entire era of Enlightenment ‘progress’ ended in the camps of Auschwitz. Did the end of the 20th century in Eastern Europe offer a different answer? Centuries of discourse on the continuous benevolent, intellectual, and social development of humanity culminated in an unprecedented sequence of barbarism. A similar phenomenon occurred with globalization and its entire legacy, among which the international legal and security order now juts out like shattered historical monuments, alongside the ‘benevolent’ militarization of the world and a complex of supranational institutions turned into either useless buildings or, euphemistically, instruments of hegemonic powers that truly govern them. On the other hand, the global economy, the technologization of the entire social reality, the hybridization of space, time, and identity, the attempt to rearrange human inner being and external habitat—all of this became broken promises that transformed into disappointment, questions, and fear. In the entire process of the collapse of globalizati-

on and what political science calls the international order, a dialectical question arises: have global culture, the attempt to form a transnational, mobile identity, and the process of depriving individuals and nations of their identity anchors truly succeeded in destroying the national on both general and individual levels? Or has the globalization-induced fear instead become a machine that revitalized the nation and the state as a secure refuge in an era of globalization that resembles a Leviathan without control? What actually happened to the being of the national in the global era? Some sociologists and political scientists argue that the national is faltering, asserting that “the fragmented national or ethnic space and its anchoring in an isolated temporal, cultural, or industrial context is transformed in the name of a compressed spatio-temporal environment in which only mobile or profitable relations and partnerships are realized” (Ibrulj, 2005, 31). Similarly, just as Francis Fukuyama proclaimed the end of history, Erik Hobsbawm did the same—arguably hastily—with nationalism as an ideology. He was certainly not alone. Similar opinions have been expressed by numerous scholars, claiming that “the state or nation has already become too dispersed and abstract a concept for people to possess such a sense of belonging and citizenship that would prevent them from gravitating toward individualism” (Swift, 2008, 203), and that “nations have lost most of the sovereignty they once held, and politicians have largely lost the power to influence events... The era of the nation-state is over” (Giddens, 2005, 30). From a Bosnian political science perspective, the situation appeared as if the national identity had been declared unstable ground over which the state and its bureaucratic apparatus could exercise less and less control; in other words, “it is the ground on which processes of mundialization take root and relativize the dogma of the national state’s sovereignty in the space of spiritual-cultural, collective-psychological, and normative ideals and the actual expectations of the nation” (Zgodić, 1997, 343).

One might say that the highly raised victorious flag of globalization was elevated prematurely. On the other hand, the nation has demonstrated itself as an exceptionally resilient alloy through multiple and challenging historical processes, capable of surviving empires, ideologies, and wars, and, at moments when it was considered a completed stage of humanity's "development," it has returned to historical reality. Many were mistaken in declaring nationalism a completed phase of human development, including Hobsbawm and Durkheim, who believed "that attachment to an ethnic group would weaken under the influence of reason, enlightenment, and modernity" (Malešević, 2009, 246). The post-communist era is just one example reflecting the enduring strength of the nation, as "the collapse of the Soviet Union, national conflicts in the successor states, ethno-national wars in the Caucasus and North Caucasus, the bloodshed in the former Yugoslavia: does this not—one might ask—vividly demonstrate the reality and power of the nation? Does it not show that nations could survive as solidaristic groups, as focal points of identity and loyalty, and as foundations for collective action, despite the efforts of the Soviet and Yugoslav states to break them?" (Brubaker, 1996, 17). Furthermore, globalization itself, as the idea of the continual expansion of power by one or more hegemons toward the rest of the world—or, figuratively, toward the periphery—has historically recognized weaknesses of its own. Indeed, the dispersion of power has always represented a cause for the breakdown of structures unable to maintain a territorially and functionally diffused order. Within such relations, the nation continues to exist as a resilient structure, regardless of the hegemonic pressure of globalization. Furthermore, most nations possess their own state; that is, despite all supranational and mundialist forms, the formation of transnational identities, the legal erasure of inter-state borders, and so forth, it must still be noted that, for example, "there is no people of Europe, only the peoples of the member states" (Isensee, 1998, 13). Consequently, it is considered that national habitats – states – "function best when they correspond with national groups"

(Swift, 2008, 202). In other words, the nation has the strength to “oppose the creation of ‘supranational’ organizations through the strengthening of national consciousness and power” (Lerotić, 1984, 166), and “nation-states remain truly powerful” (Giddens, 2005, 38).

Events that occupy the world’s spotlight almost invariably carry the imprint of nationalism, which led Smith to ask, “why national identity remains so ubiquitous, multifaceted, and pervasive” (Smith, 1998, 248). Brubaker observes that the post-communist era again testifies to the fact “that nations could survive as solidaristic groups, as focal points of identity and loyalty” (Brubaker, 1996, 17), meaning that the strength of the nation has permeated global existence for more than two centuries. This reflects a clear message: the nation is an exceptionally living organism, an atom of world society, and an agent of the global social structure, without which it is impossible to develop narratives about global sociologies that would, one after another, exclude the identity foundations of its factors. In other words, although the era of globalization has produced a shift in the position and perception of the entire ontological framework of world society and the individual, our age remains determined by the construct of the nation and the ideology of nationalism.

Bibliography

1. Akvinski, T. (1990), *Država (The State)*, Globus, Zagreb
2. Althusius, J. (2003), "Politika" ("Politics"), *Politička. misao*, Vol XL, br. 4.
3. Anderson, B. (1998), *Nacija: zamišljena zajednica (Nation: An Imagined Community)*, Plato, Beograd.
4. Arent, H. (1998), *Izvori totalitarizma (The Origins of Totalitarianism)*, Feministička izdavačka kuća, Beograd.
5. Aristotel, (1988), *Politika (Politics)*, Globus.
6. Asad, T. (2008), *Formacije sekularnog – Hrišćanstvo, Islam (Formations of the Secular – Christianity, Islam, Modernity)*, Modernost, Časopis Beogradski krug, Beograd.
7. Banac, I. (1988), *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji (The National Question in Yugoslavia)*, Globus, Zagreb.
8. Bauman, Z. (2011), *Tekuća modernost (Liquid Modernity)*, Pelago, Zagreb.
9. Beck, U. (2001), *Pronalaženje političkoga – prilog teoriji refleksivne modernizacije (Finding the Political – A Contribution to the Theory of Reflexive Modernization)*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
10. Beck, U. (2003), *Što je globalizacija? (What Is Globalization?)*, Vizura, Zagreb.
11. Berger P., Luckmann T. (1992), *Socijalna konstrukcija zbilje (The Social Construction of Reality)*, Naprijed, Zagreb.
12. Bilig, M. (2009), *Banalni nacionalizam (Banal Nationalism)*, Biblioteka XX vek, Beograd.
13. Brubaker, R. (1996), *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*, Cambridge University Press.
14. Brubaker, R. (2004), *Ethnicity without groups*, Harvard University press.
15. Cooper, R. (2009), *Slom država (The Collapse of States)*, Profil International, Zagreb.
16. Dirkem, E. (1982), *Elementarni oblici religijskog života (The Elementary Forms of Religious Life)*, Prosveta, Beograd.

17. Eljas, N. (2001), *Proces civilizacije (The Civilizing Process)*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad.
18. Gellner, E. (1998), *Nacije i nacionalizam (Nations and Nationalism)*, Politička kultura, Zagreb.
19. Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*, Polity Press, Cambridge.
20. Giddens, A. (1996), *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge.
21. Giddens, A. (2005), *Odbjegli svijet (The Runaway World)*, Klub studenata sociologije Diskrepancija – Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
22. Furnivall, J.S. (1948), *Colonial policy and practice*, Cambridge University press.
23. Geertz, C. (1973), *The interpretation of cultures*, Basic book, New York.
23. Harris, E. (2015), “Paradoks, kontroverza i nacionalno samoodređenje” (“Paradox, Controversy, and National Self-Determination”). *Politička Misao*.
24. Hejvud, E. (2004), *Politika (Politics)*, Clio, Beograd.
25. Hobbes, T. (2013), *Levijatan (Leviathan)*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
26. Hosbawm, E. (1993), *Nacije i nacionalizam (Nations and Nationalism)*, Novi Liber, Zagreb.
27. Ibrulj, N. (2005), *Stoljeće rearanžiranja (The Century of Rearrangement)*, Filozofsko društvo Theoria, Sarajevo.
28. Ibrulj, N. (2005), “Društvo jedne dimenzije” (“One-Dimensional Society”). *PREGLED – časopis za društvena pitanja* 1-2:87-106.
29. Isensee, J. (1999), “Nacija kao političko jedinstvo” (“Nation as a Political Unity”), *Politička misao*, Vol XXXVI, br. 4.
30. Kant, I. (2000), *Pravno-politički spisi (Legal and Political Writings)*, Politička kultura, Zagreb.
31. Kaseze A. (2011), *Samoodređenje naroda (National Self-Determination)*, “Službeni glasnik”, Beograd.
32. Klaić, B. (1990), *Rječnik stranih riječi (Dictionary of Foreign Words)*, Nakladni zavod MH, Zagreb.

33. Kohn, H. (1929), *A History od nationalism in the East (A History of Nationalism in the East)*, George Routledge and sons ltd., London.
34. Lakoff, S. (2000), "Nacionalizam i demokracija" ("Nationalism and Democracy"), *Politička misao*, Vol XXXVII, br. 1, 56—83.
35. Lalović, D. (1979), "Rousseauvvo shvaćanje demokratske političke zajednice" ("Rousseau's Understanding of the Democratic Political Community"), *Politička misao*, vol.16, br.1.
36. Lerotić, Z. (1984), *Nacija (Nation)*, "Globus", Zagreb.
37. Lerotić, Z. (1983), *Nacija – teorijska istraživanja društvenog temelja i izgradnje nacija (Nation – Theoretical Research on the Social Basis and Construction of Nations)*, "Globus", Zagreb.
38. Lok, Dž. (2002), *Dve rasprave o vladi, knjiga II (Two Treatises of Government, Book II)*, Utopija, Beograd.
39. Lyotard, J.F. (2005), *Postmoderno stanje (The Postmodern Condition)*, Ibis grafika, Zagreb.
40. Makijaveli, N. (2003), *Vladalac (The Rouler)*, IP Knjiga, Beograd.
41. Malešević, S. (2009) *Sociologija etniciteta (Sociology of Ethnicity)*, Fabrika knjiga, Beograd.
42. Manhajm, K. (1968), *Ideologija i utopija (Ideology and Utopia)*, Nolit, Beograd.
43. Minkler, H. (2009), *Imperije – logika vladavine svetom od starog Rima do Sjedinjenih Država (Empires – The Logic of World Domination from Ancient Rome to the United States)*, "Alabartos plus" - "Službenik glasnik", Beograd.
44. Monteskje, Š.L (1989), *O duhu zakona (The Spirit of the Laws)*, Filip Višnjić, Beograd.
45. Morgenthau J. H. (1948), "The Problem of Sovereignty Reconsidered", *Columbia Law Review*, Vol. 48, No. 3.
46. Ottmann, H. (2003), "Političke granice u svijetu sa sve manje granica" ("Political Borders in a World with Fewer and Fewer Borders"), *Politička misao*, Vol XL.

47. Pavlović, V. (2011), *Država i društvo (State and Society)*, Čigoja štampa, Beograd.
48. Posavec, Z. (1990), "Konceptija društvenog ugovora J.J. Rousseaua" ("The Concept of the Social Contract of J.J. Rousseau"), *Politička misao*, Vol. XXVII., No.4.
49. Putinja F., Stref-Fenar, Ž. (1997), *Teorije o etnicitetu (Theories of Ethnicity)*, Biblioteka XX vek, Beograd.
50. Renan, E. (1907), *Šta je nacija (What Is a Nation)*, Srpska nacionalna omladina, Beograd.
51. Ruso, Ž.Ž (1993), *Društveni ugovor: o poreklu i osnovima nejednakosti među ljudima (The Social Contract: On the Origin and Foundations of Inequality among Men)*, Filip Višnjić, Beograd.
52. Searl, J. (2010), *Making the social world*, Oxford University Press, New York.
53. Sekulić, D. (2003), "Građanski i etnički identitet: Slučaj Hrvatske" ("Civic and Ethnic Identity: The Case of Croatia"), *Politička misao*, Vol XL, br. 2, 140–166.
54. Sokolović, Dž. (1986), "Zašto politeja ni danas nije moguća" ("Why the Polity Is Still Not Possible Today"), *Politička misao*.
55. Smit, A.D. (1998), *Nacionalni identitet (National Identity)*, Biblioteka XX vek, Beograd.
56. Sládeček, M. (2011), "Republikanstvo, apsolutizam i liberalizam: Hobs i Kant o stanju rata i mira" ("Republicanism, Absolutism, and Liberalism: Hobbes and Kant on the State of War and Peace"), *Filozofija i društvo*.
57. Swift, A. (2008), *Politička filozofija (Political Philosophy)*, Clio, Beograd.
58. Šulce, H., (2002), *Država i nacija u evropskoj istoriji (State and Nation in European History)*, "Filip Višnjić", Beograd.
59. Ullrich-Veler, H. (2002), *Nacionalizam – istorija – forme – posledice (Nationalism – History – Forms – Consequences)*, Svetovi, Novi Sad.
60. Urry, J. (2001), *Sociology beyond Societies*, Routledge, London.

61. Vinsent, E. (2009), Teorija države (Theory of the State), Javno preduzeće Službeni glasnik., Beograd.
62. Zgodić, E. (1997), Kult suvereniteta (The Cult of Sovereignty), FEB, Sarajevo.

Pregledni znanstveni članak /

Scientific review article

Primljen/Received: 22. 4. 2025.

Prihvaćen/Accepted: 16. 10. 2025.

UDK/UDC: 616-006-055.2

331.5:616-006-055.2

DOI: 10.46352/18403867.2025.209

The Workplace Reintegration of Female Cancer Survivors: Insights from Women's Experiences

Anela Lemeš

University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences

Marina Ridić

Sarajevo School of Science and Technology (SSST), Economics and Business

Abstract

This pilot study explores the experiences of women cancer survivors from Sarajevo Canton, Bosnia and Herzegovina as they return to work after medical treatments. While international research has examined this issue extensively, highlighting the importance of support programs affecting successful workplace reintegration, research data on this topic in the B&H context remains limited. In this study, the empirical data were collected through semi-structured interviews, revealing that after returning to workplace women face major challenges related to psychosocial well-being, working relationships with employers, and legal aspects of workplace adjustments. Our sample consists of women aged 30–75 who have received treatment for breast or reproductive cancers. The results contribute to the understanding of the key barriers to workplace reintegration including limited access to information, insufficient systematic support, ambiguous reintegration protocols, and inconsistent interpretations of legal frameworks. Our findings point to the urgent need for tailored policies that promote sustainable, rights-based support for women re-entering the workforce after cancer diagnosis and therapy.

Keywords: women, cancer, women's experiences, return to work, system support

Reintegracija žena koje su preživjele rak u radno okruženje: uvidi iz ženskih iskustava

Ova pilot-studija istražuje iskustva žena koje su preživjele rak pri povratku na posao nakon završenog medicinskog liječenja u Kantonu Sarajevo, Bosna i Hercegovina. Dok je u međunarodnim istraživanjima ova tema vrlo zastupljena ukazujući na važnost programa podrške koji utiču na uspješnu reintegraciju na radno mjesto, istraživački podaci na ovu temu u bosanskohercegovačkom kontekstu su i dalje ograničeni. U ovoj studiji empirijska građa je prikupljena putem polustrukturiranih intervjua i otkrila je da se žene pri povratku na posao suočavaju s brojnim izazovima vezanim za psihosocijalno blagostanje, zatim radne odnose s poslodavcima, kao i pravne aspekte prilagodbi na radnom mjestu. U naš uzorak uključene su žene starosne dobi između 30 i 75 godina koje su se liječile od karcinoma dojke ili reproduktivnih organa. Rezultati doprinose boljem razumijevanju ključnih prepreka u povratku na posao, uključujući ograničen pristup informacijama, nedovoljnu sistemsku podršku, nejasne protokole reintegracije i nedosljedna tumačenja pravnog okvira. Nalazi ukazuju na hitnu potrebu za kreiranjem ciljanih politika koje će osigurati održivu, na pravima utemeljenu podršku ženama koje se nakon dijagnoze i terapije za rak vraćaju na tržište rada.

Ključne riječi: žene, rak dojke, ženska iskustva, povratak na posao, sistemska podrška

1.0 Introduction

Breast cancer is the most common cancer in women globally, with over 2.3 million new cases annually (WHO, 2021). The World Health Organization projects a rise in global cancer cases from 14 million in 2012 to over 30 million by 2040, with breast cancer among the leading contributors. Cervical cancer is also a major concern, especially in lower-resource settings, despite being largely preventable through HPV vaccination.

In Bosnia and Herzegovina, breast cancer is one of the most common malignant diseases among women, frequently affecting those of working age (International Agency for Research on Cancer (IARC), 2020). Cervical cancer remains deadly worldwide, with an estimated three women dying from it each week (WHO, 2022). Despite the availability of screening, participation is low, only 20% of women have been screened in the past five years (UNFPA, 2021). Similarly, it is estimated that every week three women die from cervical cancer in Bosnia and Herzegovina. Furthermore, according to the data of the state coordinating body for the health sector, the Ministry of Civil Affairs of Bosnia and Herzegovina, breast cancer has been the leading cause of death for women for many years, right behind cardiovascular diseases¹. Globocan 2020 data reveal stark inequalities, with B&H having a higher age-adjusted breast cancer mortality rate than the European average (15.7 versus 14.8 per 100,000) (IARC, 2020). Although cervical cancer screening is somewhat available in Bosnia and Herzegovina, only 2 out of 10 women have been screened for cervical cancer in the last 5 years. These figures highlight the urgent need for research and interventions aimed at improving early detection, treatment and care for survivors in B&H.

While medical advances have improved cancer survival rates, returning to work remains a significant challenge for many women. Studies

¹ <https://www.mcp.gov.ba/Publication/Read/svjetski-je-dan-borbe-protiv-raka-polo-vina-svih-smrti-mogla-bi-se-sprijeciti?lang=h> (access 5.6.2025)

show that employment after cancer is associated with better long-term recovery (Yang et al., 2022) and improved quality of life (Emerson et al., 2023). However, reintegration depends not only on physical recovery, but also on emotional resilience, type of employment, and workplace conditions.

This study explores how women cancer survivors in Sarajevo Canton experience the process of returning to work, focusing on institutional, psychosocial, and legal factors that affect reintegration.

2.0 Literature Review

Human resource management becomes especially important during challenging life stages, when the company and the work collective play a role in providing support to the employee. In this context, long-term sick leave and disability related to the fight against cancer represent a significant challenge in the social security and insurance system, which regulates certain rights under pension and disability insurance based on remaining work capacity (such as, among others, the right to be reassigned to another, suitable workplace).

Returning to work after cancer diagnosis is not merely a matter of resuming pre-diagnosis activities; it is a complex process influenced by many factors. International research has consistently identified a dynamic interplay of work-related, medical, psychosocial, and socioeconomic factors that influence survivors' ability to successfully return to work. Diagnosis and treatment can disrupt careers, lead to financial insecurity (Chiu et al., 2022), and reduce employment opportunities (Ruiz de Azua, Kousignian, & Vaz-Luis, 2023). Extended cancer treatment often leads to job loss and reduced earning potential, with significant economic impacts for survivors (Park et al., 2018; Ferrier et al., 2021). The nature of the cancer itself, including the stage at diagnosis and the type of treatment received, plays a significant role in the decision to return to work. Surgery, chemotherapy, radiotherapy, and hormone therapy can

have lasting side effects, such as fatigue, pain, lymphedema, and cognitive impairment (de Boer et al., 2011; Jatoi et al., 2004; Efficace et al., 2015; Choi et al., 2018; Tiedtke et al., 2019). These physical and psychological consequences can affect a woman's functional ability and her capacity to meet workplace demands.

Beyond the physical effects of treatment, the emotional well-being of the survivor is critical for successful reintegration into the workplace. Social support networks, including family, friends, and colleagues, can significantly influence a woman's confidence and motivation to return to work (Duijts, Egmond, Spelten, Muijen, Anema & Beek, 2014). Conversely, a lack of support or perceived discrimination in the workplace can create substantial barriers to returning (Menvielle, Chastang, Luce & Leclerc, 2013). Financial security, job stability, and the nature of employment are also key determinants of successful return to work (Winstanley, White & Tzelepis, 2019). Women in physically demanding jobs or those with limited job security may face greater challenges. Moreover, the availability of workplace accommodations, such as flexible work arrangements or modified duties, can greatly facilitate the return-to-work process (de Boer, Taskila, Ojajärvi, van Dijk & Verbeek, 2011). While these challenges are highly individual, they are shaped by the broader legal and institutional environment in which survivors attempt to reintegrate.

Based on findings from the literature, research also points to the importance of organizational policies that support reintegration, such as flexible working time policies or workload reduction (Ganz, Leedham, & Meyerowitz, 2018). Workplace adjustments and understanding from employers and colleagues are key factors in facilitating return to work. De Boer and Frings-Dresen (2009) emphasize that proactive communication between workers and employers, together with appropriate legal regulations, can significantly reduce psychological pressure on women returning to work. Combined with additional supports such as health and social assistance, this forms the foundation for successful reintegration into the working environment.

Studies have reported on the timeframe for the decision to return to work among women cancer survivors. Some studies suggest that most women return to work within the first few years after diagnosis (Steiner, Cavender et al.; Sanchez, Richardson et al., 2004), while others suggest that a significant portion experience prolonged absences or are unable to return to their previous job (Spelten, Sprangers, & Verbeek, 2002). These variations highlight the complexity of the return-to-work process and the influence of individual and contextual factors.

Despite the growing research on factors influencing the speed and quality of return to work for women with cancer, there remains a need for more context-specific studies, especially in a country like Bosnia and Herzegovina. While the existing literature provides valuable insights into the general factors influencing return to work, the specific challenges and opportunities within Bosnia and Herzegovina's health system, social support structures, gender norms, and employment practices for vulnerable groups, such as women with cancer, require further research. These challenges are further amplified by the institutional and legal context in which women navigate their recovery and return to work. While individual experiences of illness and recovery are deeply personal, the broader socio-legal structures either support or hinder this reintegration. Understanding the available legal protections — or the lack thereof — is crucial for identifying both the systemic gaps and opportunities for advocacy. In the context of Bosnia and Herzegovina, it is particularly important to examine how international labor standards and national laws address (or fail to address) the specific needs of workers recovering from serious illnesses such as breast and cervical cancer.

International labor protections, largely driven by the ILO since 1919, have gradually established norms around decent work and equal opportunity. These norms have gradually established standards around decent work and equal opportunity, influencing national labor laws and social protection systems worldwide. Key milestones include the adoption of numerous conventions and recommendations dealing with basic labor rights, such

as freedom of association, the abolition of forced labor, the elimination of child labor, and the principle of unrestricted working conditions, along with non-disciplinary labor standards and social security. Notable conventions include the Forced Labor Convention of 1930 (No. 29), the Freedom of Association and Protection of the Right to Organize Convention of 1948 (No. 87), the Worst Forms of Child Labor Convention of 1999 (No. 182), the Vocational Rehabilitation and Employment Convention of 1983 (No. 159), and the Equal Remuneration Convention of 1951 (No. 100), which specifically addresses equal pay for men and women. The 1989 EU Charter of Fundamental Social Rights of Workers established key principles of European labor law, focusing on areas such as freedom of movement, working conditions, social protection, and equality.

When speaking specifically about the legislative protection of the sick and the regulation of their labor-legal status, the Labor Law of Bosnia and Herzegovina and related laws at the entity or cantonal level stipulate that an injury at work, illness, or occupational disease cannot adversely affect the exercise of workers' rights. If a worker was temporarily prevented from working for up to six months and a competent health institution or authorized doctor determines they are fit for work after treatment and recovery, they have the right to return to the job they were performing. The Law on Prohibition of Discrimination prohibits discrimination based on gender and disability. It is also stipulated that, if there is no possibility for an employee who was temporarily prevented from working for more than six months to return to the previous job or to another suitable job, the employer can assign them to other positions according to their professional qualifications and working abilities. If no such position exists, the employer may, after consultation with the employee council (which is absent in most of the private sector), terminate the employment contract. Special regulations that prescribe adapted working conditions after returning from sick leave do not currently exist. The Law on Health Insurance regulates the right to compensation

during sick leave, although questions often arise regarding the stage at which the employer's obligation ends and when it becomes the responsibility of the state. The experiences of women diagnosed with breast and cervical cancer carry specific psychological and physical challenges that distinctly set them apart from those faced by individuals with other serious illnesses or cancers, particularly in terms of reintegration into the workforce. These types of cancer often affect aspects deeply tied to female identity, the body, sexuality, motherhood, and self-worth, making the return to everyday roles, including professional ones, significantly more complex. Authors chose to focus on this group because the incidence and mortality rates of these cancers are alarmingly high among women in Bosnia and Herzegovina, and because social stigma, misconceptions, and institutional neglect further complicate their recovery. This topic remains largely unexplored, and we aimed to contribute to a better understanding of the unique needs of these women, while also encouraging employers to play a more proactive and supportive role. This study confirms previous findings (e.g. Duijts et al., 2014) regarding the role of flexible work and emotional support, but also highlights context-specific gaps in B&H such as the lack of policy enforcement.

Considering all these challenges, the research conducted in Sarajevo Canton aimed to investigate the specific obstacles and facilitators faced by women who survived cancer (breast or reproductive organs) in the process of returning to work, how they experienced the return-to-work process, and what key factors influenced their successful reintegration into the working environment.

3.0 Methodology

The research used a qualitative methodological approach, and the data were collected through semi-structured interviews with the aim of identifying the experiences of women who survived breast or reproductive organ cancer and analyzing the key factors that influence their

return to the work environment. Conversations during the interview were recorded with the consent of the participants.

The defined interview protocol enabled a deep understanding of the experiences of women returning to work after cancer, identification of key factors that influence their return, and insights into the necessary organizational policies for better support.

The research goals were:

1. Identify the obstacles and challenges that women face when returning to work.
2. Examine what types of support (from employers, colleagues, environment) are most important for successful reintegration into the business environment.
3. Develop recommendations for employers to improve policies and practices to support women returning to work after cancer treatment.

Based on the defined objectives, the research questions were:

1. What are the key factors that, according to women, facilitate or hinder their return to work?
2. What are the experiences of women who have survived cancer regarding the role of employers and colleagues in business reintegration processes?
3. Are there specific organizational policies that help or hinder women's reintegration after cancer treatment?

3.1. Data Collection Process

The pilot study was conducted through semi-structured interviews aimed at identifying obstacles, opportunities, and best practices in the process of returning to work after a cancer diagnosis, using a sample of

women currently living in Sarajevo Canton. The study was conducted primarily in cooperation with the Renaissance Association, the largest non-governmental organization of its kind in B&H, whose primary goal is to support women affected by breast and reproductive organ cancer.

A purposive sample of adult women who survived cancer was recruited from the database of the Renaissance Association, which includes more than 200 members from across Bosnia and Herzegovina, with an emphasis on Sarajevo Canton. Women from Sarajevo Canton, age 30 to 75, who were employed at the time of diagnosis, participated in the research.

The leader of the Renaissance Association sent an initial invitation to participate in the online research, while other methods, such as direct contacts, were used to reach an adequate number of participants. Those who expressed interest received a detailed explanation of the research and its objectives. A pilot interview was conducted with the leader of the Renaissance Association prior to the main round of semi-structured interviews. This served as a means of refining the clarity and relevance of the questions and identifying potential methodological issues. The interviews were conducted between February and April 2025: seven were held via online platform Google Meet, and five in person at the Renaissance premises, to ensure privacy and comfort in a familiar setting.

All interviews were recorded for transcription purposes, and basic demographic data were collected during the sessions. Ethical standards were strictly upheld throughout the research process, including obtaining informed consent, ensuring anonymity, and allowing participants to withdraw at any time without consequences.

Special attention was paid to creating an emotionally safe space for participants, bearing in mind the sensitivity of the topic related to illness and the return to work. In cases where signs of emotional distress appeared, the interview was paused or discontinued, in accordance with the participant's wishes.

3.2. Sample

The analysis used a descriptive and qualitative approach, guided by established methods for thematic analysis of interview data (Braun & Clarke, 2006; Guest, MacQueen, & Namey, 2012; Morgan & Krueger, 1998). After initial transcription and review of field notes from the interviews, the research team engaged in an iterative process of data reduction and interpretation. This involved a close reading of the transcripts to identify initial codes, followed by systematic sorting, categorization, and reordering of participant statements to develop overarching thematic categories that captured salient patterns and meanings within the data (Miles, Huberman, & Saldaña, 2014). Regarding participant recruitment, of the 200 potential individuals contacted, 20 expressed initial interest, and ultimately 12 participated in the interviews.

Data analysis was carried out by both authors of the paper, applying thematic analysis through independent coding of transcripts, and then jointly discussing and agreeing on thematic categories. This approach reduced the risk of individual bias in the interpretation of the data.

To validate the research findings, member checking was conducted. Preliminary findings were shared with participants, providing them an opportunity to confirm the accuracy of interpretations and representations. No feedback or requests for changes were received within the designated review period (April 23rd to May 7th, 2025), indicating agreement with the presented interpretations.

3.3. Research Limitations and Directions for Future Research

This pilot study has several limitations. The small sample size ($N = 12$) and the fact that most participants were recruited from a single association in Sarajevo Canton limits the generalizability of the findings to other populations of cancer survivors, especially those outside the 30–75 age range or those treated in other locations. The geographic and organizational orientation of the sample limits insight into the diverse

experiences of women from other cantons and from different sectors, including both public and private.

Future research should be extended to a larger number of associations and a broader geographic area to obtain a more comprehensive and inclusive picture of the challenges associated with reintegration into the workplace after illness. The use of a convenience sample may have introduced selection bias, as participants who volunteered may systematically differ from those who chose not to participate. The study relied on self-reported experiences, which could be subject to recall bias. Furthermore, while the interview format was valuable for exploring lived experiences, it may not capture the full range of individual perspectives.

In future research, it would be beneficial to expand the base of potential participants through cooperation with health institutions, centers for social work and mental health, and to expand the sample through collaboration with employers and other relevant institutions. This would contribute to a better understanding of the topic and help highlight perspectives that intersect in the process of returning to work - such as social and traditional norms, private sector responses, and the challenges employers face in establishing flexible work environments.

Future research should use mixed recruitment strategies, including collaboration with healthcare facilities, employers, civil society organizations, and direct contacts, in order to capture a wider range of perspectives and ensure a diverse sample.

4.0 Research Results

A total of 12 women diagnosed with breast or reproductive cancers participated in in-depth interviews. The sample included women employed in both public and private sectors, with varying durations of absence from work and different levels of education. Table 1 presents an overview of their basic demographic and occupational characteristics.

The table below presents the demographic analysis of the research participants of the conducted interviews or focus groups:

Partici- pant	Age	Occupation	Education level	Sector	Absence from work
R1	74	Pensioner	High school	Public	30 months
R2	46	Administrative worker	High school	Private	15 months
R3	44	Nurse	High school	Public	48 months
R4	44	Accountant	High school	Public	14 months
R5	47	Dental technician	High school	Private	30 months
R6	50	Journalist	Bachelor	Private	12 months
R7	44	Reporter	Master	Private	12 months
R8	46	Civil servant	Bachelor	Public	9 months
R9	43	Journalist	Bachelor	Private	12 months
R10	32	Athlete	Master	Private	½ month
R11	43	Accountant	Bachelor	Private	She wasn't absent from work.
R12	45	Pedagogue	Master	Public	1 month

Table no. 1: Demographic Analysis of Research Participants

All participants are numbered and marked with the letter R (Respondent in English) and a serial number according to the order in which the interviews were conducted. All participants are women - most survived breast cancer, two had uterine cancer, while a third experienced additional health complications following the first cancer diagnosis (ranging from multiple sclerosis to lymph node metastasis). Most hold a higher education degree (bachelor or master's level). Participants are evenly divided between public and private sector employment: five are employed in the public sector, and seven in the private sector. Of the 12 interviewed participants, one changed occupation and workplace, four changed their job description, two stopped working and are receiving disability pensions, while the rest remained in the same job positions with informal agreements with employers and colleagues to avoid physically demanding tasks.

Most respondents confirmed positive communication with colleagues during treatment; however, due to the duration of treatment - which in this study ranged from no official sick leave to four years of sick leave and the necessity of engaging replacement staff in their workplaces - this support varied depending on the capacity and availability of other employees in each work environment.

“The support of colleagues is no longer a matter of whether someone wants to help you or not, everyone has their own task. Colleagues can help you for a day, two or three, but they can’t do our job. Even with the best will, they can’t help permanently.” (R5, 47 years old)

4.1 Work During Diagnosis and After Cancer Treatment: Obstacles and Challenges

Returning to work after cancer treatment is a complex process involving a range of challenges - medical, psychological, institutional, and legal. The process often begins within the healthcare system itself, where patients’ early experiences with diagnosis and information about next steps are shaped.

All respondents pointed to poor practices in how malignant diagnoses are disclosed in Sarajevo Canton - most often through a service counter, where patients receive written findings that they must interpret themselves. No medical professional or psychologist is present, even though patients believe they should deliver such life-altering news.

“I took the report in my hands, I saw that it said cancer, I started shaking, the report fell out. Nobody from the administration moved, and they were all around me. I picked up the report and, in a split second, I said it wasn’t mine. I wanted to run through the glass portal and throw myself down.” (R5, 47 years old).

Quite often, it was the respondents themselves who advised employers on how to navigate the system and secure such benefits, based on conversations with peers who had undergone similar experiences.

“In Germany, every company has a doctor or oncologist who guides the person when returning to work. They can be external or employed within the company. There is someone who guides the treated person through labor rights. They asked me how I wanted the report to be written, even though I was treated as an external patient - how many hours a day I wanted to work, whether I preferred part-time or a new job.” (R6, 50 years old)

When undergoing assessments for temporary work incapacity (sick leave), respondents described receiving unclear guidance from medical staff and a lack of a defined pathway to exercising the rights of those facing serious illness. One participant shared her experience with the work capacity assessment commission, where she was advised to regulate her status as a disabled person and accept a disability pension due to the nature of her job. She refused, but noted the system's intent to protect her from discrimination by the employer, given inconsistencies in the application of legal provisions.

Another respondent recounted rejecting the commission's recommendation because she believed it was important to return to work without being labeled disabled, stating:

“Companies will generally see me as an equally good and healthy candidate competing with others. I'm not hiding my illness, but I don't see the benefit - as a cured oncology patient, as a woman in her 50s - that this is protection in the system.” (R6, 50 years old)

4.2 Lack of Emotional Support and the Importance of Mental Health

Receiving a diagnosis and confronting the new reality was accompanied by the need to communicate openly with supervisors and colleagues. For most, the first conversation with their employer about their diagnosis was a traumatic experience - marked by uncertainty, fear of job loss, and anxiety about the future. Experiences varied between public and private sector employers, with better support mechanisms observed in the public sector. Additionally, employers based abroad (e.g. Germany, Qatar) demonstrated more structured support than domestic companies.

Contrary to expectations, support from superiors and colleagues was not lacking for most respondents. At the start of treatment, all reported receiving understanding and support. Most underwent preparatory testing for surgery without taking sick leave, with employers demonstrating flexibility during this phase.

Misunderstandings emerged during prolonged treatment and extended sick leave, as well as upon return to work - when it was assumed the employee had fully recovered and could resume work at full capacity. However, respondents emphasized that surgery is only the first step toward recovery, and that extended treatment is often met with impatience by others.

“When it comes to cancer, surgery is only the first step in treatment. Only then do we enter the treatment process, which lasts from seven to ten years.” (R9, 43 years old)

Many respondents reported that upon returning to work, they were perceived as fully recovered—even though, in reality, their therapy was just beginning and could span up to a decade. Over time, several participants observed a noticeable decline in patience and empathy from colleagues, as prolonged treatment challenged initial displays of support. As R3 (43) expressed:

“It’s like we’re irritating them with this disease - it drags on, we get on their nerves. I started going to a psychologist and, for the first time, started setting boundaries” (R3, 43 years old).

This statement reflects the emotional toll of extended recovery, and the perception that workplace support tends to erode as time passes — a factor that complicates long-term reintegration.

Respondents must attend regular check-ups every six months, requiring several days off work for referrals and diagnostic imaging as part of their ongoing oncology care. Participants try to manage work responsibilities alongside these demands, which is often unfeasible, and many cannot even secure a 30-minute daily break. As R9 noted:

“You go for a referral, you go for a diagnosis, you spend your life in the waiting room.”

Respondents unanimously agreed that oncology and mental health support should go hand in hand. Mental stability was seen as essential. Given the immense challenges that accompany this process, all participants agreed that psychological support is necessary to help face the inevitable fears that arise.

“Entire families are held hostage by our cancer. We all need to go to a psychologist. I feel that my daughters can’t cope with it.” (R9, 43 years old)

4.3 The Role of Employers and Colleagues in the Reintegration Process: Policies and Practices

Returning to work was seen by most as a distraction and an escape from the situation and illness they were facing. At the same time, returning to work was a necessity because, as the participants stated, “you have to have a job, because there is no other help” (R11, 43 years old), and financial stability is essential to afford the costs of treatment. During this period, the employer’s willingness to accommodate and adapt

work conditions was of utmost importance, as the majority did not feel safe, capable, or strong enough to resume their pre-diagnosis roles.

No systematic support structures for sick or recovering workers were observed during the research; instead, participants reported isolated cases of employer goodwill or informal arrangements. Flexible work arrangements and customized workspaces were described as critical for women returning to work after cancer treatment. Of the 12 interviewees, 7 requested workplace adaptation or a change of tasks to avoid heavy physical or stressful work - requests that were partially accommodated. One participant voluntarily resigned at the end of her treatment, stating she knew her employer could not provide an adapted position.

Among those who requested changes, only one reported a very negative experience, involving discriminatory treatment after being transferred - she was assigned a desk behind a door, worked on a cardboard box, and was frequently exposed to derogatory remarks from colleagues.

Despite this, in half of the cases, employers responded positively to the needs of cancer survivors, albeit without a standardized, system-wide approach. In the private sector, fewer formal support mechanisms were reported, except in multinational companies that operate according to global standards. Compared to domestic employers, multinational companies were perceived as more responsive to survivor needs, offering structured reintegration plans, flexible hours, and sustained communication. In contrast, local employers often relied on informal arrangements and personal discretion.

In other cases, informal agreements were reached with supervisors regarding new job descriptions and adapted roles. Some participants were relocated (e.g., from clinical to administrative duties or from the newsroom to documentary programming). One woman requested a private office to avoid working near colleagues she had poor relations with; although initially denied, the request was eventually granted.

4.4 Reintegration in Practice: New Priorities, Personal Stories, and Challenges

All participants reported facing challenges upon returning to work, including physical fatigue, memory and concentration problems, lower tolerance for workplace interactions, and various individual difficulties. They also noted a general lack of understanding from superiors and colleagues. The desire to reintegrate, combined with physical limitations (e.g., difficulty reaching high shelves or handling breaking news situations), illustrates the importance of employer empathy and awareness of the new, individualized conditions.

“The accumulated stress and the therapies we went through affected my memory. I forget a lot.” (R9, 43 years old)

Gratitude and a sense of obligation to the workplace were particularly evident in participants who experienced supportive environments. Many emphasized the value of positive workplace relationships during treatment, identifying colleague empathy as a key factor in successful reintegration.

“Everything that was more stressful was taken on by my colleague, so they (colleagues) made it a lot easier for me - their humanity. And as far as the employer is concerned, it mostly depends on the superiors.” (R8, 46 years old)

Respondent R6 added that the support she received from her employer and colleagues influenced her decision to return to work immediately after surgery, despite doctors recommending extended sick leave.

In nearly half of the cases, colleagues and employers organized financial aid - either through donations, salary advances, or additional support for treatment costs. Some reported that women were dismissed during treatment when fixed-term contracts expired and employers were under no legal obligation to retain them. One respondent's contract was not renewed after disclosing her diagnosis. However, she quickly

found another job through personal networks, being upfront about her health, which did not deter her new employer.

“Everything is left to the goodwill of the employers - whether they’ll include it in the rulebook or not. Most of them don’t.” (R9, 43 years old)

Another respondent reported a more positive experience, where her employer extended her fixed-term contract every few months during treatment to ensure continuity of employment and access to healthcare - highlighting how contract type is closely tied to health-related rights and financial security.

4.5 Summary of Survey Findings

To improve clarity and structure, the key findings of this research have been summarized in the following table. The table presents respondents’ main views in relation to the research objectives, including identified challenges in returning to work after cancer treatment, the role of emotional and institutional support in reintegration, and recommendations for improving organizational policies and practices.

Research goal	Key findings
1. To examine the challenges and obstacles in the process of returning to work after cancer treatment	– Fatigue, reduced concentration, stress. – Lack of systematic support. – Fixed-term contracts as uncertainty. – Difficulty adapting to physically demanding jobs.
2. Analyze the role of emotional and institutional support in the reintegration process	– Positive collegial support. – Empathy facilitates reintegration. – Psychological help is more available in associations than in healthcare. – Social support is important for return.

3. Identify recommendations for improving organizational policies and practices	– Flexible work arrangements required. – Introduce regulations and protection for temporary employees. – Compare the approaches of domestic and foreign companies. – Educating managers about challenges after treatment.
---	---

Table no. 2: Findings and Recommendations in the Context of Women’s Work Reintegration after Cancer Treatment

5.0 Discussion

This qualitative pilot study is one of the first in Bosnia and Herze-govina to examine the factors that facilitate or hinder return-to-work experiences among female cancer survivors. This is particularly impor-tant given the limited research on cancer survival and related health problems in the Western Balkans (Doganis et al., 2018), where coun-try-specific data and policy-focused studies are still rare. Although motivations for returning to work vary - financial, psychosocial, or ot-herwise - they are often framed as a way to reclaim identity or serve as a “distraction from thinking about cancer,” as one respondent described. The significance of this return as part of reintegration into society is clearly evident. In-depth interviews with a small sample suggest that a successful return to work can be a crucial component of overall healing, enhancing self-esteem and providing survivors with strategies for co-ping with the cancer experience (Emerson, 2023).

The majority of respondents returned to work within the first two years of diagnosis, consistent with earlier studies such as De Boer and Frings-Dresen (2009). However, treatment itself required extended pe-riods away from work and presented additional burdens, such as the cost of supplements, increased living expenses, and the need for assi-stance - aligning with Ferrier’s 2021 analysis.

In their 2009 paper, De Boer and Frings-Dresen reviewed 26 studies involving 20,366 cancer survivors and found that 75% returned to work. They emphasized the need for clearer guidance both during treatment and reintegration. The same trend appears in this Sarajevo Canton study, where 11 out of 12 respondents successfully reintegrated. Yet, this contrasts Chiu's 2022 findings, which reported a high rate of job abandonment following cancer diagnoses - highlighting the serious impact of cancer on work ability. That study also pointed out that the traditional productivity loss assessments underestimate the true economic burden, suggesting further research is needed on economic losses among this population in Bosnia and Herzegovina.

The lack of information, timely instructions, and a clear legal-health-care roadmap for patients regarding their rights mirrors earlier findings, where physicians gave minimal guidance on work-related matters (Nowels et al., 2005; Maunsell et al., 1999). This lack of communication from authorities continues throughout the treatment and return-to-work phases, except in isolated cases where an oncologist or family doctor advised patients on their rights (such as obtaining a free orthopedic bra or one-time municipal assistance for purchasing supplements). It is therefore unsurprising that one interviewee suggested developing a brochure containing essential information on the rights and steps that patients can and should take to ensure adequate support during treatment.

Regarding the first research objective - identifying obstacles and challenges - interviews revealed a wide range of issues faced by women, including fear of disclosing a diagnosis to employers, environmental misunderstanding of their specific needs during and after treatment, and the inability to secure an adapted workplace under current B&H legislation. The first interaction between patient and employer, often upon diagnosis, was found to be a decisive moment that shaped subsequent trust and cooperation. While experiences varied, most participants described a supportive employer who understood the need for extended absence to focus on treatment.

Although not exclusive to oncology, a 2011 systematic review of return-to-work interventions (Franché et al.) underscored the importance of early intervention and open employer communication. Two participants in this study reported discrimination upon return to work, which aligns with literature on patient reintegration (Hoffman, 1997; Schultz et al., 2002). Despite legal provisions allowing return to a previous or suitably adapted position, the response varied widely across public and private sectors. Participants who reported flexible arrangements such as telework, adjusted workloads, and supportive colleagues had a significantly easier return experience. One participant pointed out the systematic burden placed solely on employers, who are expected to pay contributions during the employee's entire sick leave while also covering the cost of a replacement worker. Most participants based their requests for support on individual expectations rather than any formalized procedures grounded in relevant legal or contractual frameworks (e.g., Labor Law, Social Protection Law, internal policies, collective agreements). Although many respondents were able to return to work, they noted that the type of employment contract – fixed-term or permanent – greatly influenced their reintegration experience. In some cases, non-renewal of temporary contracts meant an abrupt end to both employment and access to healthcare. These cases demonstrate how legal employment status directly shapes not only income security but also access to medical follow-up and psychological stability, especially in the absence of institutional safeguards for workers recovering from serious illness.

A 2007 qualitative study (Kennedy et al.) emphasized the importance of a supportive work environment, noting that workplace atmosphere and empathetic colleagues play a key role in easing reintegration. Interestingly, employers from multinational companies appeared to be more attuned to the needs of cancer survivors than domestic private-sector employers. This was evident from the testimonies of two participants – one working for a global media company registered in the Middle East, another in a German company's Bosnian branch – whose foreign

managers promised full support. In contrast, after those foreign managers departed and were replaced by local leadership, attitudes toward the patient changed significantly. This shift suggests the need for further research into differences in reintegration practices between foreign-managed and locally-managed companies in Bosnia and Herzegovina. This pilot study confirms that the acceptance of survivors by supervisors and colleagues helps mitigate feelings of stigma related to illness, changes in appearance, and loss of feminine attributes. Job description adjustments, workplace accommodations, and financial support - usually informal and peer-initiated - were identified as critical. Even among those who returned successfully, however, lingering emotional concerns persisted. As several participants indicated, these concerns were often accompanied by a fear of being seen as less capable or as burdens on their teams, echoing broader literature on cancer-related workplace stigma (Hoffman, 1997; Schultz et al., 2002). Such psychosocial burdens suggest that reintegration extends beyond physical presence in the workplace - it is also a process of regaining confidence, reestablishing professional identity, and navigating a transformed sense of self. Participants emphasized how difficult it is to navigate the journey from diagnosis, through treatment and surgery, to recovery and re-engagement in social and professional life. This highlights the need for consistent guidance and structured psycho-social support throughout the reintegration process.

The support systems expected by survivors - ranging from immediate social networks (family, friends, employers, medical professionals) to institutional and personal coping mechanisms - are highly contextual. These findings reflect Ore and Foley's (2019) conclusion that reintegration is a multidimensional process requiring time, patience, and cross-sectoral resources.

Several participants noted ongoing cognitive difficulties, including memory lapses and fatigue, consistent with 'chemo fog' as described in

literature (Ganz et al., 2018). These symptoms directly impacted their work performance and reinforced the need for adaptive support structures. The effects are slow to diminish and often interfere with job performance, contributing to the fear of not fulfilling work obligations. Participants advocated for more flexible workplace arrangements that accommodate their health status and offer time to catch up on tasks during recovery. Persistent post-treatment problems - impaired limb function, constant fatigue, and cognitive decline - were observed and documented in the literature, including Spelten (2003), who identified fatigue as a major factor in return-to-work success.

According to Ganz, Leedham, and Meyerowitz (2018), post-treatment life is complex. Women often feel informed during treatment, but are unprepared for the uncertainties that follow. As echoed in this study, many participants now take better care of themselves, prioritize health, and advocate more vocally for their rights. Taken together, these findings demonstrate that, while individual motivation and informal support can help facilitate reintegration, sustainable return to work for cancer survivors in Bosnia and Herzegovina requires structural changes - including clearer legal frameworks, consistent employer policies, and access to psychosocial care.

6.0 Conclusion

This study identified key obstacles faced by women who survived breast or reproductive cancers, in response to the first research question. These include limited knowledge of labor law provisions during treatment and the return-to-work process, as well as inconsistent interpretation of the normative framework by employers. This applies across all levels of governance - municipal, cantonal, and federal. It was concluded that there is no systematic employer response to managing employees undergoing cancer treatment, nor are there defined modalities to support survivors' reintegration. The success of returning to work

depends heavily on the survivor's physical and mental condition, the nature of her job, and the willingness and ability of the employer - particularly in the private sector - to adapt job responsibilities to individual needs. This finding, supported by the literature reviewed, suggests that job description, team atmosphere, and employer flexibility are key determinants of a successful return to work for cancer survivors.

Suggestions for improving support mechanisms during reintegration were closely tied to the second research question and objective, which examined what types of support (from employers, colleagues, and the environment) are most critical for successful reintegration into the workplace. Based on this pilot study, the interviewed women emphasized the importance of access to social support systems after treatment and psychosocial support - both of which are essential for survivors and their families to rebuild life plans, re-enter employment, and adapt to new lifestyle habits.

The research did not identify specific organizational policies that either help or hinder reintegration of women post-cancer treatment. However, elements of organizational culture were observed that influence the experiences of employees in both public and private sectors. These elements include informal access to flexible work arrangements - such as flexible hours, remote work, or relocation within the workplace. Additionally, the study found examples of employers adapting job descriptions or offering financial assistance during treatment, even though such provisions were not formally included in internal human resource regulations. In some cases, logistical support was also provided (e.g., use of company vehicles for transportation to medical appointments). Nonetheless, these practices were informal. They were not codified in company policy or organizational charts, and thus vulnerable to changes in leadership. As such, they represent an "unwritten package of benefits" without legal standing. Consequently, the study did not identify any formalized organizational policies - public or private, local or

multinational - that were explicitly designed to facilitate or impede the reintegration of women following cancer treatment.

In response to the third research question, a set of recommendations for employers was outlined to support reintegration of cancer survivors. First, the communication of a cancer diagnosis should be handled sensitively, ideally involving the head of human resources and a social worker (if available), and when appropriate, medical professionals such as oncologists and psychologists to help manage the emotional impact. Second, access to psychological support must be ensured during and after the treatment, as psychologists play a crucial role in addressing mental health and equipping patients with coping strategies. Employers are encouraged to offer flexible arrangements such as part-time work or remote work during the initial reintegration phase to accommodate survivors' health needs.

Additionally, the need for easily accessible informational resources was highlighted, such as printed brochures outlining labor rights and available support systems, especially for individuals with limited digital literacy. Beyond workplace-level interventions, a robust legislative and policy framework is essential. Harmonizing Bosnia and Herzegovina's legal practices with European standards and corporate social responsibility principles would incentivize employers to create internal policies that support survivors - such as flexible work options, extended benefits, and psychosocial support.

Finally, public employment agencies should be equipped to implement targeted programs for cancer survivors, assisting them in exercising labor rights, communicating with employers, and addressing unique reintegration challenges.

In conclusion, although most cancer survivors in Sarajevo Canton do return to work within the first few years of post-diagnosis, this reintegration is often undermined by financial difficulties, systemic fragmentation, and insufficient support structures. Key priorities include the de-

velopment of accessible informational resources, formal reintegration protocols, and broad awareness-raising initiatives targeting employers and the public.

Further research, especially longitudinal and with larger samples, is needed to capture the long-term trajectories and evolving needs of cancer survivors. Building a supportive reintegration ecosystem is not only a matter of workplace policy but a societal obligation - one that strengthens survivor recovery, dignity, and long-term well-being.

Bibliography

1. Brown, W., & Clarke, W. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*
2. Chiu, K.; MacEwan, JP; May, SG; Bogнар, K.; Peneva, D.; Zhao, LM; Yong, C.; Amin, S.; Bolinder, B.; Batt, K.; et al. (2022). Estimating Productivity Loss from Breast and Non-Small-Cell Lung Cancer among Working-Age Patients and Unpaid Caregivers: A Survey Study Using the Multiplier Method.
3. De Boer, AGEM, & Frings-Dresen, MHW (2009). *Employment and the common cancers: Return to work of cancer survivors*.
4. De Boer, AGEM, Taskila, T., Ojajärvi, A., van Dijk, FJH, & Verbeek, JHAM (2011). *Cancer survivors and unemployment: A meta-analysis and meta-regression*.
5. Duijts, S. F. A., van Egmond, M. P., Spelten, E., van Muijen, P., Anema, J. R., & van der Beek, A. J. (2014). Physical and psychosocial problems in cancer survivors beyond return to work: A systematic review. *Psycho-Oncology*, 23(12), 481–492.
6. Doganis, D., Panagopoulou, P., Tragiannidis, A., Vichos, T., Moschovi, M., Polychronopoulou, S., Rigatou, E., Papakonstantinou, E., Stiakaki, E., Dana, H., Bouka, P., Antunes, L., Bastos, J., Coza, D., Demetriou, A., Agius, D., Eser, S., Ryzhov, A., Šekerija, M., Trojanowski, M., Žagar, T., Zborovskaya, A., Perisic, SZ, Strantzia, K., Dessypris, N., Psaltopoulou, T., & Petridou, ET (2018). *Survival and mortality rates of Wilms tumor in Southern and Eastern European countries: Socioeconomic differentials compared with the United States of America*
7. Efficace, F., Gaidano, G., Breccia, M., Voso, M. T., Cottone, F., Angelucci, E., et al. (2015). Prognostic value of self-reported fatigue on overall survival in patients with myelodysplastic syndromes: A multicentre, prospective, observational, cohort study. *The Lancet Oncology*, 16(15), 1506–1514.
8. Emerson, MA; Reeve, BB; Gilkey, MB; Elmore, SNC; Hayes, S.; Bradley, CJ; Troester, MA (2023) . Job loss, return to work, and multidimensional well-being after breast cancer treatment in working-age Black and White women. *J. Cancer Surviv.*

9. Ferrier, C.; Thebaut, C.; Levy, P.; Baffert, S.; Asselain, B.; Rouzier, R.; Hequet, D. (2021). Absenteeism and indirect costs during the year following the diagnosis of an operable breast cancer: A prospective multicentric cohort study.
10. Franche, RL, Murray, MC, Ibrahim, S., & Smith, PM (2011). *Disability prevention: The role of workplace-based return-to-work interventions*.
11. Ganz, PA, Leedham, B., & Meyerowitz, BE (2018). *Life after cancer treatment: A guide for cancer survivors* . US Department of Health and Human Services.
12. Guest, G., MacQueen, KM, & Namey, EE (2012). *Applied Thematic Analysis* . Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
13. Hoffman, M. A. (1997). HIV disease and work: Effect on the individual, workplace, and interpersonal contexts. *Journal of Vocational Behavior*, 51(2), 163–201
14. International Agency for Research on Cancer. (2020). *Breast cancer in Bosnia and Herzegovina*. Global Cancer Observatory. <https://gco.iarc.fr/>
15. Jatoi, A., Podratz, K. C., Gill, P., & Hartmann, L. C. (2004). *Pathophysiology and palliation of inoperable bowel obstruction in patients with ovarian cancer*. *Journal of Supportive Oncology*, 2(4), 323–334
16. Kennedy, F, Haslam, C., Munir, F., & Pryce, J. (2007). *Returning to work following cancer: A qualitative exploratory study into the experience of returning to work following cancer*. *European Journal of Cancer Care*.
17. Maunsell, E., Brisson, C., Dubois, L., Lauzier, S., & Fraser, A. (1999). Work problems after breast cancer: An exploratory qualitative study.
18. Menvielle, G., Chastang, JF, Luce, D., & Leclerc, A. (2013). Return to work among cancer survivors: A population-based study in France. *European Journal of Cancer*
19. Miles, MB, Huberman, AM, & Saldaña, J. (2014). *Qualitative Data Analysis: A Methods Sourcebook (3rd ed.)*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

20. Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine. (2025, February 4). *Svjetski je dan borbe protiv raka: Polovina svih smrti mogla bi se spriječiti*. <https://www.mcp.gov.ba/Publication/Read/svjetski-je-dan-borbe-protiv-raka-polovina-svih-smrti-mogla-bi-se-sprijeciti?lang=h>
21. Morgan, DL, & Krueger, RA (1998). *The Focus Group Guidebook*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
22. Nowels, D., Cavender, TA, Etschmaier, M., & Steiner, JF (2005). A qualitative study of work and work return in cancer survivors.
23. Ore, ML, & Foley, KJ (2019). Reintegration for post-treatment cancer survivors: A concept analysis. *Journal of Holistic Nursing*.
24. Park, JH; Lee, SK; Lee, JE; Kim, SW; Nam, SJ; Kim, J.-Y.; Ahn, J.-S.; Park, W.; Yu, J.; Park, YH (2018). Breast Cancer Epidemiology of the Working-Age Female Population Reveals Significant Implications for the South Korean Economy. *J. Breast Cancer* .
25. Ruiz de Azua, G.; Kousignian, I.; Vaz-Louis, I.; Di Meglio, A.; Caumette, E.; Havas, J.; Martin, E.; Martin, AL; Querel, O.; Vanlemmens, L.; et al. (2023). Sustainable return to work among breast cancer survivors. *Cancer Med*.
26. Sanchez, KM, Richardson, JL, & Mason, HRC (2004). The return to work experiences of colorectal cancer survivors. *AAOHN Journal*
27. Schultz, PN, Beck, ML, Stava, C., & Sellin, RV (2002). *Cancer survivors: Work related issues*. AAOHN Journal
28. Spelten, ER, Sprangers, MAG, & Verbeek, JHAM (2003). *Factors reported to influence the return to work of cancer survivors: A literature review*.
29. Steiner, JF, Cavender, TA, Main, DS, & Bradley, CJ (2004). Assessing the impact of cancer on work outcomes: What are the research needs?
30. Tiedtke, C. M., Dierckx de Casterlé, B., Frings-Dresen, M. H. W., De Boer, A. G. E. M., Greidanus, M. A., Tamminga, S. J., & De Rijk, A. E. (2017). *Employers' experience of employees with cancer: Trajectories of complex communication*. *Journal of Cancer Survivorship*, 11(5), 562–577

31. UNFPA. (2021). *Inquiry on sexual and reproductive health and reproductive rights in Bosnia and Herzegovina*. https://ba.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/inquiry_on_sexual_and_reproductive_health_and_reproductive_rights_in_bih.pdf
32. Varekamp, I., Verbeek, J. H., de Boer, A., & van Dijk, F. J. H. (2011). Effect of job maintenance training program for employees with chronic disease: A randomized controlled trial on self-efficacy, job satisfaction, and fatigue. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 37(4), 288–297.
33. Winstanley, JB, White, KM, & Tzelepis, F. (2019). Factors influencing return to work after cancer: A meta-analysis. *Journal of Cancer Survivorship*
34. World Health Organization. (2021). Breast cancer. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/breast-cancer>
35. World Health Organization. (2022). Cervical cancer. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/cervical-cancer>
36. Yang, ZY; Chen, WL; Wu, WT; Lai, CH; Ho, CL; Wang, CC (2022). Return to Work and Mortality in Breast Cancer Survivors: An 11-Year Longitudinal Study. *Int. J. Environ. Res. Public Health*
37. Yoo, E. H., Choi, E. S., Cho, S. H., Do, J. H., Lee, S. J., & Kim, J.-H. (2018). Comparison of fatigue severity and quality of life between unexplained fatigue patients and explained fatigue patients. *Korean Journal of Family Medicine*, 39(3), 180–184.

Pregledni znanstveni članak /

Scientific review article

Primljen/Received: 15. 6. 2025.

Prihvaćen/Accepted: 9. 10. 2025.

UDK/UDC: 321.7:342.7(497.6)"1992/1995"

DOI: 10.46352/18403867.2025.241

Prevazilaženje nacionalnih konflikata u demokratskim društvima

Adnan Fočo

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Abstract

Prevazilaženje i harmonizacija konflikata je složen društveni proces pogotovo u tranzicijskim i višenacionalnim zemljama kakva je Bosna i Hercegovina. Ako pri tome imamo u vidu i rat koji se zblio krajem devedesetih godina kao i njegove posljedice, onda je taj proces složeniji i vešeslojevitiji. Taj proces se odvija u različitim društvenim sferama, od političkih, pravnih, ekonomskih i socijalnih do promjene paradigme vrijednosti i općeg društvenog sistema koji se uspostavlja u okviru novog demokratskog društva. Za prevazilaženje konflikata i uzroka rata na prostoru BiH postoji više preduslova. U našoj analizi pokušat ćemo ukazati samo na neke bitne faktore koji utiču na proces pomirenja, ali i promjenu društvenih odnosa i stajališta mnogobrojnih društvenih aktera. Tu prije svega mislimo na doprinos haških presuda za ratne zločine i druga zlodjela činjena tokom rata i agresije u BiH u periodu 1992-1995. Pored presuda bavit ćemo se i drugim društvenim aspektima koji za cilj imaju pomirenje i promjenu paradigme rata i kolektivističke svijesti u odnosu na potrebe i interese čovjeka i građana u demokratskim društvima.

Ključne riječi: nacionalni konflikti i nacionalističke politike, presude Haškog tribunala, doprinos presuda procesu pomirenja, nosioci promjena, društveni akteri, tranzicija, demokratizacija, prava građanina

Overcoming National Conflicts in Democratic Societies

Overcoming and harmonizing conflicts is a complex social process, especially in transitional and multinational countries such as Bosnia and Herzegovina. If we also take into account the war that took place at the end of the nineties and its consequences, then that process is more complex and multi-layered. This process

takes place in different social spheres, from political, legal, economic and social to the change of the value paradigm and the general social system that is established within the framework of the new democratic society. There are several prerequisites for overcoming conflicts and the causes of war in BiH. In our analysis, we will try to point out only some important factors that influence the process of reconciliation, but also the change in social relations and the viewpoints of numerous social actors. Here, above all, we mean the contribution of the Hague verdicts for war crimes and other crimes committed during the war and aggression in Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995. In addition to that, we will also deal with other social aspects aimed at reconciling and changing the paradigm of war and collectivist consciousness in relation to the needs and interests of people and citizens in democratic societies.

Keywords: national conflicts and nationalist policies, judgments of the Hague Tribunal, contribution of judgments to the process of reconciliation, agents of change, social actors, transition, democratization, citizen rights

1.0 Pretpostavke i uslovi za prevazilaženje nacionalnih konflikata

Baviti se nacijom i nacionalizmom na prostoru Bosne i Hercegovine je nezahvalno i to iz više razloga. Teorijske spoznaje o nacionalnom i nacionalističkom su isprepletene i teško je razlučiti šta je teorijska odrednica, a šta politička praksa društvenih snaga koje realiziraju nacionalne i nacionalističke ideje u praksi. Teorijske spoznaje o naciji i nacionalnom, u demokratskim društvima korespondiraju s pojedinačnim i kolektivnim pravima i ne idu nauštrb prava drugog i drugačijeg. U tranzicijskim zemljama i višenacionalnim sredinama, kao što je Bosna i Hercegovina, nacionalno je zasebno i vlastito uz onemogućavanje drugog da isto to pravo ostvari ili realizira za sebe. Na društvenoj razini taj se dualizam pretvara u latentni ili manifestni sukob različitog obima i intenziteta. Taj sukob je karakterističan za zemlje koje su nastale raspadom bivše Jugoslavije kao zajedničke države, i to ne samo u procesu njihovog osamostaljivanja već i u procesu njihove tranzicije i političke i zasebne državne identifikacije. Od devedesetih godina dvadesetog stoljeća i disolucijskih procesa do danas nacionalni i nacionalistički politički koncepti ostaju dominantni u skoro svim, danas zasebnim, zemljama nastalim nakon disolucije Jugoslavije.

Nosioci ideje nacije i nacionalizma nisu prigrabili prednosti društvene tranzicije i demokratizacije, već zadržavaju stanje nacionalne identifikacije i kolektivističkih vrijednosti kao koncepta vlasti i vladanja i dominantne društvene svijesti i vrijednosti. Demokratski tokovi skoro da su zanemarivi u odnosu na kolektivističke ideje u kojima su prava pojedinaca marginalna i mjere se kroz prizmu snage kolektiviteta i nacionalnog identiteta. Tehnologija vlasti nije se demokratizirala već se iznova monopolizirala kroz nacionalne i nacionalističke ideje koje imaju primat nad pojedinačnim pravima i ljudskim potrebama i slobodama. U tom društvenom odnosu norme se mijenjaju, ali ostaju iste navike i tradicija, ostaju kolektivističke ideje i vrijednosti, nasuprot pojedinačnih potreba i prava, i sve je iznova podložno mjerilima

pripadnosti i odanosti naciji i nacionalnim idejama kao vrhovnim državnim politikama.

Demokratizacija društava je odložena za neka druga vremena, primat imaju ideje nacionalnog opstanka i nacionalne afirmacije naroda, države, partije i sl. Tome svakako svjedoči bezbroj analiza određenih procesa Evropske unije i njenih tijela o procesu vladavine prava i demokratizacije zemalja zapadnog Balkana (Izveštaj o Bosni i Hercegovini za 2022. godinu od 12. 10. 2022.). Zato zemlje Evropske unije stalno i iznova insistiraju na većoj vladavini prava, daljoj demokratizaciji i ispunjavanju uslova koji su postavljeni u procesu i fazama njihovog približavanja euroatlanskim integracijama. Svi drugi društveni procesi u tim zemljama su podređeni nacionalnim mjerilima i vrijednostima, od ekonomskog sistema do socijalnih podsistema i političkih procesa koji bi trebali prethoditi demokratizaciji društvene sfere. Ideja nacije i nacionalne zasebnosti se koristi kao glavna državna ideja većine zemalja zapadnog Balkana. Iz ne tako davne ili bliske prošlosti zasebnost kroz nacionalne ciljeve vodi ka nazatku i povratku u prošlost ne samo vladanja već i egzistiranja samih građana ili naroda tih država, dakle vodi u sukobe koji nemaju svoju svrhu, vodi novom siromaštvu i egzilu stanovništva. Samo u 2020. godini BiH je napustilo 29.890 stanovnika, iz Federacije 20.033, iz RS 9.159 te iz Distrikta Brčko 698 stanovnika (Migracije stanovništva 2021 god). Ako tom broju dodamo godine koje su iza nas onda je slika egzodusa veoma indikativna i zabrinjavajuća. Ta prošlost je sukob stvarnosti sa zastarjelim idejama koje je istorija ostavila iza sebe i koje su bile retrogradne i poražene.

Moć kolektivismu se redukovala na ideju nacionalizma, kao dominantne ideje vodilje za sve druge društvene procese u tranzicijskoj realnosti. Tranzicija ostaje zarobljena u formi kolektivne moći ideje nacije i njene dominacije kao mjere stvari svih drugih društvenih vrijednosti. Kolektivistička dominacija potkopava sigurnost i stabilnost zemalja zapadnog Balkana, vodi ka konfliktima i sukobima koji se sporo i teško

prevazilaze. Iznova se ugrožavaju prava drugih nacija i država, njihova demokratizacija i demokratska tranzicija. U tom vrtlogu se stvara stalna nesigurnost i pothranjuju ekstremističke snage i politike koje ne žele demokratizaciju već sukob i dominaciju kako u vlastitoj zemlji tako i izvan nje. Ta politička formula vlasti zemalja zapadnog Balkana postaje mjesto susreta i drugih moćnijih sila i politika za svoje ciljeve i interese. Uz to se svakako vežu geopolitički i geostrateški interesi koji iznova izazivaju neizvjesnost i dodatnu nestabilnost akterima i snagama demokratskih procesa, kako u tim zemljama tako i u onim koje nastoje svoje ciljeve realizirati putem različitih oblika moći.

2.0 Teorijsko razumijevanje praktičnog djelovanja

Da bismo išli u dalju analizu kolektivističkih procesa nužno je da sa sociološkog aspekta razumijemo određene pojmove i teorijska značenja. U našem teorijskom poimanju polazimo od onog što je već u sociologiji, kao nauci o društvu, prihvaćeno i definirano. Pritom imamo u vidu i novije ideje, pojave i procese i različite teorije koje nastoje potpunije razumjeti društvenu zbilju. Samo terminološko značenja etničko, nacionalno, zasebno i dominantno izaziva mnoge nedoumice i teorijske sporove kod teoretičara ne samo nacije, već i nacionalne, i **države**, te njene identifikacije po formi konstitucije vlasti i principa vladanja. Ti sporovi traju već dugi niz godina, s obzirom na sam karakter i afirmaciju nacije u određenim sredinama i društvima. Ako znamo da je proces nacionalne afirmacije završen u okviru demokratske Evrope, taj proces na prostoru Balkana ima svoje retrogradne ciljeve i snažne, ne samo teorijske već i praktičnopolitičke sporove.

U našoj analizi, pod sinonimom nacionalno i etničko, podrazumijevamo već prihvaćeno određenje u evropskoj teorijskoj orijentaciji. Etnička pripadnost je naslijeđeni status, to je stanje pripadnosti društvenoj grupi koja dijeli slične fizičke i društvene osobine. Drugim riječima etnički identitet je stečen rođenjem ili porijeklom. Ljudi koji pripadaju

ovoj grupi dijele zajedničke tradicije, istoriju, jezik, kulturu, ponašanje, vjeru, fizički izgled i slične druge faktore poput geografske pripadnosti određenom mjestu, stilu odijevanja, hrani, vjerovanju itd.

Nacionalnost je pravni status koji predstavlja državu kojoj pojedinac pripada. Nacionalnost u suštini označava državu u kojoj je rođen i čiji je državljanin. Nacionalnost se definiše kao status koji proizlazi iz činjenice porijekla pojedinca. To je odluka individue kao rezultat njegovog osjećanja pripadnosti kolektivnom identitetu. Drugim riječima, nacija i identitet velike grupe ljudi koja ima kulturne, vjerske, običajne i tradicijske veze.

Etnička pripadnost označava etnički identitet osobe na osnovu atributa porijekla i kulturnog naslijeđa. S druge strane, nacionalnost je pripadnost osobe naciji. Etnička pripadnost može se odrediti prema dijalektu, kulturi, prehrambenim navikama, stilu oblačenja, rasi, fizičkom izgledu itd. Nasuprot tome, nacionalnost se može odrediti prema zemlji porijekla. Etnička pripadnost je stanje koje opisuje naslijeđe i porijeklo. Nasuprot tome, nacionalnost je pravni identitet koji se određuje uglavnom osobi koja je rođena u određenoj zemlji. Dakle, etnička pripadnost proizlazi iz etničkog porijekla osobe. Jednostavno rečeno, nacionalnost je identitet države osobe u kojoj je rođena, dok je etnička pripadnost identitet grupe iz koje dolazi (Lavić, 2014, 204, 482, 490).

Iz određenja etničko, nacionalno, teritorijalno, rekli bismo da nema ništa sporno. Teorijski je razumljiv identitet i pojedinca i kolektiviteta. Praktični problemi se javljaju kada se individualni, a pogotovo kolektivni identitet, proglašava najvažnijim društvenim i državnim vrijednostima, naročito ako imamo u vidu višenacionalne sredine. Tom iskustvu svjedoči prostor Bosne i Hercegovine na kojem se susreću različiti identiteti, od kulturnih, religijskih, do nacionalnih. Taj identitet je prirodni pratilac egzistiranja i opstanka BiH kroz stoljeća. U njenoj bogatoj istoriji egzistiranja nisu se različitosti potirale već razvijale i funkcionirale kao sklad različitosti u jedinstvu ljudskog egzistiranja na istom prostoru

i teritoriji. Istini za volju, taj sklad jedinstva u različitosti nije uvijek bio harmoničan i bez konflikata. Disharmonija višenacionalnih i višeetničkih zajednica, kao što je BiH, se ogledala kroz konflikte različite vrste i intenziteta. U osnovi tih konflikata najčešće su bili nacionalni, teritorijalni i vjerski identiteti, koji su nerijetko prerastali u nacionalizam, pa i u otvorene sukobe. Polazeći od našeg, ali i drugih historijskih iskustava, mogli bismo reći da je nacionalizam iskrivljeni oblik gledanja na prava, zasebnost i posebnost dugih etničkih grupa ili naroda drugih religijskih konfesija. Isto to pravo nacionalisti ne dopuštaju drugima već svojim idejama i akcijama ta prava osporavaju. Time praktično ojačavaju svoje zahtjeve i predstavljaju ih kao ideal ili kao nemogućnost da svoja prava ostvare, pritom ne vodeći računa da ista ta prava osporavaju drugima. Nacionalizam tako postaje jedan oblik kolektivne identifikacije koji isključuje sve druge oblike identiteta od vlastitog. Njegova karakteristika je isključivost, netolerancija, mržnja prema drugom i drugačijem, a nerijetko i praktične akcije praćene nasiljem, ratom i tragedijom. Entoni Gidens s pravom konstatira da je nacionalizam mistifikovana svijest koja se zasniva na iracionalnim impulsima kao kompenzacija za nezrelost ličnosti pomoću identifikacije s “moćnom nacijom” (Gidens, 1985, str. 45, prema Golubović, 1999).

Većina sociologa pravi razliku između nacionalnog osjećanja i nacionalizma kao degenerativnog oblika nacionalnog identiteta. Po shvaćanju Zagorke Golubović “nacionalno osjećanje izražava prirodnu potrebu za pripadanjem, za ukorijenjenošću, ali je to privatna stvar pojedinca i on može da vrši izbor; dok je nacionalizam isključiva ideologija koja suprotstavlja superiornost svoje nacije drugim narodima i obilježava prinudnu pripadnost proklamujući geslo “jedna nacija - jedna država”. Nacionalno osjećanje ne isključuje razlike i ne suprotstavlja se “drugom” kao neprijateljskom, jer identifikaciju sa svojom nacijom ne doživljava isključivo; nacionalizam je, naprotiv, ksenofobičan jer se “etnička solidarnost” sukobljava s “tuđim” elementima, te se gaji nepovjerenje prema “drugom”. Nacionalno osjećanje omogućuje pojedincu da konkretnije

percipira svoj društveni milje i da započne proces kulturne identifikacije radi sticanja elementarne sigurnosti u određenoj kulturno-političkoj zajednici; nacionalizam, pak, u afektivnoj vezanosti i odanosti pojedinca isključivo svojoj naciji nadjačava i redukuje sve ostale vrste pripadnosti na sopstvenu etničku grupu. Stoga, nacionalističko osjećanje pruža sigurnost pojedincu samo pod uslovom priklanjanja autoritetu nacije, koja mu se nameće kao sudbina.

Pozitivna funkcija nacionalnog osjećanja je, prema Parsons, "relacija na društvenu dezorganizaciju s ciljem reintegracije pojedinca u manje anomijske i otuđujuće društvene jedinice nego što je globalno društvo"; suprotno tome, nacionalizam kao redukcionistička ideologija stvara prividnu reintegraciju pojedinaca zatvarajući ih u apsolutizovani okvir "svoje nacije". Može se, stoga, reći da je nacionalizam jedno isključivo nacionalno osjećanje koje se zasniva na dominaciji nacije nad njenim pripadnicima kao individuama, kao i nad drugim društvenim grupama. Tu se ističe vrijednost nacije nad drugim vrijednostima, a kohezija u grupi počiva na intergrupnoj, a ne na interpersonalnoj privlačnosti članova grupe" (Golubović, 1999, str. 87).

Nacionalizam se javlja u kriznim društvenim vremenima, pogotovo kada vladajuće snage društva nemaju demokratskog kapaciteta da konflikte rješavaju konsenzusom i dijalogom, na demokratskim principima uvažavanja različitosti i traženja rješenja u pravcu društvenog napretka. Nacionalizam je u stvarnosti afektivni element i ne prihvata racionalne argumente. To je zapravo i najveća zagonetka na koju mnogobrojne teorije traže odgovor, a koja se odnosi na pitanje zašto iracionalno i nadrealno nadvladava racionalno i stvarno. Kako drugačije objasniti nacionalističke teorije koje polaze od kolektiviteta i imaginarne moći i nadmoći vlastititog u odnosu na drugog i drugačijeg.

3.0 kako prevazilaziti nacionalne konflikte – iskustva BiH

Zarobljenost u prošlosti je i dovela do rata i tragedije na prostoru BiH, da bi se ona prevazišla potrebno je trasirati put budućnosti koji neće počivati na nasilju i kolektivno nacionalnoj dominaciji, već na demokratizaciji sistema vlasti, ali i ukupnih društvenih odnosa. Za taj proces međunarodna zajednica je pronašla ili uspostavila mehanizam pomirenja koji ima za cilj da se društvo demokratizira i uzroci sukoba neutraliziraju i prevaziđu. Najsnažnija poluga u tom procesu je svakako osnivanje Međunarodnog suda za ratne zločine na području bivše Jugoslavije. Osnovan je Rezolucijom 827 Vijeća sigurnosti UN-a 1992., a počeo je djelovati 1993. sa sjedištem u Den Haagu u Nizozemskoj. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u skraćenom značenju (MKSJ) je sud Ujedinjenih nacija koji se bavi zločinima počinjenim tokom sukoba na Balkanu tokom devedesetih godina 20. vijeka.

Od svog osnivanja u maju 1993. godine nepovratno je promijenio sliku međunarodnog humanitarnog prava i pružio mogućnost žrtvama da iskažu strahote koje su vidjele i doživjele. Međunarodni sud je ustanovljen, kako se to navodi u njegovim ciljevima i razlozima osnivanja, od strane Ujedinjenih nacija kao odgovor na masovna zvjerstva koja su se u tom trenutku dešavala u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Vijesti o strašnim zločinima, hiljadama ubijenih i ranjenih, mučenih i seksualno zlostavljanih u zatočeničkim logorima i stotinama hiljada prognanih iz svojih domova, zgrozile su svijet i podstakle Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija na osnivanje tog suda. Osnovni cilj MKSJ je da izvede pred sud lica najodgovornija za užasna djela poput ubistava, mučenja, silovanja, porobljavanja, uništavanja imovine i druge zločine obuhvaćene Statutom Međunarodnog suda (vidjeti, Ažurirani Statut MKSJ, 2009). Izvođenjem počinilaca pred sud, MKSJ nastoji da odvрати od budućih zločina i osigura pravdu za hiljade žrtava i njihovih porodica, i time doprinese trajnom miru u bivšoj Jugoslaviji.

MKSJ je podigao optužnice protiv više od 160 osoba. Među optuženima su se našli šefovi država, predsjednici vlada, načelnici generalštabova, ministri unutrašnjih poslova i mnogi drugi politički, vojni i policijski rukovodioci visokog i srednjeg ranga na raznim stranama u jugoslavenskim sukobima. Optužnice MKSJ bave se zločinima počinjenim u razdoblju od 1991. do 2001. godine nad pripadnicima raznih etničkih grupa u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Srbiji, na Kosovu. Međunarodni sud je pokazao da visoki položaj nekog pojedinca više ne može biti zaštita od krivičnog gonjenja. Njegove presude su pokazale da lica osumnjičena za zlodjela bez obzira na funkciju i položaj snose najveću odgovornost za počinjena zvjerstva i da mogu biti pozvana na odgovornost. Presude i procesi vođeni pred ovim sudom su pokazali odgovornost pojedinaca i njihovu krivicu koja je individualna i koja ne može biti "kolektivna odgovornost".

Međunarodni sud je postavio temelje za ono što je danas prihvaćeni standard za rješavanje sukoba i proces razvoja nakon sukoba širom svijeta. Konkretno, vođe osumnjičene za masovne zločine će biti izvedene pred lice pravde. Međunarodni sud je dokazao da je efikasna i transparentna međunarodna pravda moguća. Međunarodni sud je doprinio neospornom utvrđivanju istorijskih činjenica, boreći se protiv poricanja istine i pomažući zajednicama da se suoče sa svojom nedavnom prošlošću. Zločini počinjeni širom ovog regiona ne mogu se više poricati. Naprimjer, dokazano je da masovna ubistva u Srebrenici predstavljaju genocid, što potvrđuju i presude Radoslavu Krstiću, Radovanu Karadžiću i Ratku Mladiću, te optužnica za Slobodana Miloševića (Predmet br. IT-01-51-I).

Iako se najveći broj predmeta u kojima je postupano pred Međunarodnim sudom bavio zločinima za koje se navodi da su ih počinili Srbi ili bosanski Srbi, Međunarodni sud je vodio istrage i podigao optužnice protiv osoba svih nacionalnosti. Osuđujuće presude su izrečene Hrvatima, bosanskim muslimanima i kosovskim Albancima za zločine

počinjene protiv Srba i pripadnika drugih nacionalnosti (Predmet, Prlić et al. (IT-04-74)).

Presude Međunarodnog suda dokazuju da su sve strane u sukobima počinile zločine. Sud se nije svrstavao ni na čiju stranu u sukobu i nije pokušavao da stvori vještačku ravnotežu među različitim grupama. Dokazi su bili osnova na kojoj je Tužilaštvo iznosilo svoju argumentaciju. Sudije su obezbjeđivale pravična i transparentna suđenja, razmatrajući dokaze kako bi utvrdili krivicu ili nevinost optuženih. S obzirom da je MKSJ ustanovljen kao *ad hoc* sud, Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija je podržao njegovu strategiju okončanja rada kojom je zacrtano fazno i postepeno i organizovano zatvaranje. Od 2003. godine sud blisko sarađuje s nacionalnim pravosudnim sistemima i sudovima u bivšoj Jugoslaviji u sklopu kontinuiranih napora da se ostvari pravda i tako su mnogobrojni predmeti premješteni i dati u nadležnost nacionalnih sudova zemalja uključenih u konflikt (proslijeđeni predmeti od strane Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju Tužilaštvu Bosne i Hercegovine, 17. 12. 2022). Nesumnjivo, rad Međunarodnog suda je imao veliki uticaj na države bivše Jugoslavije. Samo odvođeci neke od najviših i ozloglašnijih kriminalaca i pozivajući ih na odgovornost, Međunarodni sud je uspio da skine ljagu nasilja, doprinese okončanju nekažnjivosti i utre put pomirenju. Međunarodni sud u Hagu je samo jedan od instrumenata ili mehanizama, koji ima za cilj da doprinese pomirenju i vraćanju povjerenja među narodima i građanima Bosne i Hercegovine, ali i šire regije, uključujući prije svega Srbiju i Hrvatsku koje su bile involvirane u rat koji je vođen na prostorima Bosne i Hercegovine. Činjenica je da je Haški tribunal procesuirao i podigao optužnice za najviše rangirane pojedince u susjednim državama, prije svega u Srbiji i Hrvatskoj, i to po političkoj, vojnoj ili po zapovjednoj odgovornosti, što potvrđuje njihovu involviranost u ratne operacije u Bosni i Hercegovini.

Na prostoru BiH u periodu rata 1992-1995. godine stradalo je mnogo stanovništva, mnogi su raseljeni i protjerani sa svojih ognjišta sve s

ciljem etničke homogenizacije i zaokruživanja teritorijalne “zasebnosti”. Tačan broj poginulih, još uvijek nije poznat jer se još uvijek traga za nestalim, kako civilima tako i za zarobljenim licima. I danas su jaka emocionalna, nacionalna pa i svaka druga sjećanja i zaziranja od snaga koje su operirale na određenim prostorima. Snažno je prisutno nepovjerenje naroda i građana u drugost i njenu snagu da radi za bolju budućnost, ostavljajući tragičnu prošlost iza sebe. Za takav iskorak potrebna je nova paradigma i drugačiji pristup ostvarivanja prava i pojedinaca i kolektivnih prava. U tom procesu ili novoj paradigmi značajnu ulogu ima proces pomirenja i vraćanja povjerenja u snage i aktere društvenih procesa, ali i volju ljudi i njihova nastojanja da žive na svom prostoru i da grade odnose života i suživota sa svojim sugrađanima bez obzira na identitet ili različitost. Pomirenje je zadati cilj svakog demokratskog društva, ali i svakog čovjeka koji želi napredak i perspektivu sebe i svojih sugrađana. Takve ideje i postupke je teško ostvariti, pogotovo u okruženju ili uhdanom stereotipu koji iskorake smatra izdajom nacionalnih interesa ili izdajom “pravične” borbe ili nacionalnih ciljeva za koje su mnogi stradali u proteklom ratu. Upravo su ratni ciljevi sporni jer su se zasnivali na pogrešnim premisama da je život i suživot nemoguć, da su druge etnije protivnici i da ih treba eliminirati na različite načine od protjerivanja, etničkog čišćenja i sistematskog uništavanja na određenom prostoru i teritoriji što se može vidjeti iz ratnih ciljeva koje su sebi određene snage postavljale, a što je utvrđeno presudama Haškog tribunala.

Za novi iskorak potrebne su nove snage i društveni akteri, hrabrost i svijest koja se ogleda u raskidanju s prošlošću, s mitologijom i pogrešnim percepcijama i s vizurom novog u naslijeđu demokratskih društava i poredaka vlasti. Da bi se eliminirao kolektivistički stereotip nužno je poći od stvarne istine prirode i karaktera rata koji se vodio na prostoru BiH, kao i njegovih ciljeva. U toj spoznaji nezamjenjivu ulogu je imao i ima Međunarodni sud za ratne zločine na prostoru bivše Jugoslavije, prije svega njegove optužnice i presude koje na objektivan način oslikavaju uslove, ciljeve te aktere rata i njihove namjere, kao i njihovu

odgovornost. Presude Haškog tribunala su svakako značajne i one naj-snažnije potvrđuju prirodu i karakter rata koji je vođen na prostoru BiH, na snage i politike koje su u to vrijeme bile dominantne. Te presude nisu u širem značenju usmjerene samo na pojedince izvršioce ili počinioce zločina, one su usmjerene i na osudu politika koje su stajale iza podjela i za zločine činjene u ime “vlastitog etnosa”. Odatle i takvi otpori i podrška koja se sve vrijeme pružala počinioima ili akterima tih događanja, od strane vladajućih elita i politika, kako u BiH tako i u susjednim državama.

Sagledavajući ukupan proces i ulogu Međunarodnog suda u Hagu ne možemo a da ne konstatiramo da je on pomogao otvaranju procesa pomirenja, ali i vraćanju povjerenja među narodima i građanima Bosne i Hercegovine. Njegove odluke i presude su od bitnog značaja za satisfakciju nedužnih žrtava, njihovih familija pa i naroda. On je ostao nada da postoji pravda i da će činioci zločina i drugih nedjela odgovarati za svoje postupke i akte. Taj proces je spor, opterećen naslijeđenim stanjem i projiciranim odnosima u okviru države Bosne i Hercegovine. Ono što dobrim dijelom usložnjava brži proces promjena jeste konstitucija državnog uređenja i političkog predstavljanja na etničkom principu koji je uspostavljen Dejtonskim mirovnim sporazumom, uz marginalizaciju građana i snaga koje su za proces pomirenja i izgradnju Bosne i Hercegovine kao moderne i građanske države (Vidjeti, Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, poznatiji pod nazivom Dejtonski mirovni sporazum, koji je parafiran 21. novembra 1995. godine u američkom gradu Dejtonu a potpisan 14. decembra 1995. godine u Parizu, 23. 12. 2022).

Pored istine koju je utvrdio međunarodni sud za ratne zločine značajnu ulogu u procesu pomirenja i promjene društvene paradigme ima memorizacija i gledišta na prirodu i karakter rata “novih” društvenih aktera koji vode ili dinamiziraju demokratske procese. Kao značajan proces pomirenja i promjene paradigme odvija se putem memorizacije sjećanja i podsjećanja na stradanja i tragičnost rata. Tu memorizaciju je nužno promatrati kroz prizmu opomene na tragičnost sukoba, i njegov

besmisao na stradanje nedužnih ljudi, na potrebu razvijanja svijesti o nužnosti rješavanja sukoba i konflikata dijalogom i tolerancijom. To je zapravo civilizacijska tvorevina koja služi da opominje ljude i politike na prošlost i na tragičnosti sukoba kojih nije bilo malo u ljudskoj civilizaciji. Proces memorizacije na prostoru Bosne i Hercegovine, kako se navodi u istraživanju (UNDP, 2016) ne odvija se s idejom zaborava prošlosti i opomene za budućnost. Značajni sporovi u tom procesu nastaju na osnovu negiranja i neprihvatanja istine o prirodi i karakeru rata, neprihvatanja presuda Haškog tribunala i nedostatku volje političkih aktera da grade društvo i državu na novim demokratskim osnovama. Većina memorijalnih obilježja koja su ustanovljena nakon besmislenosti i tragičnog rata i dalje služe da iznova provociraju ili da predstavljaju uzrok za nesporazume i da veličaju zločin počinjen nad drugim narodima ili građanima. Gledano u cjelini, proces pomirenja je spor, s velikim osporavanjima utvrđene istine o prirodi i katarakteru rata te o snagama i akterima koji su odgovorni za rat i stradanje. U tom procesu, haške presude i ne mogu imati presudnu ulogu. One se u suštini bave prošlošću i utvrđuju šta se u određenom trenutku i na nekom lokalitetu zbivalo počinocima i akterima koji su bili realizatori ili naredbodavci tih djela. Za procese pomirenja i promjena stanja i odnosa u društvu potrebna je vizija i volja da se prošlost ostavi iza sebe i da se gradi budućnost na demokratskim osnovama i s jasnim ekonomskim i socijalnim ciljevima koji mijenjaju stanje i odnose među ljudima i narodima, ali i političkim i drugim društvenim akterima.

Promjene nisu samo dovoljne u sferi pomirenja i vraćanja povjerenja, već su one nužne i u prostoru reintegracije teritorije i vlasti, uspostavljanju novog ekonomskog sistema i ostvarivanja prava građana. Promjene u tim sferama također idu sporo i s brojnim sporovima koji su nastajali najčešće zbog gledanja na njih kroz etnoteritorijalnu zastupljenost i zadržavanje i opravdavanje ciljeva rata i politika koje su generirale tragičnu prošlost. U prostoru ekonomskosocijalnih reformi vidljiva je nesposobnost i nespремnost vladajućih politika na radikalnije i

značajnije promjene i uspostavljanje funkcionalnijeg sistema koji nije produkt rata i stradanja već nove orijentacije koja podrazumijeva sposobnost i jasnu politiku i ciljeve reformi u procesu demokratizacije i ostvarivanja prava građana.

Treba svakako naznačiti da proces pomirenja, pa i značajnih društvenih reformi, nije vremenski ograničen. Potrebna je snaga istine i ideje koje imaju snagu suočavanja s prošlošću i trasiranja novih društvenih odnosa kao izglednije budućnosti. Za drugačije odnose i procese koji idu u pravcu pomirenja i povjerenja potrebna je snaga i politička volja koju kreiraju prije svega političke elite sa svim drugim društvenim akterima. Za takve procese potrebna je nova paradigma od one koja je prethodila ratu ili sukobu, pogotovu je potrebna distanca od politike rata i stradanja i opravdanja takvih procesa. Politika distance i politika pomirenja i uvažavanja činjenica koje su utvrdili nezavisni sudovi su osnova novog odnosa na kome može biti građen proces povjerenja i pomirenja. Taj proces je prije svega suočavanje s dogođenim kao i s činjenicama koje doprinose da se istina sagleda u njenoj sveobuhvatnosti. Nakon spoznaje istine, potreban je snažan iskorak iz postojećeg i okretanje ka onom što je zajedničko ljudima i narodima, a to je prije svega suživot, perspektiva, drugačija društvena percepcija stvarnosti u odnosu na prošlost. Za takve politike i ideje potrebne su i nove snage i društveni akteri koji nisu opterećeni prošlošću i koji nemaju ograničenja u identitetu svoje dostojnosti ideja i akcija u novom i za drugo vrijeme potrebnog.

4.0 Slaba demokratizacija i spora tranzicija od kolektivismu ka individualizmu

demokratski procesi, kao što smo već pokazali, su spori i odvijaju se u okviru ukupne društvene transformacije koju nominalno označavamo tranzicijom. U Bosni i Hercegovini taj proces odvija se veoma sporo, ne samo u političkoj već prije svega u ekonomskoj i socijalnoj

sferi. Razlozi su višestruki, od stare svijesti i navika do političkih snaga koje žele zadržati postojeće stanje i odnose, pa i monopol koji imaju nad društvenim dobrima. Proces promjena teče sporo i s velikim otporima. Vladajući establišment nastoji pomoću političkih privilegija zadobiti i zadržati i ekonomsku i socijalnu moć. Najsnažniji oblik tranzicije odvijao se kroz privatizacijske procese koji su pojedincima i političkim centrima omogućili da uz pomoć političke pripadnosti prigrabe vlasništvo mnogobrojnih privrednih kapaciteta, bez stvarne ili realne vrijednosti tih kompanija i bez ulaganja svježeg kapitala. Time je dodatno stvorena nepovoljna slika socioekonomskog položaja velikog broja radnika koji su masovno ostajali bez posla. Privatizacija se u stvarnosti odvijala kao politički, a ne ekonomski proces uz velike posljedice po socijalni status radnika i njihovih porodica. S obzirom da se promjene ili tranzicija odvijaju bez jasnog plana i cilja i bez političke saglasnosti dominantnih aktera društvene scene, ona je parcijalna i odvija se pod određenim pritiscima međunarodnih ili evropskih institucija koje nastoje postaći promjene i umanjiti negativne efekte tranzicije.

Parcijalne promjene bez jasnog cilja i dometa doprinose stvaranju društvene konfuzije i rastu otpora prema promjenama, čime politički akteri sebe amnestiraju od odgovornosti za efekte promjena. Tome doprinose politički akteri koji žele zadržati postojeće stanje i odnose u kojima politika ima dominaciju nad ekonomskim promjenama i svim drugim društvenim procesima i odnosima. Nadmoć političke moći i političke pripadnosti se ogleda kroz ovladavanje političkih stranaka svim institucijama društva koje smatraju, poslije dobijenih izbora, svojim plijenom. Takav odnos dodatno politizira društvenu sferu i daje moć političkim strankama da uređuju ukupne društvene odnose i da imaju društveni monopol. U uspostavljenoj društvenoj realnosti, sporo ili teško do izražaja dolaze ideje nevladinog sektora, intelektualnih krugova i građanskih aktivista i civilnog društva. Dominacija politike nad društvenim odnosima doprinosi da se promjene odvijaju veoma sporo jer političke stranke ne žele izgubiti moć i privilegije koje su prigrabile

bez velikog otpora snaga promjena koje su nejake i čija je djelatnost minimizirana kroz gromoglasni nacionalni identitet stranaka na vlasti i uspostavljeni vrijednosni sistem koji podrazumijeva da je najvažnija nacionalna pripadnost u kojoj dominira i nacionalna i nacionalistička stranačka politika. Stranke vlasti sve aktivnosti i aktiviste promatraju kroz tu prizmu i doprinos ostvarenju nacionalne ideje kao osnovne političke platforme vladajućih stranaka.

U kontekstu zasebnosti potiru se životne potrebe i realnosti građana pa i naroda. Do izražaja, kao vrijednost, dolaze podjele opstrukcije, nečinjenje, neodgovornost i nekompetentnost. Posljedica tako uspostavljenih društvenih odnosa doprinosi da nije konstituisan novi vrijednosni sistem koji polazi od čovjeka i njegovih potreba, od perspektive naroda i različitih socijalnih slojeva stanovništva. Dominira kolektivitet moći nasuprot potreba i prava socijalnih grupa i pojedinca. Takvim društvenim stanjem, podjednako su nezadovoljne sve etničke grupe ili pak narodi na čitavom prostoru BiH. Tu tvrdnju najbolje potvrđuje činjenica da BiH napuštaju mladi ljudi podjednako iz svih krajeva i iz svih etničkih zajednica. Kolektivistički ciljevi vrednovani kroz prizmu nacionalnog i etničkog i pojedinačnog doprinosa tim vrijednostima zadržavaju postojeće stanje i odnose i društvene procese vraćaju unatrag ka onom što je prošlost, a ne potreba čovjeka da živi u sadašnjosti. Građani i narodi su praktično taoci nacionalnih politika koje su sterilne i neproduktivne za nove društvene odnose i za demokratizaciju društva. Izbori za nositelje vlasti odvijaju se u veoma velikim, isforsiranim nacionalnim i etničkim, pa i separatističkim konfliktima, čime se zapravo umjesto izbora i traženja odgovornosti vlasti za društvene procese i odnose iznova vrši nacionalni popis birača oličen u nacionalnim i nacionalističkim strankama koje su sebi prigrabile pravo i predstavljanja i zastupanja naroda, a ne svog članstva i svog političkog programa. Takav politički koncept vlasti funkcionira već skoro trideset godina. Od rušenja socijalizma kao modela vlasti, nastupila je supstitucija nacionalnog umjesto klasnog, dok je tehnologija vladanja ostala ista. Tu tvrdnju

potvrđuje i činjenica da je u određenim izbornim periodima volja birača poklanjana i drugim strankama bez nacionalnog predznaka. U konačnoj konstituciji i tehnologiji vladanja i te stranke su prihvatile isti model vladanja i podjele funkcija i javnih i društvenih dobara kao stranačkog plijena i prava stranke da raspolažu i upravljaju istim, na stranački, a ne na općedruštveni način i interes. Dakle, vlast ne počiva na vladavini prava i odgovornosti već na dominaciji nacionalnih i nacionalističkih interesa kao kolektivno stranačko-narodne vrijednosti. Kroz tu prizmu se ogledaju mnogobrojni sudski procesi koji se, umjesto individualiziranja odgovornosti, u javnom društvenom prostoru predstavljaju kao procesi protiv određene etnije ili naroda. Vlast ne priznaje odgovornost već funkcionira na principu odanosti političkoj stranci i njenim interesima. U takvom društvenom ambijentu pripadnost političkoj stranci postaje najveća vrijednost i amnestija od bilo kakve odgovornosti koju demokratski modeli vlasti podrazumijevaju. Nametnuti društveni model i stil ponašanja političkih struktura neutralizira kritike, odgovornost, javnost, smjenjivosti i građanski aktivizam kao snažan mehanizam društvenih promjena i nositelja novih ideja.

5.0 Zaključak

Iz određenja etničko, nacionalno, teritorijalno, rekli bismo da nema ništa sporno. Teorijski je razumljiv identitet i pojedinca i kolektiviteta. Praktični problemi se javljaju kad se individualni, a pogotovo kolektivni identitet proglašava najvažnijim društvenim i državnim vrijednostima, naročito ako imamo u vidu višenacionalne sredine. Tom iskustvu svjedoči prostor Bosne i Hercegovine na kojem se susreću različiti identiteti od kulturnih, religijskih do nacionalnih. Taj identitet je prirodni pratilac egzistiranja i opstanka BiH kroz stoljeća. U njoj bogatoj istoriji egzistiranja različitosti se nisu potirale već razvijale i funkcionirale kao sklad različitosti u jedinstvu ljudskog egzistiranja na istom prostoru i teritoriji. Istini za volju, taj sklad jedinstva u različitosti nije uvijek bio harmoničan i

bez konflikata. Disharmonija višenacionalnih i višetničkih zajednica kao što je BiH se ogledala kroz konflikte različite vrste i intenziteta. U osnovi tih konflikata najčešće su bili nacionalni, teritorijalni i vjerski identiteti, koji su nerijetko prerastali u nacionalizam, pa i u otvorene sukobe. Polazeći od našeg, ali i drugih istorijskih iskustava, mogli bismo reći da je nacionalizam iskrivljeni oblik gledanja na prava, zasebnost i posebnost dugih etničkih grupa ili naroda drugih religijskih konfesija.

Nastavljajući ovu liniju razmatranja, valja naglasiti da se problem ne iscrpljuje u samom postojanju identiteta, već u načinu njegove političke i društvene instrumentalizacije. Identitet, kada se apsolutizira i postavi kao isključivi kriterij pripadnosti i lojalnosti, prestaje biti okvir samorazumijevanja i postaje sredstvo isključivanja drugoga. U takvim okolnostima, pluralnost identiteta ne doživljava se kao resurs zajedničkog života, već kao prijetnja homogenosti zamišljene zajednice, što dodatno produbljuje društvene podjele i proizvodi trajnu nestabilnost.

Posebno je problematično kada se nacionalni ili etnički identiteti naturaliziraju i predstavljaju kao nepromjenjive, gotovo ontološke kategorije, lišene istorijskog i društvenog konteksta u kojem su nastajali. Time se zanemaruje činjenica da su identiteti dinamične i relacijske konstrukcije, oblikovane kroz dugotrajne procese interakcije, konflikta i saradnje. U slučaju Bosne i Hercegovine, takva redukcioniistička shvatanja identiteta dovode do negiranja višeslojne istorijske stvarnosti u kojoj su se identiteti neprestano preplitali, nadopunjavali i mijenjali.

Stoga se čini nužnim insistirati na razlikovanju legitimnog osjećaja pripadnosti od ideologiziranih oblika identiteta koji pretendiraju na političku dominaciju. Nacionalizam, u tom smislu, ne predstavlja afirmaciju identiteta u njegovoj kulturnoj i istorijskoj posebnosti, već njegovu deformaciju, budući da vlastitu posebnost potvrđuje isključivo kroz negaciju i delegitimiranje drugih. Takav pristup ne samo da ugrožava društvenu koheziju, nego potkopava i same temelje demokratskog poretka, zasnovanog na ravnopravnosti, pluralizmu i uzajamnom priznanju različitosti.

Bibliografija

1. Gidens, A., 1985. *The National State and Violence*. Cambridge: Polity
2. Golubović, Z., 1999. *Ja i Drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika
3. Lavić, S., 2014. *Leksikon socioloških pojmova*. Sarajevo: Fakultet Političkih nauka
4. *Vaša prava u procesu suočavanja sa ratnom prošlošću: prava u vezi sa tranzicijskom pravdom*. (2016). UNDP Projekat "Pristup pravdi: suočavanje sa prošlošću i izgradnja povjerenja u budućnosti". Sarajevo
5. Zakon o ustupanju predmeta od strane Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju Tužilaštvu Bosne i Hercegovine i korištenju dokaza pribavljenih od Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju u postupcima pred sudovima u Bosni i Hercegovini ("Službeni glasnik BiH" br. 61/04, 46/06, 53/06 i 76/06).

Internet izvori

1. *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: https://mup.ks.gov.ba/sites/mup.ks.gov.ba/files/2023-05/opci_okvirni_sporazum_za_mir_u_bosni_i_hercegovini.pdf [datum pristupa 17.12.2023.]
2. *Izvjestaj o Bosni i Hercegovini za 2022. godinu*. Dostupno na: https://europa.ba/wp-content/uploads/2022/10/izvjestaj-o-bosni-i-hercegovini-za-2022-godinu_1666693844.pdf [datum pristupa 13.12.2023.]
3. Imamović-Medžitoski, L., Velić, J., (2023). *Migracije stanovništva*. Sarajevo: Federalni zavod za statistiku. Dostupno na: <http://fzs.ba/index.php/migracije-stanovnistva/> [datum pristupa 29.12.2023.]
4. *Izvjestaj za BiH za 2020. godinu*. Dostupno na: https://europa.ba/wp-content/uploads/2020/10/Izvjestaj_za_BiH_za_2020_godinu.pdf [datum pristupa 13.12.2023.]
5. *Statut Međunarodnog suda*. Dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/documents/statut-medunarodnog-suda> [datum pristupa 14.12.2023.]

6. *Ujedinjene nacije. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju: Spisak presuda.* Dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda> [datum pristupa 14.12.2023.]
7. *The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia: The Prosecutor of the Tribunal Against Slobodan Milosevic.* Dostupno na: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/ind/bcs/mil-ii011121b.htm [datum pristupa 17.12.2023.]
8. *Ujedinjene nacije. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju: Proslijeđeni dokumenti.* Dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/proslijedjeni-predmeti> [datum pristupa 17.12.2023.]
9. *Ujedinjene nacije. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju: Karadžić.* Dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/case/karadzic> [datum pristupa 17.12.2023.]

Prijevodi / Translations

Karl Schlechta
Umjetna inteligencija, filozofija, logika¹
3. januar, 2019

(Preveo s njemačkog jezika: Omar Mahmutović)

Abstract

Ovo je kratak (i lični) uvod na njemačkom jeziku u veze između umjetne inteligencije, filozofije i logike, kao i u autorov rad.

1. Umjetna inteligencija i filozofija – primjer uobičajenog slučaja i deontičke logike

1.1 Primjer iz oblasti umjetne inteligencije (KI = umjetna inteligencija)

Ptice lete – pri čemu se misli: mogu letjeti.

Nisu sve ptice sposobne za letenje – pingvini ne mogu letjeti, ni pečena piletina...

Ali kada pomislimo na pticu, obično mislimo da ona može letjeti.

To možemo izraziti ovako: “Normalne” ptice mogu letjeti.

Ako neko želi napraviti kavez za ptice, razmišljat će o “normalnim” pticama i planirati krov.

Ali ako zna da se radi o kavezu za pingvine, odustat će od krova.

Često postoji mnogo izuzetaka na koje ne pomislimo odmah (i koje ne želimo sve programirati), uobičajeni slučajevi se obuhvataju riječju “normalno”, dok su izuzeci onda “nenormalni”.

¹ Tekst autora Karl Schlechta “KI, Philosophie, Logik” preuzet je i preveden sa stranice arXiv, <https://arxiv.org/pdf/1901.00365> (pristup 20.11.2025.)

Tek kada imamo razloge da pretpostavimo da neka ptica nije “normalna” ptica, razmišljat ćemo o izuzecima. To, međutim, mora biti eksplicitno naznačeno.

Lakše je programirati pravila za “normalne” slučajeve i eksplicitno navesti izuzetke, nego unaprijed misliti na sve moguće izuzetke i programirati ih.

Zbog toga umjetna inteligencija pokazuje interes za opisivanje “normalnih” slučajeva, što rezultira pravilima s izuzecima.

Slučajevi se mogu sada razvrstavati po svojoj “normalnosti” ili, obrnuto, po svojoj “nenormalnosti”.

Izraz $Slučaj1 < Slučaj2$ označava da je $Slučaj1$ manje nenormalan od $Slučaja2$, odnosno da je $Slučaj1$ normalniji od $Slučaja2$.

Slučaj minimalne nenormalnosti ili maksimalne normalnosti je onda minimalan u odnosu na $<$, što znači da ne postoji nijedan slučaj koji je u tom poretku manji.

Interes nas vodi ka tim minimalnim tačkama – tačnije: modelima, vidi odjeljak 2.3 (stranica 5).

1.2 Filozofske logike

Filozofske logike se bave, naprimjer, pojmovima poput “moguće”, (moralno) “naređeno” itd., i pokušavaju te pojmove analizirati. Zato se ovo kao i slična područja filozofije nazivaju i “analitička filozofija”.

Logika koja se bavi onim što je (moralno) naređeno naziva se “deontička logika” (ta riječ dolazi iz grčkog jezika).

Moralno najbolje situacije su one u kojima su sva moralna naređenja ispunjena – dakle, naprimjer, niko nije ubijen, ništa nije ukradeno itd.

Situacije se opet mogu poredati: npr. $Situacija1 < Situacija2$ znači da je u $Situaciji1$ prekršeno manje naređenja nego u $Situaciji2$, a savršena situacija je onda minimalna u odnosu na $<$.

Tu se javlja paralela između umjetne inteligencije i filozofije: interesujemo se za slučajeve koji su, s obzirom na određeni apstraktni poredak $<$, minimalni – ti “slučajevi” su opet modeli, koji se u filozofiji često nazivaju “mogući svjetovi”.

(Veliki američki filozof David Lewis je vjerovao da svi mogući svjetovi zaista postoje – što ja smatram besmislom...)

2. Logika – Osnovni pojmovi

2.1 Izvođenje i aksiomi

2.1.1 Cilj logike

Izvorni cilj logike bio je da se dođe do apsolutno sigurnih saznanja. Pošto se taj cilj pokazao kao previše ambiciozan, tokom milenija je relativiziran:

- (1) Umjesto apsolutno sigurnih saznanja, prešlo se na sigurna saznanja pod tačno određenim, eksplicitnim pretpostavkama (aksiomima).
- (2) Dok su aksiomi prvobitno smatrani “samoodrživim”, “neposredno očiglednim” itd., danas se koriste bilo kakve pretpostavke čija se valjanost ne dovodi dodatno u pitanje – jednostavno se prihvataju.
- (3) Sada se precizira i sama logika kojom se izvode zaključci; različite oblasti imaju svoje različite logike, pomoću kojih se zaključuje o svojstvima unutar tih oblasti, npr. o onome što je “moguće”, “naređeno”, “obično” itd.

2.1.2 Jezik

Zajedničko svim ovim logikama jeste to da se najprije precizira jezik u kojem se iskazi formuliraju.

² Iako postoje alternative prilikom prevođenja izraza “selbverst ändlich”, prevoditelj smatra da je data solucija adekvatna ovom kontekstu. (op. prev.)

To su (uglavnom vrlo jednostavni) vještački jezici, jer su se prirodni jezici pokazali kao previše složeni i neprecizni.

Naprimjer, odredi se abeceda poput p, q, r , itd., i operatori poput “ne”, “i”, “ili”, pomoću kojih se od abecede mogu formirati složeniji izrazi, poput “ne p ”, “ q ili r ”, “ne (p i q)”, “ne (ne r)” itd. (Ovo je vrlo jednostavna “propozicionalna logika”.)

Intuitivno: opisuje se neki fiksirani objekt, pri čemu npr. “ p ” označava “crveno”, “ q ” označava “okruglo” itd. Obično se pazi da osobine budu međusobno nezavisne – npr. nezavisnost bi bila narušena ako je “ p ” = “kvadratno”, a “ q ” = “pravougaono”, jer iz “kvadratno” nužno slijedi “pravougaono”.

2.1.3 Izvođenje (= zaključivanje)

Pomoću pravila moguće je iz skupa iskaza izvesti nove iskaze. Naprimjer, iz skupa $A = \{p, q \text{ i } r\}$ mogu zaključiti “ $q \text{ i } r$ ”.

To se skraćeno piše: $A \vdash q \text{ i } r$, pri čemu je $\vdash$ simbol za “slijedi” u klasičnoj logici. Dakle: iz skupa A u klasičnoj logici slijedi “ $q \text{ i } r$ ”.

Kada se zaključivanje ispituje u drugim logikama, često se umjesto $\vdash$ koristi znak $\sim|$.

Tako $A \sim| q \text{ i } r$ znači: iz skupa A u nekoj drugoj (trenutno relevantnoj) logici slijedi “ $q \text{ i } r$ ”.

Pravila i pretpostavke se precizno definišu, ali im se ne pripisuje nikakav poseban status poput “neposredne očiglednosti” ili slično.

Napomene

- (1) U mnogim logikama važi pravilo **EFQ** (= *ex falso quodlibet*), što znači da se iz kontradiktornog skupa iskaza može zaključiti bilo šta – npr. i da je mjesec od sira. To nije ništa dubokoumno i može se relativno lako pokazati, ali bi ovdje samo unijelo konfuziju.

(2) Klasične logike su **monotonijske** u tom smislu da, ako proširim skup pretpostavki, neću izgubiti nijednu moguću konsekvencu. Ukratko: ako je $A \subseteq A'$ i važi $A \vdash a$, onda važi i $A' \vdash a$.

(3) Gore spomenute logike (o normalnim slučajevima i o moralno obavezujućem) su nemonotonijske, jer se proširenjem skupa pretpostavki u određenim slučajevima mogu izgubiti konsekvence. Primjer: Ako mi je jedina pretpostavka “ptica”, mogu zaključiti “leti”; ali ako pretpostavkama dodam i “pingvin”, više ne mogu zaključiti “leti” (već čak suprotno: “ne leti”).

Zato se u naslovima radova, kao što je npr. [Sch18], često pojavljuje izraz “nemonotonijska logika”

2.2 Modeli (= Semantika)

Imati jezik i logiku još ne znači znati o čemu se govori i zaključuje.

To se razjašnjava pojmom modela.

U prethodno navedenom jeziku, koji koristi alfabet p, q, r , imamo osam modela koji opisuju sve mogućnosti:

- (1) p, q, r
- (2) $p, q, \text{ne } r$
- (3) $p, \text{ne } q, r$
- (4) $p, \text{ne } q, \text{ne } r$
- (5) $\text{ne } p, q, r$
- (6) $\text{ne } p, q, \text{ne } r$
- (7) $\text{ne } p, \text{ne } q, r$
- (8) $\text{ne } p, \text{ne } q, \text{ne } r$

To je svih osam mogućnosti.

Jedan predmet može biti crven, okrugao, npr. od drveta – ili ne mora biti – sve ove varijante su moguće.

Zatim se može definirati kada neka izjava vrijedi u određenom modelu, i dalje:

$A \models a$ znači: u svim modelima u kojima važe sve izjave iz skupa A , važi i izjava a .

Kada se govori o logikama koje nisu klasične, koriste se slični simboli, npr. $\models'$ umjesto $\models$.

2.2.1 Ekvivalencija

Cilj logičkog rada je često pokazati ekvivalenciju između $\vdash$ i $\models$ (za klasičnu logiku ovo je naravno već pokazano prije mnogo vremena), odnosno za neku drugu logiku $\sim\vdash$ ekvivalenciju između $\sim\vdash$ i semantike koja je drugačije definirana, $\models'$.

Ako se to može pokazati, onda se dokazuje da za ovu novu logiku $\sim\vdash$ pojam izvedbe odgovara pojmu modela.

U mojoj knjizi možete naći mnoge takve dokaze.³

Rezime se nalazi u tabelama od 1.2 do 1.6, str. 45-53, tabelama 4.1 do 4.5, str. 348-350, ali i u odjeljku 3.3.2.4, str. 322 i dalje. Ponekad se mogu pokazati i negativni rezultati, npr. da su konačne aksiomatizacije nemoguće, npr. u odjeljku 4.3.2.4, str. 367 i dalje.

2.3 Preferencijalni modeli za “normalnost” i “moralnost”

(Ovaj odjeljak je nešto “teži”.)

Ako imamo skup modela M , i relaciju (preferencijalnu) $<$ na M , tj. za neka dva modela m i m' u M vrijedi $m' < m$, onda nas zanimaju minimalni modeli u M , tj. oni m u M za koje ne postoji nijedan m' u M s $m' < m$. (To su najnormalniji ili moralno najbolji modeli u gornjim interpretacijama $<$.)

(1) Ako je $\mu(M)$ skup minimalnih modela u M , onda je očigledno $\mu(M) \subseteq M$, tj. svi minimalni modeli u M su modeli u M .

³ U pitanju je knjiga autora: Schlechta, K. (2018). *Formal methods for nonmonotonic and related logics* (Vol. 1: Preference and size, Vol. 2: Theory revision, inheritance, and various abstract properties). Springer. (op.prev.)

- (2) Ako je M' podskup M , $M' \subseteq M$, i m je u M' i u $\mu(M)$,
 $m \in M' \cap \mu(M)$, tada je m također u $\mu(M')$.

To se najbolje vidi ovako:

Pretpostavimo da je m u M' i u $\mu(M)$, ali nije u $\mu(M')$, onda mora postojati barem jedan m' u M' s $m' < m$. Međutim, budući da je M' podskup M , taj m' je također u M , pa m nije minimalan u M , što je kontradikcija. Stoga je (barem) jedna pretpostavka pogrešna, i ako, kao što je pretpostavljeno, m je u M' i u $\mu(M)$, onda mora biti i u $\mu(M')$.

Dakle, imamo sljedeće osobine:

$$(\mu \subseteq) \mu(M) \subseteq M$$

$(\mu P R)$ Ako je $M' \subseteq M$ i $m \in \mu(M)$, i $m \in M'$, tada je i $m \in \mu(M')$,
 ukratko:

Ako je $M' \subseteq M$, onda $\mu(M) \cap M' \subseteq \mu(M')$.

(Imena svojstava, $(\mu \subseteq)$ i $(\mu P R)$, objašnjavaju se iz konteksta.)

Zanimljivo je da ovo svojstvo (suštinski) karakterizira preferencijalne strukture, tj. vrijedi i obrnuto: ako funkcija izbora μ zadovoljava svojstva $(\mu \subseteq)$ i $(\mu P R)$, tada postoji relacija $<$ koja točno odgovara ovoj funkciji izbora, tj. za sve M važi:

$$\mu(M) = \{m : m \text{ je } < \text{-minimalan u } M\}$$

(Pogledajte Propoziciju 1.3.1, str. 56.)

Autor ovaj dio, tj. svojstva $(\mu \subseteq)$ i $(\mu P R)$, naziva “algebarskom semantikom” jer ona izražava algebarske osobine, a odgovarajuću relaciju $<$ naziva strukturalnom semantikom, jer predstavlja strukturu.

Na kraju, postoji odgovarajuća logička aksiomatika, pogledajte Propoziciju 1.3.20, str. 70. Ključna osobina je (PR) , koja odgovara gore navedenom $(\mu P R)$. Pojašnjenje istog bi trajalo predugo i vjerovatno ne bi donijelo mnogo dodatnog uvida. Ipak, evo jednog primjera svojstava:

$$(LLE) T = T' \rightarrow T = T'$$

što znači (u mojoj notaciji): ako su klasične konsekvence T i T' iste, onda su i konsekvence u logici $\sim|$. (Ovo je trivijalno ako je logika definirana putem skupova modela.)

Dakle, imamo ekvivalencije:

Aksiomatika $\Leftrightarrow$ Algebarska semantika $\Leftrightarrow$ Strukturalna semantika

(Ova podjela također karakterizira mnoge moje radove, pokazala se vrlo plodnom jer omogućava bolje razdvajanje različitih problema, umjesto da se direktno pokaže:

Aksiomatika $\Leftrightarrow$ Strukturalna semantika.)

3. Mašinsko učenje, neuronske mreže

Mašinsko učenje, o kojem se danas mnogo govori, temelji se na samorganizaciji “neuronskih mreža”. Autor o tome gotovo ništa ne zna, osim što smatra da je ljudski mozak vjerojatno jače strukturiran od neuronskih mreža, podijeljen u različite regije mozga s djelomično različitom internom strukturom i složenim vezama među njima.

4. Povratni pregled

Gornji skicirani logički pristup sigurno je doprinio razjašnjavanju filozofskih i matematičkih aspekata, možda manje doprinosi umjetnoj inteligenciji, uvijek sam ga smatrao “eksperimentalnom filozofijom”.

5. Doprinosi autora

Obično sam pokušavao:

- (1) razviti nove koncepte,
- (2) razviti nove metode dokazivanja,
- (3) provesti nešto složenije dokaze.

“Kap.” se odnosi - osim ako nije eksplicitno rečeno drugačije - na poglavlja oba toma [Sch18].

5.1. Koncepti

Istraživao sam više ili manje nove koncepte:

- (1) algebarska vs. strukturna semantika (Poglavlje 1.2),
- (2) apstraktna veličina kao algebarska semantika za nemonotonijske logike, u logici iskaza i predikata, kao i aditivne i multiplikativne osobine toga, te njihovu povezanost s logičkim osobinama, među ostalim i s (logičkom) interpolacijom,
- (3) apstraktna distanca kao algebarska semantika za teorijsku reviziju, ažuriranje, deontičku logiku (Poglavlje 4.3),
- (4) očuvanje definirljivosti (definability preservation), tj. da li operatori definirljive skupove modela vraćaju u definirljive skupove modela i što se događa kada to nije slučaj (Poglavlje 1.7),
- (5) zatvorenost skupova modela pod $\cap$ i $\cup$ (Poglavlje 1.5),
- (6) homogenost - problem je spomenut u [Sch97-2], Poglavlje 1.3.11, ali je tek obrađen u [GS16], Poglavlje 11, vidi ovdje Poglavlje 5.7.

Zanimljivo je da se ovom problemu u umjetnoj inteligenciji općenito malo pažnje posvećuje, što može biti povezano s time što je to također problem epistemologije.

5.2. Metode

- (1) Moja najvažnija, i gotovo uvijek primjenjivana metoda, jeste odvajanje potpune dokazivosti u dva poddokaza: prvo između aksiomatike i algebarske semantike, a zatim između algebarske i strukturne semantike. To jasnije razdvaja probleme nego dokazivanje u jednom koraku i pokazuje zajedničke probleme (na primjer, s definirljivošću) u vrlo različitim dokazima. Postojanje interpolirajućih formula djelomično je povezano s izražajnom snagom odgovarajućeg jezika, pri čemu interpolirajuće skupove modela iako postoje, nije moguće opisati.

To, kao i povezanost između multiplikativnih osobina apstraktne semantike i postojanja interpolirajućih skupova modela, bilo je, naprimjer, neočekivano (Poglavlje 6).

- (2) Detaljnije, moja metoda je indeksiranje modela u preferencijalnim strukturama s odgovarajućim funkcijama izbora, ili, u složenijim, tranzitivnim slučajevima, s odgovarajućim stablima. Ova metoda je bila vrlo uspješna i omogućila je prenošenje metoda dokazivanja na nova područja, naprimjer na skupove slijedova (Poglavlje 1.3).
- (3) Za dokazivanje nemogućnosti aksiomatiziranja određenih veličina (konačnih, ili beskonačnih, ali fiksne beskonačne veličine) koristio sam, kao obično, dijagonalne metode, prilagođene svakom pojedinom slučaju (među ostalim, “kavez za hrčke” u teorijskoj reviziji i daleko složeniji dokazi za preferencijalne strukture bez očuvanja definirljivosti, odnosno λ -varijantu toga) (Poglavlje 1.7, 4.3.2).

5.3. Rezultati

Moji najvažniji rezultati su vjerojatno:

- (1) niz reprezentacijskih teorema za preferencijalne logike, uključujući trivializaciju, odnosno nemogućnost rješenja u uobičajenom smislu λ -varijante (Poglavlje 1.3-1.7),
- (2) opća važnost očuvanja definirljivosti, kao i svojstava zatvorenosti definicijskog skupa (Poglavlje 1.7),
- (3) reprezentacija “normalno” u predikatnoj logici (Poglavlje 3.3),
- (4) semantika udaljenosti za teorijsku reviziju (u suradnji s Lehmannom i Magidorom), nemogućnost konačne aksiomatizacije (Poglavlje 4.3),
- (5) interpolacija i povezanost s multiplikativnim svojstvima apstraktne semantike (Poglavlje 6.5),
- (6) apstraktna neovisnost funkcijskih produkata (Poglavlje 8).

Reference:

1. Gabbay, D., & Schlechta, K. (2016). *A new perspective on nonmonotonic logics*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-46815-0>
2. Schlechta, K. (2018). *Formal methods for nonmonotonic and related logics* (Vol. 1: Preference and size, Vol. 2: Theory revision, inheritance, and various abstract properties). Springer.
3. Schlechta, K. (1997). *Nonmonotonic logics: Basic concepts, results, and techniques* (Springer Lecture Notes in Artificial Intelligence, LNAI 1187). Springer.

Prikazi knjiga / Book Reviews

Tatjana TAKŠEVA (2025)
Unforgetting and the Politics of Representation
 (New York: Routledge)

Prošlost je ključna determinanta bosanskohercegovačke postkonfliktna sadašnjosti koja se u njenom svjetlu odvija i s obzirom na nju još uvijek definira. Upravo odnosom prema prošlosti i performativnim karakterom sjećanja bavi se knjiga *Unforgetting and the Politics of Representation* koja je objavljena 2025. godine na engleskom jeziku, a čiji se naslov može prevesti kao “Poništavanje zaborava i politika reprezentacije”.

Autorica Tatjana Takševa u središte analize u ovoj knjizi postavlja pojam “ponišćavanja zaborava” (eng. *unforgetting*) koji ne označava puko sjećanje, već specifičan modus odnosa prema prošlosti koji u sebi nosi mogućnost aktivnog suočavanja s prošlom traumom i nasiljem: “Poništavanje zaborava obilježeno je proturječnom i snažnom željom da se pamte, prizovu i rekonstruiraju teški događaji - događaji koje bi neko možda želio zaboraviti, ali ne može... Poništavanje zaborava nije linearno niti predvidivo, već je ciklično i nepravilno, potaknuto novim događajima i novim spoznajama koje se nadovezuju na postojeća sjećanja i rekonstruiraju unutar iskustva sadašnjosti. Poništavanje zaborava se može odvijati i kao individualni i kao kolektivni proces... Iz perspektive individualne i kolektivne psihologije, poništavanje zaborava je usko povezano s oporavkom i iscjeljenjem.” (Takševa, 2025, 14) U tom smislu, ono posjeduje emancipatorski potencijal na individualnom nivou, ali i rekonstruktivnu moć u odnosu na širi društveni i politički kontekst.

U metodološkom smislu, knjiga se oslanja na kvalitativno istraživanje, tj. na razgovore koje je autorica vodila s različitim kategorijama civilnih žrtava rata: ženama koje su preživjele ratno silovanje, djecom rođenom zbog rata, ženama koje su izgubile članove porodice, ali i onima koje su aktivno učestvovala u borbi. Slijedeći feminističke epistemološke principe otjelovljenosti i društvene određenosti sopstva, te interseksionalnosti, Takševa pokazuje kako njihove lične priče predstavljaju

moćan instrument za prevazilaženje dominantne nacionalističke matrice kroz koju se na ovim prostorima najčešće promišljaju i predstavljaju rat i prošlost.

Među ključnim pitanjima koje razmatra, na što ukazuje i sam naslov, nalazi se i pitanje politike reprezentacije, odnosno načina na koji su spomenute kategorije stanovništva društveno i zakonski predstavljene. Žene koje su preživjele ratno silovanje obično su viktimizirane, međutim, takve reprezentacije su ograničene i reduciraju agensnost subjekata, te samo djelimično nude adekvatno razumijevanje njihovih iskustava, unatoč važnosti koju su imale u međunarodnim pravosudnim procesima za prepoznavanje silovanja kao oruđa rata i zločina protiv čovječnosti (str. 11). Autorica također naglašava i da šutnja žena nije jednoznačna, jer može biti posljedica srama i internaliziranih patrijarhalnih normi, ali i strateški odabir i oblik otpora reduktivnoj etiketi "žrtve».

U strukturalnom pogledu, knjiga se sastoji od uvoda "Putevi ka Bosni" (eng. *Pathways to Bosnia*), triju glavnih dijelova koji sadrže transkripte razgovora koje je autorica vodila sa ženama koje su na različite načine preživjele rat, kao i s djecom rođenom zbog rata, te zaključnog dijela "Logika doma: Transnacionalne zabilješke s terena o miru" (eng. *The Logic of Home: Transnational Fieldnotes on Peace*). U uvodu, autorica objašnjava sjećanje kao stvaralački proces koji ne zrcali prošlost neutralno, već aktivno intervenira u nju i mijenja njeno značenje (str. 1). Takševa, etnički raznolikog i "hibridnog" jugoslavenskog porijekla, emigrirala je iz Beograda u Kanadu 1992. godine, a danas je profesorica ženskih i rodni studija te rukovoditeljica Odsjeka za engleski jezik i književnost na Univerzitetu Saint Mary's u Kanadi. Kroz vlastitu autobiografsku priču, ona pokazuje kako se društveno značenje razlika i etničkog identiteta transformiralo u procesu raspada Jugoslavije: od nečega prihvaćenog i relativno nevažnog u okviru ideologije bratstva i jedinstva, postali su ključni elementi sukoba i nasilja.

Prvi dio knjige čini pet poglavlja, od kojih prvo, “Zašto su priče bitne” (eng. *Why Stories Matter*), objašnjava kako individualna svjedočanstva o ratu imaju važnu ulogu u procesima pomirenja, te kako mogu obogatiti ili dovesti u pitanje postojeće kolektivne oblike sjećanja (str. 30–31). Lične priče nose snažan potencijal za iscjeljenje pojedinca/ke, budući da je svako sjećanje na traumatično iskustvo ujedno i čin njegove rekonstrukcije. Taj proces osnažuje sposobnost djelovanja osobe koja pripovijeda, jer joj omogućava da vlastitu priču (a time i sebe samu) ponovno oblikuje, čime postupno zadobija sve veću kontrolu nad narativom, svojom prošlošću i iskustvom koje ju je obilježilo. U poglavlju “Ekologije mira” (eng. *Ecologies of Peace*) trauma se promišlja kao relacijski fenomen, pa se tako nasilje nad ženama ne tumači kao incident, nego kao dio šireg društvenog ekosistema i sistema vrijednosti (str. 39). Zbog te snažne veze individualnog i kolektivnog, razumijevanje pojedinačne instance nasilja traži kontekstualizaciju, a nastojanja da se ostvare društveni mir i pravda ne smiju zanemariti individuu i njeno iskustvo. U sljedećem poglavlju, “Bosna izvan balkanizma” (eng. *Bosnia Beyond Balkanism*), autorica se kritički osvrće na predrasude o Balkanu, bosanskohercegovačkom društvu, te na etnonacionalističke narative i politike u njemu, pokazujući kako individualne priče, posebno žena koje su preživjele ratno silovanje i djece rođene zbog rata koja istovremeno personificiraju i “nas” i “njih”, otvaraju mogućnost drugačijeg, alternativnog, razumijevanja pripadnosti i nacije, zasnovanog na građanskom, a ne etničkom identitetu (str. 50–53). Poglavlja “Lijepo Sarajevo” (eng. *Sarajevo the Beautiful*) i “Odrastanje pod opsadom” (eng. *Growing Up Under Siege*) bave se sjećanjima na ratno djetinjstvo i život u opkoljenom Sarajevu kao “umijeće preživljavanja” (str. 70), ukazujući na to da etnički identiteti nisu predstavljali posljednje granice u svakodnevnicu rata i da je u ratnom Sarajevu “biti Sarajlija/ka” funkcioniralo kao ključni oblik pripadanja koji je prevazilazio druge (etničke) kategorije (str. 62).

Drugi dio knjige posvećen je djeci rođenoj zbog rata i čine ga dva poglavlja: “Poništavanje zaborava djece rođene zbog rata” (eng. *Unforgetting*

the Children Born Because of War) i “Šta znači biti dijete rođeno zbog rata? « (eng. *What Does It Mean to Be a Child Born Because of War?*). U prvom poglavlju, Takševa ističe kako je angažman aktivista i aktivistkinja, poput Ajne Jusić i udruženja *Zaboravljena djeca rata*, značajno doprinio procesu poništavanja zaborava djece rođene zbog rata, dok drugo poglavlje, predstavlja tematski strukturirane razgovore autorice s djecom rođenom zbog rata. Autorica analizira i šutnju koja okružuje ovu kategoriju, ističući da ona nije samo rezultat individualne interiorizacije patrijarhalno uvjetovanog osjećaja srama i viktimizacije, već i nastojanjem majke da zaštiti dijete od stigmatizacije i diskriminacije, te objašnjava kako šutnja prije svega označava šutnju institucija i njihovo nepriznavanje djece rođene zbog rata u pravnom smislu (str. 91–95). Također, aktivizam djece rođene zbog rata, kako pokazuje Takševa, ima snažan subverzivni i radikalni potencijal jer dovodi u pitanje patrijarhalne norme i redefinira pojam roditeljstva s naglaskom na centralnu ulogu majke (str. 103).

Treći dio knjige fokusira se na različite uloge žena u ratu, od onih koje su preživjele ratno silovanje i gubitak članova porodice, do onih koje su aktivno učestvovala u borbi. Prvo poglavlje, “U prostoru dijaloga: Žene koje su proživjele nasilje” (eng. *In The Space of Dialogue: Women Who Lived Through Violence*) pruža informacije koje su bitne za razumijevanje priča žena koje su preživjele ratno silovanje i druge “oblike brutalizacije”, te razmatra aktivnu ulogu tih priča u društvenim procesima mira i oporavka. Poglavlje “Ranjive i hrabre, vlastitim riječima” (eng. *The Vulnerable and the Brave, in Their Own Words*) predstavlja tematski grupisana svjedočanstva žena koja se tumače kao važan oblik otpora dominantnim narativima u Bosni i Hercegovini (str. 140). Završno poglavlje “Esma D., bosanska borkinja” (eng. *Esma D., a Bosnian Woman Fighter*) dodatno destabilizira dominantni narativ o ženama kao pasivnim i isključivo žrtvama, ukazujući na njihovu (najčešće nevidljivu) aktivnu ulogu u ratu (str. 136 i 186).

U zaključnom dijelu, autorica analizira koncept doma koji za žene koje su preživjele ratno silovanje može značiti “povratak sebi”, povezujući poništavanje zaborava s pogledom ka budućnosti (str. 198–200). Autorica naglašava da izgradnja društva i mira nakon konflikta nije isključivo makroproces koji se odvija kroz institucije i zvanične politike, već se realizira i kroz iskustva pojedinaca/ki i njihove naracije, a posebno onih koji/e su najviše pogođeni/e ratom, poput žena koje su preživjele ratno silovanje i djece rođene zbog rata (str. 200).

Na kraju, u kontekstu studija sjećanja, značajno je što Takševa sjećanje ne tretira kao statičan prostor ili neutralno spremište, nego kao aktivnost kroz koju se proživljeno opetovano rekonstruira. Ta (re)konstrukcija istovremeno je individualni i društveno uvjetovani akt, što čini svakodnevne činove poput sjećanja pojedinca duboko socijalnom i politički relevantnom praksom. Govor o prošlosti stoga ima presudnu važnost ne samo za sadašnjost, već i za budućnost, jer individualne priče mogu istovremeno dovoditi u pitanje i osporavati, ali i reproducirati i održavati hegemoniju etnonacionalnog, a time i patrijarhalnog poretka u postratnom društvu Bosne i Hercegovine.

Selma Alispahić

Ulf HLOBIL, Robert BRANDOM (2024)

*Reasons for Logic, Logic for Reasons: Pragmatics, Semantics,
and Conceptual Roles*

(New York: Routledge)

Charles S. Peirce je svojevremeno opisivao logiku kao teoriju rezoniranja, čija je temeljna zadaća utvrditi uvjete pod kojima se može govoriti o valjanoj i opravdanoj snazi zaključivanja. Premda takva definicija možda ne zadovoljava stroge kriterije savremene naučne preciznosti, ona zadržava trajnu normativnu i orijentacijsku vrijednost. Kao što značenja svakodnevnih izraza oblikuju njihovu upotrebu u jeziku, tako i ova tradicionalna formulacija logike ostaje autoritativna u općem, iako ne u sasvim preciznom smislu. Peirce time sugerira da se logika ne iscrpljuje u formalnim strukturama, već obuhvata šire pitanje uvjeta racionalnog opravdanja. Iz tih i sličnih premisa razvoja logike se povijesno artikulira jedan pristup u filozofiji logike koji će Brandom u svojim ranijim tekstovima i knjigama nazvati logički ekspresivizam. On će u knjizi, o kojoj je ovdje riječ, dobiti svoju detaljnu, preciznu artikulaciju koja joj omogućava dalekosežniji filozofski i tehnički razvoj.

Žila kucavica, kako autori navode, ove knjige jeste upravo pokušaj dodatne obrade svih relevantnih topika i pozicija iz koje se nastupa da bi se dodatno eksplicirala veza između logike i pravilnog rezoniranja. Normativni centar rezoniranja jeste praksa razmatranja razloga za i protiv neke pozicije ili zaključka. U tom kontekstu, Brandom će navoditi da se razlozi «za» artikuliraju kroz relacije implikacije, a razlozi “protiv” putem relacija inkompatibilnosti. Kroz čitanje se odmah može primijetiti da knjiga ima i veće ambicije od toga: pretenzija Hlobila i Brandoma zasigurno jeste da se postavi način za novo razumijevanje arhitekture mišljenja i jezika, logičkih formi i jezičkih praksi, monotonijskih i nemonotonijskih logika. Ovi odnosi se analiziraju kroz četiri različita filozofska vokabulara: dva koja služe za objašnjenje (ekstrinzična), i dva koja omogućavaju da se relacije jasno izraze (intrinzična). Ova razlika

zasigurno determinira samo epistemološke funkcije ovih vokabulara, ali i njihove uloge u konstituiranju i artikulaciji racionalnih praksi.

Ekstrinzični vokabulari su oni koji nude *objašnjenja* relacija razloga pozivajući se na vanjske, već uspostavljene ontološke ili normativne strukture. Oni jesu logički vokabulari, ali ne nužno i meta-jezički. (Brandom, 2024, str. 18) Prvi među njima je normativno-pragmatički vokabular, centralan u Brandomovom inferencijalističkom pristupu, koji razumije značenje kao rezultat pozicioniranja iskaza unutar mreže normativnih statusa – obaveza, ovlaštenja, prihvatanja i odbacivanja. Ovdje značenje nije inherentno izrazu, nego proizlazi iz mjesta koje on zauzima u sistemu društveno usmjerenih govorno-činovnih interakcija. Brandom dugo vremena koristi formulaciju na *praksi zasnovana semantika* (*practice based semantics*).

Drugi ekstrinzični vokabular čini modalno-semantički pristup činilaca istine, koji relacije razloga prevodi u terminima mogućnosti i nemogućnosti stanja stvari. Ova semantika se ne oslanja na govorne čine, nego razloge razumije kao strukturalne odnose među modalno organiziranim činjenicama. Drugim riječima, tvrdnja je opravdana ako korespondira s nekim mogućim konfiguracijama svijeta koje čine istinu njezinim konstituentom.

Nasuprot ovim eksplanatornim vokabularima, intrinzični metavokabulari ne služe objašnjenju, već *eksplicaciji* – oni omogućavaju da se ono što je u racionalnoj praksi implicirano artikulira u eksplicitnom obliku. Prvi takav vokabular je logički vokabular, čija determinanta jesu *regulae logicae*, koji omogućava da se razlozi pozicioniraju unutar jezika, tj. da se implicitne norme rezoniranja izlože formalnim sredstvima unutar samog jezičkog sistema. Bitno je da ovaj vokabular nije metajezički u strogo tehničkom smislu - on ne operira *izvan* jezika objekta, već u njegovim granicama izražava metajezičku strukturu.

Drugi intrinzični pristup je razvijen kroz tzv. semantiku prostora implikacija, model-teorijsku konstrukciju koja strukture značenja shvata

kao apstraktne implikativne odnose, nezavisne kako od pragmatičkih činova tako i od ontološkog statusa svjetskih stanja. Ova semantika cilja da izgradi formalni prostor u kojem su sadržaji organizirani isključivo prema njihovoj ulozi unutar mreže implikacija – bez potrebe za dodatnim normativnim ili modalnim pretpostavkama. Time se postiže apstraktna reprezentacija sadržaja koja je, kako autori sugeriraju, vokabular koji bi mogao iskazivati *razloge* u njihovoj najčišćoj, racionalnoj formi.

U cjelini, ova distinkcija između ekstrinzičnih i intrinzičnih meta-vokabulara ne tiče se samo formalne razlike u funkciji, nego reflektuje duboku filozofsku ambiciju da se reinterpreтира odnos između jezika, mišljenja i svijeta: između onoga što činimo kada mislimo i govorimo, i onoga što vrijedi u modalno strukturiranom poretку činjenica na koji se naš jezik i prakse odnose.

Brandom i Hlobil sažimaju prethodne analize i otvaraju pitanje zašto postoje upravo dvije temeljne vrste relacija razloga. Pritom se razvija normativno-pragmatičko tumačenje koje ne samo da razjašnjava zašto su te relacije upravo implikacija i nekompatibilnost, nego i zašto se one javljaju kao osnovne forme racionalnog povezivanja tvrdnji. Iako se priznaje postojanje izomorfizma između pragmatičkih i semantičkih struktura (Brandom, 2024, str. 290) autor insistira na primatu pragmatike nad semantikom, čime se reafirmira temeljna pozicija diskurzivnog pragmatizma. Konačno, povratkom logičkom ekspresivizmu, postavlja se ključno pitanje: šta nam je ova analiza pokazala o prirodi logike i na koji način knjiga artikulira i brani ekspresivistički pristup logici? Upravo se na taj način temeljito može kategorizirati ključna intencija Brandoma i Hlobila koju su namjeravali realizirati u ovoj knjizi.

U prvom poglavlju se pretpostavlja da je filozofija logike prvenstveno usmjerena na razjašnjenje odnosa između logike i praksi rezoniranja. Relacije implikacije i inkompatibilnosti predstavljaju ključne veze koje posreduju između racionalnih praksi i logičkog sistema. Brandom uvodi

logički ekspresivizam kao način da se kroz vokabular logike eksplicitno izraze ove relacije koje u prelogičkom jeziku funkcioniraju implicitno. Bitno je da ove relacije nisu strogo zatvorene i formalno definirane kao u tradicionalnim pristupima Tarskog i Gentzena, već su strukturirano otvorene, relacije materijalne implikacije i inkompatibilnosti mogu biti nemonotonijske i netranzitivne - što odražava stvarnu kompleksnost rezonovanja izvan strogo formalnih sistema.

Drugo poglavlje uvodi nemonotonijske sekvencijonalne kalkuluse NM-MS i NM-SS, koji proširuju materijalne relacije implikacije i nekompatibilnosti kroz strukturalno otvorene modele nazvane materijalni semantički okviri (MSF). Ovi sistemi, iako bez klasičnih strukturnih pravila, povezuju se s klasičnom i intuicionističkom logikom kada se primijene na tzv. "ravne" MSF-ove. Iako su relacije u logički proširenom jeziku nemonotonijske i netranzitivne, osnovne logičke implikacije i nekompatibilnosti ostaju monotonijske i tranzitivne. Predstavljen je sistem koji modelira nemonotonijske relacije konsekvenci, ali on sam nije nemonotonijski.¹

Treće poglavlje preispituje prethodno izgrađen pragmatički model logičkog vokabulara iz perspektive suprotnog semantičkog reda objašnjenja, kroz teoriju činilaca istine (truth-maker theory) u Fineovoj verziji. Autori pokazuju da se formalni sistemi iz prethodnog poglavlja (poput NM-MS) mogu rekonstruirati unutar semantike činilaca istine i da oba pristupa artikuliraju iste relacije razloga (*reason relations*). Ključna ideja je da relacija konsekvencije $\Gamma \vdash \sim \Delta$ u tom okviru znači: ne postoji mogući svijet koji istovremeno čini sve formule iz Γ istinitim, a sve iz Δ neistinitim. Ta veza odražava našu normativnu praksu: ako si obavezan na Γ , ne možeš legitimno negirati Δ . Odatle proizlazi izomorfizam između pragmatičkog i semantičkog modela.

¹ Brandom i Hlobil u ovome kontekstu pristupaju tezi na način da analiziraju odnos CM/CT modela, odnosno Cautious Monotonicity(CM) i Cumulative Transitivity(-CT) sa zaključkom da se analizom CT-a derivira da eksplikacija ne dobija implicitni sadržaj a CM-da eksplikacija ne gubi implicitni sadržaj te se iz toga artikulira konkluzija da je eksplikacija ikonsenkvencijalna.

CM: $(\Gamma \vdash A \quad \Gamma, \vdash B :: \Gamma, A \vdash B)$ CT: $(\Gamma \vdash A \quad \Gamma, A \vdash B :: \Gamma \vdash B)$

Hlobil i Brandom također uvode ideju *metaracionalnog funkcionalizma*: svijest i jezik tumače kroz funkcije koje relacije razloga imaju u praksi, čime pokušavaju povezati strukturu uma sa svijetom putem zajedničke osnove koja je po svemu sudeći racionalna.

U tom duhu, tri ključna logička principa (monotoničnost, oprezna monotoničnost i kumulativna tranzitivnost – MO, CO, CT) ponovo se javljaju kao ograničenja nad mogućim stanjima svijeta kod Finea. Ketonenova pravila za konektive iz sekvencijalnih kalkulusa pokazuju se semantički ekvivalentnim klauzulama u teoriji činilaca istine. Na taj način, NM-MS logika se može formulirati i unutar semantičkog okvira. Štaviše, Brandomov rezultat prevođenja pokazuje da postoji potpuna dvosmjerna korespondencija između tih dvaju pristupa. Konačno, ova strukturalna paralela omogućava i obradu semantičkih paradoksa iz ugla teorije činilaca istine, kroz netranzitivne optike.

Četvrto poglavlje uvodi i razvija originalni inferencijalistički semantički model, nazvan *fazno-prostorna semantika implikacija*. Ovaj pristup, inspirisan Girardovim faznim prostorima u linearnoj logici, formalno i konceptualno značajno nadilazi prethodne modele. Osnovna jedinica interpretacije nije rečenica, već *kandidat implikacija* – parovi skupa premisa i skupa zaključaka. Samo izdvojeni podskup tih parova (oznaka *I*) čini dobre implikacije, tj. one koje stoje.²

Uvodi se dvostepeni model interpretacije: u prvom koraku, rečenice se ne interpretiraju direktno, već putem njih kao implikacija. Svaka kandidat implikacija dobija skup drugih implikacija (*v*-skup) koje predstavljaju uvjete pod kojima ona postaje valjana. Ako već jeste dobra, *v*-skup prikazuje njenu *subjektivnu robusnost* (*subjunctive robustness*), tj. u kojim se okolnostima održava. Ako nije, *v*-skup označava šta je potrebno da postane važeća. Ti autonomni osnovni vokabulari uključuju

² Svaka $\langle \Gamma, \Delta \rangle$ ima svoj *v*-skup ($v(\langle \Gamma, \Delta \rangle)$), koji označava uvjete pod kojima je ta implikacija valjana ili pod kojima to postaje. Ako je $\langle \Gamma, \Delta \rangle \in I$ i $\langle \Pi, \emptyset \rangle \in v(\langle \Gamma, \Delta \rangle)$, tada vrijedi: $\langle \Gamma \cup \Pi, \Delta \rangle \in I$

Ako $\langle \Gamma, \Delta \rangle \notin I$, ali $\langle \Gamma \cup \Pi, \Delta \rangle \in I$, tada Π "popravlja" implikaciju.

modalni vokabular koji se može smatrati primjerom logičkog vokabulara — termin koji Hlobil i Brandom opisuju kao *hibridni ili kombinovani tip metavokabulara*, jer ima funkciju jasnog izražavanja odnosa razloga (*reasons relations*). U drugom koraku, rečenicama se pripisuju inferencijalne uloge: za svaku rečenicu A to je par svih važećih implikacija u kojima se javlja kao premisa i kao zaključak. Na osnovu toga se dokazuje zvaničnost i potpunost NM-MS logike u odnosu na ovu semantiku bez potrebe za standardnim strukturnim ograničenjima poput monotonosti ili kumulativne tranzitivnosti.

Drugi dio poglavlja dalje razvija ovaj aparat uvodeći koncept inferencijalnih uloga kao relacija između rečenica. Pokazuje se da inferencijalna uloga rečenice (npr. kao zaključka) ne mora biti identična njenoj funkciji u deduktivnom sistemu. Na taj način razlikuje se semantika na nivou rečenica i semantika na nivou *inferencijalnih uloga*. Ovaj pristup se koristi za ekspikaciju tzv. meta-inferencija u substrukturnim logikama. Pokazuje kako se uz pomoć inferencijalnih uloga mogu objasniti odnosi između logika poput LP (logika paradoksa), K3 (Kleeneova logika), ST (substrukturna netranzitivna logika) i TS (nerefleksivna logika). Ovaj formalizam omogućava sistemsku analizu odnosa među njima, uključujući i njihovu metateorijsku strukturu.

Ovo djelo predstavlja temeljitu i iscrpnu elaboraciju centralnih ideja kojima se Brandom decenijama posvećuje. Autori uvode sofisticiranu teoriju logičkog ekspresivizma, razvijaju inovativan koncept semantike bazirane na prostoru implikacija, te pružaju osvježavajuće uvide u kompleksnu vezu između uma i svijeta. Ovo je rad *sine qua non* za sve koji žele pratiti najaktualniji tok Brandomovih filozofskih istraživanja, pri tom ne umanjujući Hlobilov značajan doprinos i aktivnu ulogu u ovom izuzetno ambicioznom i složenom projektu.

Omar Mahmutović

Rosi BRAIDOTTI (2022)

Posthuman Feminism

(Cambridge: Polity Press)

U posljednjih nekoliko decenija filozofska i društvena promišljanja o ljudskosti, subjektivitetu i političkim pravima ukazuju na duboku krizu temeljnih ideja modernog humanizma. Tradicionalni humanizam, koji je dugo definirao šta znači biti “čovjek”, sve više se suočava s kritikama zbog svoje partikularnosti i isključivosti. U tom kontekstu, knjiga Rosi Braidotti *Posthuman Feminism* (2022) predstavlja značajan doprinos savremenoj feminističkoj i posthumanističkoj teoriji. Autorica jasno pokazuje da posthumanizam ne može biti shvaćen bez feminističke tradicije, te da feminizam pruža ključne alate za razumijevanje subjekta, tijela i zajednice u svijetu u kojem su granice između ljudskog, tehnološkog i ekološkog sve poroznije.

Braidotti već na početku ističe da su dominantni pristupi posthumanizmu “uporno zanemarivali feminističku misao” i da je feminizam “ne samo doprinio posthumanističkom obratu, nego mu prethodio kao njegov najvažniji teorijski pokretač” (str. 2). Subjekt, prema autorici, više nije stabilni centar svijesti, volje ili racionalnosti, nego čvor u složenim mrežama odnosa između ljudskih i neljudskih bića, tehnologije i prirode. Njegova identitetnost nije data, nego se stalno oblikuje kroz međuzavisnosti koje ga podržavaju. Ovakav pogled na subjekt otvara novu perspektivu: on nije mjerilo svijeta, već se mijenja zajedno s njim, što nas tjera da preispitamo kako mislimo o identitetu i zajednici.

Autorica odbacuje ideju da posthumanizam znači napuštanje politike ili transcendenciju ljudskog. Naprotiv, ona ističe da analiza posthumanizma mora uzeti u obzir historijske posljedice rasizma, kolonijalizma, seksizma i kapitalističke eksploatacije. Samo tako je moguće razmišljati o etički održivim i pravednijim oblicima zajedničkog života.

“*Posthuman Feminism* nastoji biti navigacijski alat, ali i konceptualni priručnik: nudi niz mapa koje vode u i izvan posthumanističke

konvergencije. Ovo je knjiga koja želi djelovati i izvan pisanih stranica. Ona želi biti prisutna zajedno s drugim pojavama koje pokušavaju pregovarati o afirmativnom putu kroz brzinu i paralizu, kroz uspon i pad posthumanističke konvergencije” (str. 10).

Knjiga je strukturirana u dva tematski povezana dijela. Prvi dio, posvećen kritičkoj ravni posthumanističkog feminizma, razlaže historijske, političke i epistemološke kritike humanizma.

Na samom početku Braidotti analizira historijske temelje humanizma i pokazuje da je humanizam bio progresivan u određenim emancipacijskim trenucima, ali da je istovremeno počivao na figuri *Man of Reason*. Iako je humanizam nastojao univerzalizirati ovu figuru, ona je uvijek bila selektivna i isključiva, tradicionalno vezana uz bijelog, muškog, eurocentričnog i normativnog subjekta. Ograničenja humanizma ne znače da ga treba odbaciti, već zahtijevaju redefiniranje pojma ljudsko.

Jedan od centralnih aspekata knjige jeste isticanje ambivalentne prirode humanizma: on je istovremeno služio kao instrument ženske emancipacije i kao temelj sistematskog isključivanja. U ovom dijelu Braidotti razvija kritiku neoliberalnog feminizma, pokazujući da paradoksi neoliberalnog feminizma otkrivaju ograničenja politika jednakosti koje ne propituju strukturalne sile savremenog kapitalizma. Feminizam, stoga, ne smije biti zadovoljan formalnom jednakosti, već mora intervenirati u dublje strukture ekonomske i društvene moći.

Kritika transhumanizma dodatno podržava ovaj argument. Braidotti smatra da transhumanistički narativi, usmjereni na tehnološko unapređenje čovjeka, zanemaruju nejednakosti koje određuju ko uopće može pristupiti tim tehnološkim pogodnostima. Zbog toga transhumanizam naziva *the transhumanist delusion* – deluzijom, jer obećava univerzalnu budućnost bez uzimanja u obzir postojećih klasnih, rasnih i rodnih struktura moći.

Kulminacija prvog dijela knjige naglašena je u dijalogu o ekofeminizmu i dekolonijalnim teorijama, pri čemu Braidotti ističe da hijerarhije

unutar ljudske vrste treba proširiti i na odnose između različitih vrsta. Prema autorici, posthumanistički feminizam analizira kako se seksualizirane i rasizirane hijerarhije reflektuju i na prirodne razlike među neljudskim bićima. Na taj način se uvodi kompleksan, ali ključan etičko-ekološki okvir, u kojem pitanje solidarnosti i brige obuhvata i planetarne i neljudske zajednice.

Drugi dio knjige usmjerava se na kreativne i konstruktivne aspekte posthumanizma, pri čemu se posebno oslanja na feminističke novomaterijalističke teorije. Četvrto poglavlje, posvećeno novom materijalizmu i tjelesnom empirizmu, uvodi feminističku interpretaciju materijalnosti koja tijelo ne shvata kao pasivni, biološki fiksirani entitet, nego kao dinamičan proces ukorijenjen u mrežama odnosa, afekata i sila. Braidotti naglašava da su "tijela dinamični, relacijski čvorovi – heterogeni sklopovi sila", čime odbacuje dualizam prirode i kulture i insistira na tome da se subjektivnost uvijek formira kroz materijalne i afektivne međuovisnosti. U tom okviru materijalnost tijela vraća se u središte feminističke teorije ne kao ograničavajući element, nego kao produktivno polje afektivnih, političkih i ontoloških mogućnosti iz kojeg proizlaze nove konfiguracije subjektivnosti i nove etičke odgovornosti. Takvo shvaćanje otvara prostor za razumijevanje tijela kao mjesta neprekidnog preoblikovanja, gdje se subjekt konstituiše kroz procese postajanja, a ne kroz zadate identitetske kategorije. Poglavlje o tehnotijelima posebno je relevantno za savremene rasprave o biopolitičkim tehnologijama, genetskom inženjeringu, digitalnim medijima i transformacijama roda. Braidotti uvodi termin *zoe/geo/technobodies* kako bi označila tijela koja su istovremeno ukorijenjena u organskim, planetarnim i tehničkim procesima. Ova trostruka dimenzija tijela omogućava da se pitanja reprodukcije, trans identiteta, queer srodstva i biotehnologije promišljaju izvan okvira prirodno - nenaravno i ljudsko - neljudsko. Braidotti upravo u tim područjima pronalazi najviše prostora za inovaciju feminističke politike, jer promjena tijela uvijek znači i promjenu društvenih odnosa.

Šesto poglavlje posvećeno je seksualnosti i rodu. Autorica tvrdi da “seksualnost, kao trans-tjelesni, utjelovljeno sjecište, omogućava užitke, ali i opasnosti koje proizilaze iz povezanosti između ljudi i neljudskih bića. Seksualnost živi svoje višestruke živote neovisno o politikama reprodukcije, i ne može se predvidjeti što tijela koja teže posthumanom mogu učiniti” (str. 148). Seksualnost se ovdje postavlja kao prostor potencijala i transformacije, otvoren za etičku i političku imaginaciju novih oblika zajedništva i subjektivnosti, a u knjizi se opisuje kao “hiljadu malih seksova”, gdje se kreativnost, transformacija i otpornost isprepliću s procesom stvaranja identiteta.

Iako knjiga u svojim završnim poglavljima ulazi u domen spekulativne misli, ona to ne čini kao bijeg od stvarnosti, nego kao način da se otvore novi horizonti političke imaginacije. Braidotti tvrdi da:

“Kolektivne imaginacije posthumanističkog feminizma predstavljaju projicirane vizije koje stvaraju moguće budućnosti, a istovremeno olakšavaju sadašnjost. One izražavaju povjerenje i nadu u bolja vremena, zajednice, radosti i užitke koji dolaze. Ovaj anticipatorni stav održava političku odlučnost da se ustraje, izdrži i nastavi graditi pozitivne odnose i mogućnosti za budućnost. Budućnost je ono u što smo već u procesu postajanja” (str. 196).

Na taj način spekulativna imaginacija postaje metoda političkog opstanka: ona omogućava zajednicama da izdrže postojeće krize upravo tako što stvaraju vizije mogućih svjetova. Za Braidotti, zamišljanje budućnosti djeluje kao praksa koja već sada transformira subjekt i njegove odnose.

Epilog evocira iskustvo pandemije i naglašava međuovisnost i krhkost planeta, pozivajući na razvoj “planetarnog “mi” koje nadilazi eurocentrične i antropocentrične perspektive mišljenja.

Posthuman Feminism predstavlja značajan doprinos savremenoj feminističkoj i posthumanističkoj teoriji. Njena snaga leži u redefiniciji subjekta kao relacijske, međusobno povezane i heterogene konfiguracije, koja omogućava povezivanje ekologije, tehnologije, politike, etike

i seksualnosti u jedinstven i koherentan teorijski okvir. Braidotti pokazuje da ova redefinicija subjekta nadilazi filozofsku refleksiju, postajući istovremeno politički i etički imperativ u svijetu obilježenom tehnološkim ubrzanjem, ekološkom ranjivošću i rastućim globalnim nejednakostima. Knjiga pruža konceptualne alate i teorijske smjernice za razumijevanje načina na koji se identitet, tijelo i zajednica oblikuju u složenim relacijama koje uključuju i ljudske i neljudske aktere, tehnologiju i okoliš. U ovom okviru, feminizam se ne tretira tek kao komentar, već kao aktivni pokretač posthumanističke misli, otvarajući prostor za promišljanje novih oblika zajedništva, etike i političkog djelovanja te potiče čitatelja na preispitivanje vlastitih epistemoloških pretpostavki i uloga u oblikovanju zajedničkog života.

Iako knjiga koristi širok spektar teorijskih pristupa, glavni koncepti i izvori većinom potiču iz evropske filozofske i feminističke tradicije. To znači da su neki dijelovi teksta snažno oblikovani evropskim intelektualnim okvirom, dok su perspektive izvan Evrope, poput afričkih, azijskih ili domorodačkih teorija, manje zastupljene. Čitatelj koji traži širu globalnu perspektivu možda će morati dodatno povezivati Braidottine ideje s drugim teorijskim izvorima.

Uprkos ovim ograničenjima, *Posthuman Feminism* ostaje ključni tekst za razumijevanje savremenih diskursa o subjektu, identitetu i zajednici. Knjiga uspješno povezuje teoriju i praksu, pokazujući da je ljudsko neraskidivo isprepleteno s neljudskim, te da su ekološke, tehnološke i socijalne relacije temelj nove etike i politike zajedništva. Upravo u toj ambiciji – misliti izvan čovjeka, ali nikada protiv njega – leži dugotrajan teorijska vrijednost djela. Namijenjena je studentima, istraživačima i praktičarima u poljima feminističke teorije, posthumanizma, sociologije, filozofije i ekofeminizma, koji žele razviti kritičko i promišljeno razumijevanje posthumanih budućnosti.

Jasmina Gerin Pelo

Tomislav TADIĆ (2025)

Slavoluk filozofije: Studija o krletki kulture Kasima Prohića
(Academia Analitica)

U svakom tekstu, kako nas uči Mihail Bahtin, odjekuju glasovi drugih. Riječ je po svojoj prirodi dijaloški; ona je uvijek već odgovor i uvijek poziv na dijalog. Polazeći od tog uvida, knjigu *Slavoluk filozofije: Studija o krletki kulture Kasima Prohića*, autora Tomislava Tadića možemo čitati ne samo kao analitičku studiju o jednoj osobenoj filozofskoj figuri nego i kao dijaloški čin: razgovor s mišljenjem Kasima Prohića, njegovim vremenskim kontekstom, ali i s onim što ostaje nakon filozofskih pokušaja da se kulturi i mišljenju pridaju formule ili granice. Tadićeva studija je u tom smislu, dvostruka: ona razmatra Prohićevu kritiku kulture, njegovu misao, ali istovremeno i sama stupa u dijalog s filozofijom kao oblikom oslobađanja i preispitivanja s bitnom sociološkom optikom. Mogućnost da se Prohićeva filozofija misli kroz sociološku optiku o kojoj je bilo riječ, autor će u ovoj knjizi s pravom nazvati sretnom slučajnošću.

Knjige ne promatramo kao zatvorene cjeline, već kao žive dijaloge s tradicijom, s drugim tekstovima i s nama, čitateljima. Ovaj prikaz nastoji ukazati na to kako knjiga o kojoj je ovdje riječ stupa u dijalog s intelektualnim naslijeđem, ali i s našim suvremenim pitanjima i nedoumicama kojih nikada ne manjka.

Također, Tadić na početku svoje studije transparentno i jasno naglašava lične i neposredne okolnosti pisanja iste, koje će na taj način neposredno oblikovati motivaciju samog autora i suštinsku nakanu u pisanju ove vrlo važne studije. Iako je napisana, kako i sam Tadić navodi, "sa pola snage i na rubu" ona po sebi ne nosi niti polovičnu snagu niti je na rubu svoga cilja koji, kako će biti analizirano kroz ovaj prikaz, zbilja i ostvaruje. Premda je, po autorovim riječima knjiga pisana za njega samoga, ona će svoju determinaciju pronaći u bosanskohercegovačkom diskursu, kao jedan važan simbol i primjer kako se bosanska

kultura promišlja, bosanska filozofija legitimira i kako naš bosanski zavičaj, kako bi Nicholas Rescher rekao, naš “kognitivni dom” pronalazi sebe kao ravnopravnog sugovornika u globalnom kulturnom dijalogu. U tom, Sellarsovom formulacijom opisanom, “prostoru razloga” ova knjiga će se pojaviti kao još jedna manifestacija *recursus ad principa* bosanskohercegovačke filozofske autentičnosti. Da bi se na adekvatan način izvršila, navodeći riječi autora Predgovora ove knjige Samira Arnautovića, koji je zasigurno u pravu, sistemska recepcija filozofske misli u Bosni i Hercegovini, mora odgovoriti na izazove vremena i okolnosti u kojima se vrši. Na samom početku svoje studije Tadić opisuje svoje intencije *explicite*:

“Ipak, ključni motiv zbog kog je napisana ova studija sadrži se u činjenici da je danas, više nego ikada ranije, potrebno osvijestiti autentičnost bosanskohercegovačke filozofske misli i ukazati na postojanje jedne konzistentne tradicije promišljanja najvažnijih filozofskih pitanja u okviru jedne male kulture kao što je naša. Drugim riječima, centralni motiv za pisanje knjige o Kasimu Prohiću sastoji se u dokazivanju tvrdnje da Bosna i Hercegovina ima autentičnu filozofsku tradiciju koja u povijesnom kontinuitetu suučestvuje u najvažnijim tokovima evropske i svjetske filozofije.” (Tadić, 2024, str. 4)

Ova tvrdnja artikuliše se kao pokušaj reafirmacije *philosophiae perennis* u lokalnom kontekstu, gdje se filozofska misao tretira kao epifenomen kulturne periferije, ali i kao *causa sui* tradicije mišljenja unutar jedne “male” kulture. Autor time postulira mogućnost konstitutivne refleksije koja nadilazi geopolitičke i kulturne margine, upisujući bosanskohercegovačku filozofsku liniju u univerzum diskursa evropske misli. U pozadini stoji implicitna kritika metafizičke hijerarhije kulturnih legitimacija, gdje se autentičnost mišljenja ne mjeri prostornom vidljivošću, već ontološkom snagom pojmovne produkcije. Tadićeva studija time funkcioniše kao gesta demarginalizacije, koja vraća dostojanstvo lokalnom mišljenju kroz prizmu univerzalne validacije. Na taj način, Prohićev opus se čita kao

dijaloški događaj u smislu susreta s drugima, već i u smislu autorefleksivne konstitucije kulturnog identiteta. Autor ove studije ispravno navodi da je za Prohića “motiv Bosne u svojoj osnovi motiv zavičaja. Zavičaj se tu tretira u onom smislu koji je sasvim blizak Gadameru, kao ono iskonsko i kao ono u odnosu na “šta nema zaborava.”

Samim time, potreba za filozofiranjem se određuje kao autentična aktivnost duha. Ona je u svojoj biti potreba da se “bude kod kuće”, da se nađe ali i reflektira o svom domu. Tu ispravno Tadić vidi pravu validnost i moć recepcije za filozofiju Kasima Prohića koja se ne može kategorizirati samo kao estetička: takva predikacija bitno reducira opseg i doseg misli Kasima Prohića.

Tadić tvrdi:

“Filozofiranje Kasima Prohića, na ovom tragu, nije zasnovano na principu *ex cathedra* tj. zamišljeno kao univerzitetsko dociranje o mislima etabliranih i velikih umova. Prohićeva osnovna slutnja sastoji se u vjerovanju da se, uvjetno rečeno, kanon klasične filozofije i sociologije treba koristiti kao instrumentarij u procesu razumijevanja vlastite tradicije - bez kompleksa i bez zadržke.” (Tadić, 2025, str. 39)

Zašto metafora krletke? Tadić u tom kontekstu s pravom navodi negaciju istog; sreća je kontingencija, stvar pukog incidenta i kao takva “tek granični slučaj ljudskog života.” Ono što dominira ontologijom ljudskog, kako bi Waldenfels rekao, “životnog svijeta” u ovom kontekstu jeste krletka. Metafora krletke, kada govorimo o kulturi, sugerira osjećaj zatvorenosti unutar vlastitih granica: kao da su prostor mišljenja i izražavanja omeđeni nevidljivim rešetkama koje oblikuju šta se smije misliti, reći i zamisliti, šta se može opravdati, a šta ne. Kultura tako više nije prostor slobode, nego postaje zatvor u kojem se vrijednosti, ideje i identiteti neprestano ponavljaju, bez mogućnosti istinskog pomaka.

U toj slici, čovjek nije ptica koja slobodno pjeva, već ona koja pjeva jer drugačije ne može, jer je navikla na rešetke i prestala sanjati o izlazu.

Odatle potreba za filozofijom: da postavi pitanje o tom zatvoru, da ga prepozna, opiše i možda načini pukotinu kroz koju misao može izmaći zadanim obrascima. Krletka, u tom smislu, nije samo prepreka: ona je i povod, i izazov, za svako ozbiljno mišljenje koje ne pristaje da svijet uzima zdravo za gotovo, te se filozofija i umjetnost, kako autor tvrdi, opiru konceptu krletke te se izdižu “izvan tananog polja razmirja staklaste granice imanencije”. Um jeste, što sugerira Tadić, puno puta iznevjerio svog vlasnika, ali mu filozofija i umjetnost uvijek daju drugu priliku. Toga je Kasim Prohić itekako bio svjestan.

Metafora ogledala u filozofiji, koju Tadić predstavlja kao organon interpretacije filozofije Kasima Prohića, dugo je služila kao slika istine: um kao čisto, neokaljeno ogledalo koje odražava svijet. Richard Rorty je taj model odbacio, tvrdeći da spoznaja nije ogledanje stvarnosti, već stvaranje jezika u kojem se ono što zovemo “istina” oblikuje kroz historijske i kulturne okolnosti. U tom svjetlu, i Prohić se može čitati kao mislilac koji razbija iluziju da kultura može biti neutralno ogledalo svijeta - jer kultura nije pasivni odraz, već prostor borbe za smisao, gdje se ogledalo stalno iznova lomi i sastavlja. Njegova filozofija, usmjerena ka pojmovima, jeziku i kulturnoj konstrukciji subjektiviteta, nagovještava upravo to: da ne postoji vanjski položaj iz kojeg bismo mogli “objektivno” promatrati kulturu, već da smo neprestano već u njoj, zagledani u njezino ogledalo i prisiljeni da iz tog pogleda nešto izvučemo, makar bio iskrivljen. U tom smislu, za Prohića, filozofija je zapravo napor da se kroz lomove odraza pronađe novi način gledanja. Naša staklasta suština je nešto što dijelimo s anđelima, premda, kako Rorty tvrdi, oni plaču zbog našeg nepoznavanja njene prirode.

Izazov koji Tadić stavlja pred sebe u ovom tekstu jeste kako dovesti u dijalog, i to uspješno, filozofiju Kasima Prohića s dvojicom autora, koje autor vidi u ovom kontekstu kao *cursus* kazivog i nekazivog, Manfredom Frankom i Hansom Blumenbergom. U poglavljima pod nazivom “Kasim Prohić i Manfred Frank: Izmišljeni dijalog - prvi dio” te “Kasim

Prohić i Hans Blumenberg: Izmišljeni dijalog - drugi dio” Tadić ulaže napore da interpretira filozofiju i rad Kasima Prohića i da kroz tu interpretaciju konzekventno rasvijetli sve važne momente i sinoptički poveže sa suvremenim sociološkim i filozofskim raspravama. Jer Prohić i Frank, kao i Blumenberg zaista jesu vodili dijalog, “bez da su se ikad sreli, doslovno razgovarali ili prepisivali”. Taj dijalog je intertekstualan.

U ovoj studiji Tadić vješto konstruira misaoni dijalog između Kasima Prohića, Hansa Blumenberga i Manfreda Franka, ne pribjegavajući pukom preklapanju njihovih stavova, nego ih dovodi u suptilan teorijski odnos. Umjesto da padne u zamku eklektizma ili anahronog povezivanja nespojivog, on pažljivo gradi filozofski i sociološki okvir u kojem razlike među autorima postaju njihov potencijal rasvjetljavanja. Time uspijeva očuvati specifičnost svake pozicije, već istovremeno otvoriti prostor za novu refleksiju o prirodi kulture, hermeneutike i subjektiviteta. Ono što se javlja kao važan rezultat Tadićeve studije jeste zapravo prava konkluzija Prohićevog filozofiranja u pristupima različitim tekstovima, s fokusom na Meši Selimoviću i Maku Dizdaru, a to jeste oslobađanje. U tom kontekstu Tadić zaključuje:

“Za Kasima Prohića, umjetnost nadvladava puku i golu egzistenciju jer je u stanju da je samoporekne, pa u odnosu na herojski čin samoporicanja, samoj egzistenciji zada novi misaoni obzor. *Umjetnost pojedinca oslobađa tiranije društva.*” (Tadić, 2025, str. 125)

Zadnje na što će se ovaj prikaz referirati iako ne manje važno jeste sociološka optika kojom se, kako Brandom često kaže, “eksplicira ono što je implicitno” u Prohićevoj filozofiji. U toj analizi autor manifestira svoju originalnost i potencijal povezivanja Prohićeve misli sa suvremenim tendencijama u sociologiji. Ta veza je posredna, blaga, teorijski nijansirana i prožeta dubokim uvidom u ono što je čovjek. U tom kontekstu, čovjek jeste, kako Marx decidno navodi, “čovjekov svijet”.

Tadić time istovremeno proširuje filozofsku recepciju Prohićevog djela, ali ga i pažljivo usidruje u šire teorijske tokove koji nadilaze

čisto spekulativnu sferu. Njegova interpretacija otvara mogućnost da se Prohić čita i kao mislilac struktura moći, ideološke reprodukcije i kulturne autonomije, čime se stvara most između hermeneutičke dubine i društvenog konteksta mišljenja. U tom spoju filozofske preciznosti i sociološke senzibilnosti, autor pronalazi prostor za artikulaciju jednog misaonog horizonta koji ostaje kritički, ali i angažiran. Tadić sam navodi:

“U jednom vrlo formalnom smislu to su doista samo natuknice, smjernice, nejake implikacije, jer Prohićevo djelo je doista izrazito filozofsko, ali iz ovih implikacija, pa kako malaksale bile, može se razviti jedna frivolna mreža važnih socioloških opservacija, osobito u suvremenom društvenom ambijentu”. (Tadić, 2025, str. 130)

Tadić sumira svoj pokušaj sociološkog čitanja filozofije Kasima Prohića u sljedećim tačkama: kritika i kriza kulture u suvremenom svijetu, pitanja ontološke nesigurnosti i institucionalne atrofije društava u suvremenim globalnim relacijama te propitivanje granice marksističke slike društvene stvarnosti i ukazivanja na važnost nedogmatskih marksističkih škola. U tom kontekstu, koliko god filozofiranje kao način bivstvovanja jeste intiman čin, ono uvijek jeste određeno epohom i temeljima svoje društvene uvjetovanosti. Kako Mann kaže, život se ne živi samo kao pojedinačnost, nego se živi i životom epohe.

Tadić ispravno primjećuje da je Prohićeva filozofska intencija, kako je to u više navrata isticao i Muhamed Filipović, usmjerena na artikulaciju autentičnog filozofskog govora o Bosni, ne kao geografskom ili političkom entitetu, nego kao kulturno-duhovnom prostoru sa sopstvenom misaonom tradicijom. U tom smislu, Prohić ne pristupa Bosni kao objektu refleksije izvana, već kao unutrašnjem horizontu smisla iz kojeg filozofija proističe i kojem se, istovremeno, kritički obraća. Njegovo mišljenje nastoji premostiti jaz između univerzalne strukture filozofske argumentacije i partikularnosti kulturnog iskustva, ne svodeći jedno na drugo. Time se njegova filozofija može čitati i kao pokušaj dekolonizacije misaonog prostora, gdje se Bosna tematizira kao legitimno mjesto

geneze filozofske svijesti. Takva intencija implicira ne samo epistemo-loški, nego i političko-kulturni gest samopotvrđivanja jedne tradicije mišljenja koja je često bila potisnuta ili zanemarena u širim okvirima evropske filozofske recepcije. Jer onaj ko se ne bavi sobom, brzo će primijetiti da se drugi bave njime umjesto njega.

Slavoluk filozofije: Studija o krletki kulture Kasima Prohića Tomislava Tadića predstavlja rijedak primjer misaone posvećenosti i interpretativne preciznosti u čitanju jednog zaboravljenog, a duboko relevantnog filozofskog glasa. Ova knjiga nije samo studija o Kasimu Prohiću, ona je ujedno i promišljeni doprinos reafirmaciji bosanskohercegovačke filozofske scene, te poziv na ozbiljno čitanje vlastite intelektualne prošlosti. Tadićevo djelo pokazuje kako se promišljanje lokalnog ne mora odvijati mimo univerzalnog, već da se upravo iz konkretne povijesne i kulturne situacije može proizvesti filozofija dostojna svjetskog dijaloga. Zato se ova knjiga s punim pravom preporučuje ne samo filozofima, nego i svima koji vjeruju da mišljenje, kada je dosljedno i autentično, može biti čin slobode.

Omar Mahmutović

Authors' Contact Information

Joachim Benet Rivière

University of Poitiers, Laboratoire
Gresco Poitiers, France
benetriviere.joachim@protonmail.com

Almina Selimbašić

University of Sarajevo, Faculty of Law
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
a.selimbasic@pfsa.unsa.ba

Anela Lemeš

University of Sarajevo,
Faculty of Political Sciences
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
anela.keso@gmail.com

Marina Ridić

Sarajevo School of Science and
Technology (SSST),
Economics and Business
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
marina.ridjic1985@gmail.com

Semir Halilović

University of Sarajevo,
Faculty of Philosophy
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
semir.halilovic.007@gmail.com

Aldina Leto

University "Džemal Bijedić" of Mostar,
Faculty of Education
Mostar, Bosnia and Herzegovina
Aldina.Leto@unmo.ba

Mirna Marković

University of Sarajevo,
Faculty of Philosophy
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
mirna.markovic@ff.unsa.ba

Dženana Husremović

University of Sarajevo,
Faculty of Philosophy
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
dzenana.husremovic@ff.unsa.ba

Jelena Gaković

University of Sarajevo,
Faculty of Philosophy
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
jelena.gakovic@ff.unsa.ba

Omar Mahmutović

University of Sarajevo,
Faculty of Philosophy
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
omar2210997@gmail.com

Adnan Fočo

University of Sarajevo,
Faculty of Philosophy
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
adnan.foco@gmail.com

Selma Alispahić

University of Sarajevo,
Faculty of Political Sciences
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Selma.Alispahic@fpm.unsa.ba

Dijana Kapetanović

University of Sarajevo,
Faculty of Philosophy
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
dijana.kapetanovic@gmail.com

Katarina Bošnjak Karadža

University of Sarajevo,
Faculty of Architecture
Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
bos.katarina@gmail.com

Jasmina Gerin Pelo

University Džemal Bijedić of Mostar,
Faculty of Education
Mostar, Bosnia and Herzegovina
jasmina.gerin@yahoo.com

UPUTSTVA AUTORIMA/AUTORICAMA

Sophos je časopis mladih istraživača/ica okupljenih u projektima Znanstveno-istraživačkog inkubatora (ZINK), osnovanog 2. jula 2007. godine na Univerzitetu u Sarajevu – Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Časopis je namijenjen prepoznavanju i promociji znanstveno-istraživačkog interesa mladih istraživača/ica i studenata/studentica na dodiplomskom, diplomskom i postdiplomskom studiju. Sophos je prvi časopis Znanstveno-istraživačkog inkubatora u Bosni i Hercegovini koji objavljuje radove mladih istraživača/ica – uključujući studente/ice, asistente/ice, postdiplomce/kinje i doktorante/ice. Časopis *Sophos* obuhvata oblasti filozofije, sociologije, sociolingvistike, lingvistike, socijalne psihologije, rodni studija i kulturne antropologije, kao i druge srodne discipline iz područja humanističkih i društvenih nauka. Članci se mogu objavljivati na bosanskom, hrvatskom, srpskom ili nekom od europskih jezika (npr. engleskom, francuskom, njemačkom, španskom ili italijanskom). Uredništvo zadržava pravo odabira radova dostavljenih na stranim jezicima. Prilozi mogu biti članci (revidirani dodiplomski radovi, diplomski radovi, istraživački radovi, seminarski radovi, magistarski radovi), prijevodi i prikazi knjiga. Članci treba da sadrže najviše 15–20 strana (cca. 8000 riječi), prijevodi 15–20 strana (cca. 8000 riječi), prikazi 3–5 strana (cca. 1500–2000 riječi). Prilozi moraju biti urađeni prema standardima indeksiranih časopisa u Evropi i svijetu. U sastavljanju članaka treba koristiti AIMRAD strukturu znanstvenog članka (Abstract, Introduction, Methods, Results and Discussion). Prilozi moraju sadržavati tematski izvod (abstract) uz koji se navode ključne riječi (key words). Tematski izvod (abstract) je sažeta forma rada (cca. 10 redova) u kojem se kratko opisuje cilj, metode i rezultati rada. Abstract i ključne riječi se pišu na maternjem jeziku, nakon čega se navode i na engleskom jeziku.

Članak treba sadržati sljedeće elemente: naslov rada, podatke o autoru i instituciji, tematski izvod (abstract) na maternjem i engleskom jeziku, ključne riječi na maternjem i engleskom jeziku, uvod (pregled

dosadašnjih radova / hipoteza na istom tematskom području, materijal i metode, dokazni postupak, hipotezu rada, ciljeve, očekivane rezultate), tekst rada razdijeljen po poglavljima, zaključak i literaturu (izvore, reference, bibliografiju). Literatura mora imati navedene naslove i na engleskom jeziku nakon originalnog naslova (npr. Bauman, Z. (2011): *Tekuća modernost* [*Liquid Modernity*]. Zagreb: Naklada Pelago).

U tekstu treba razlikovati sadržinske i bibliografske bilješke. Sadržinske bilješke detaljnije opisuju i pojašnjavaju tekst. Stavljaju se ispod crte na dnu teksta. Bibliografske bilješke odnose se na citat – odnosno na tačno određeni dio teksta iz neke druge publikacije. Stavljaju se u tekst i sadrže ime autora, godinu izdanja djela koje se citira i stranicu na kojoj se nalazi mjesto koje se citira (Frege, 1964, 88). Potpune podatke o tom izvoru ili o toj bibliografskoj jedinici navode se u popisu literature. Časopis dosljedno primjenjuje svoja etička načela i smjernice, bez obzira na rasu, nacionalnost, spol, institucionalnu pripadnost autora. Za provjeru originalnosti i integriteta radova koristi se softver za detekciju plagijarizma. Svi radovi prolaze dvostruku slijepu recenziju. Recenzenti su istaknuti profesori i drugi stručnjaci iz oblasti humanističkih i društvenih nauka.

Radovi se dostavljaju putem Open Journal System na stranici:
https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/e_sophos ili na email adresu:
zink@ff.unsa.ba

Sophos Znanstveno-istraživački inkubator (ZINK)

Filozofski fakultet u Sarajevu

Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo

Bosna i Hercegovina

Tel: +387 33 25 31 22

Email: zink@ff.unsa.ba

URL: <http://www.ziink.wordpress.com/sophos>

https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/e_sophos/index

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

Sophos is a journal of young researchers involved in projects of the Scientific Research Incubator (ZINK), established on July 2, 2007, at the University of Sarajevo – Faculty of Philosophy in Sarajevo. The journal aims to recognize and promote the scientific and research interests of young researchers and students at the undergraduate, graduate, and postgraduate levels. A distinctive feature of Sophos is that it is the first journal of the Scientific Research Incubator in Bosnia and Herzegovina to publish research conducted by young scholars, including students, teaching assistants, postgraduate students, and doctoral candidates. Sophos publishes work in philosophy, sociology, sociolinguistics, linguistics, social psychology, gender studies, and cultural anthropology, as well as other related disciplines within the humanities and social sciences. Articles may be published in Bosnian, Croatian, Serbian, or other European language (e.g., English, French, German, Spanish, or Italian). The Editorial Board reserves the right to select papers submitted in foreign languages.

Articles (revised final BA and MA theses, research papers, seminar papers, postgraduate theses), translations and book reviews may be contributed. Articles and translations should contain no more than 15–20 pages (circa 8000 words), while book reviews should not exceed 3–5 pages (circa 1500–2000 words). All contributions should be organized in accordance to the standards applied at the indexed journals in Europe and elsewhere. Articles should be written in accordance with the AIMRAD (Abstract, Introduction, Methods, Results and Discussion) structure of the scientific article.

All articles should contain an abstract followed by key words. Abstract is a summary of the article (circa 10 lines), containing a short description of the goal, methods and results of the paper. The abstract and key words are written in mother tongue and in English.

The articles should contain the following elements: title, data on the author and the institution, abstract in the author's mother tongue and in English, key words in the mother tongue and in English, introduction

(an overview of the past works / hypothesis in the same thematic field, materials and methods, presentation of evidence, hypothesis of the entire work, goals, expected results), text divided into chapters, conclusion and references (sources, references, bibliography). If a bibliographic source is not in English, the reference must include an English translation of the title in brackets immediately following the original title (for ex. Bauman, Z. (2011). *Tekuća modernost [Liquid Modernity]*. Zagreb: Naklada Pelago). The content and bibliographical notes should be clearly differentiated in the text. Content notes describe and clarify the text in greater detail. They are written under a line at the bottom of the text. Bibliographical notes refer to citations – i.e. to a precise section of the text cited from another publication. They are inserted into the text and contain the name of the author, year in which the cited work was published and the page where the cited section can be found (Frege, 1964, 88). Complete data on the source or on that particular bibliographical reference is provided in the list of sources. The journal consistently applies its ethical principles and guidelines, regardless of the authors' race, nationality, gender, institutional affiliation. Plagiarism detection software is used to verify the originality and integrity of the papers. All submissions undergo a double-blind peer review process. The reviewers are distinguished professors and other experts in the fields of humanities and social sciences.

Manuscripts can be submitted via the Open Journal System on the website: https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/e_sophos or by email at: zink@ff.unsa.ba

Scientific & Research Incubator (ZINK)

Faculty of Philosophy in Sarajevo

Franje Račkog 1, 71000 Sarajevo

Bosnia and Herzegovina

Tel. +387 33 253 122

Email: zink@ff.unsa.ba

URL: <http://www.ziink.wordpress.com/sophos>

https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/e_sophos/index

ČLANCI / ARTICLES

Joachim Benet Rivière	Les maisons familiales rurales, une forme scolaire « poreuse » dans l'enseignement professionnel français
Aldina Leto, Mirna Marković, Dženana Husremović	Provjera pouzdanosti i faktorske strukture skraćene focus-skale organizacijske klime na uzorku IT profesionalaca u Bosni i Hercegovini
Omar Mahmutović	Scientia mensura i čovjek-u-svijetu
Katarina Bošnjak Karadža	Separatist Narratives of Utopia: The Role of Boundary Phenomena in Defining Idealized Space(s)
Almina Selimbašić, Jelena Gaković	Umreženi i intersekcionalni: društveni pokreti u eri globalizacije i digitalnog aktivizma
Dijana Kapetanović	Srednjovjekovni francuski tekstovi: tradicija, digitalna transformacija i urednički izazovi
Semir Halilović	The Nation –The Social (Re)Formation of the Human Being
Anela Lemeš, Marina Riđić	The Workplace Reintegration of Female Cancer Survivors: Insights from Women's Experiences
Anđan Fočo	Prevazilaženje nacionalnih konflikata u demokratskim društvima

PRIJEVODI / TRANSLATIONS

Karl Schlechta	Umjetna inteligencija, filozofija, logika Preveo s njemačkog: Omar Mahmutović
----------------	--

PRIKAZI KNJIGA / BOOK REVIEWS

Tatjana Takševa	Unforgetting and the Politics of Representation Prikaz: Selma Alispahić
Ulf Hlobil, Robert B. Brandom	Reasons for Logic, Logic for Reasons: Pragmatics, Semantics, and Conceptual Roles Prikaz: Omar Mahmutović
Rosi Braidotti	Posthuman Feminism Prikaz: Jasmina Gerin Pelo
Tomislav Tadić	Slavoluk filozofije: studija o krletki kulture Kasima Prohića Prikaz: Omar Mahmutović

IZDAVAČ / PUBLISHER

© (ZINK) – Znanstveno-istraživački inkubator

SUIZDAVAČ /
CO-PUBLISHER

ACADEMIA ANALITICA – Društvo za razvoj
logike i analitičke filozofije u BiH

SOPHOS ONLINE
OPEN ACCESS

https://sophos.ff.unsa.ba/index.php/e_sophos/index

ISSN 1840-3859 (Print)



9 771840 385008

ISSN 1840-3867 (Online)



9 771840 386005